БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
II 42449

II 42449

ID 09787143

НН/П/5

142449

НАУЧНА ИЗДАЊА
МАТИЦЕ СРПСКЕ

КЊИГА IX

142449

ГРАЂА ЗА КУЛТУРНУ ИСТОРИЈУ НОВОГ САДА

Из магистратске архиве
исписао

ВАСА СТАЈИЋ

Књ. 2.

МАТИЦА СРПСКА

Редактор
Др *Милан Петровић*

Уредник
Милош Јовановић
Штампарија »Змај«, 3163
Нови Сад
1951

Инв. Бр. 333630

I ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА

БОЛНИЦЕ

Кад наши културни историчари пишу о здравственој култури нашег народа пре двеста и педесет година, онда је понајвише реч о томе, колико нам је народ трпео услед оскудице те културе, какве су болести косиле наше животе, и како се немоћно народ бранио од тих болести.

Али, кад превртемо архивске списе од пре двеста година, наилазимо на прве клице модерне здравствене културе, на прве санитарне установе и на прве универзитетски школоване лечнике код нас. Јачањем нашега грађанског сталежа, и оснивањем латинских школа у којима су наши младићи учили латински језик, језик администрације и тадање науке, отворена су врата кроз која је и у наше друштво улазила модерна култура тела, како је она тада стварана на универзитетима западне и средње Европе.

1) УБОГИ ДОМОВИ И БОЛНИЦЕ

Прва социјално-санитарна установа у Новом Саду подигнута је на средњевековним темељима. Крајем године 1741 владика Висарион Павловић већ је имао дозволу за подизање болнице на земљишту Подунавске границе. Требало је још само сломити отпор оберкапетана Секуле Витковића који је у намери владике Висариона видео само пркос себи. Тај је отпор, несумњиво, лако савладан и болница је сазидана крај Николајевске цркве премда о њој немамо података пре године 1748. Те године, 1748, болница постоји, спомиње се у списима, и ни једанпут се не назива новоподигнутом болницом. Тако је, на пример, владика Висарион 19 октобра 1748 молио магистрат да при парцелисању градског терена узме у обзир и потребе „Обштества" које издржава цркве, школе и болницу (Nosocomium) која служи сиротињи, кад ова не може радом својим да стиче себи из-

држављање. Магистрат је уважио молбу владике: одвојио је, на Ченеју, код сентомашког друма, сто великих јутара Обштеству, а исто толико и римокатоличкој општини, и тим је олакшао издржавање болнице.

Од тада, од 1748, па до подизања Градске болнице у години 1859, небројени списи нашег магистрата спомињу Висарионову болницу. Тако је Јован Апостоловић у свом тестаменту од 12 децембра 1748 завештао „на шпиталь 12 фор.“[1] Ако у том завештању није речено „на православни шпиталь”, ово тада није било ни потребно: римокатолици Новог Сада тада још нису имали болнице.

У рачунима Стојше Крстића, капамације, тутора једног сирочета, међу издацима године 1754 забележено је:

о четрдесетници (сирочетове матере) меса узето да се справи у шпиталь 64 нов.
о полугодишњици: леба и ракије и меса и вина у шпиталь 86 новаца.[2]

У свом тестаменту од 17 октобра 1763, Гаврил Милорадовић, сенатор, иначе ујак Д-ра Петра Милорадовића, завештао је истој болници 6 фор.[3]

У тестаменту поручника Исака Исаковића (а то је био син Вука Исаковића, јунака С е о б а Г. Црњанског) има завештање „хошпиталу новосадском сиротинскому“.[4]

Исакова удовица Неранца је завештала „хошпиталу сербском 100 фор., школи сербској 100 фор.“.[5]

Антоније Рајић, стриц Марије от Станисављевић, о којој ће бити реч на даљим странама ове књиге, завештао је „у хошпиталь сиротињски 6 фор.“[6]

Јован Лукић, први муж Марије от Станисављевић, завештао је 1780 „на ишпитал овдашњи нашега закона 100 фор.“[7]

[1] 1749 Fasc. 1 sub K.
[2] 1758 Fasc. 4 sub L.
[3] 1763 Fasc. 6 sub S.
[4] 1771 Fasc. 4 sub X.
[5] 1797 Fasc. 3 No. 278.
[6] 1778 Fasc. 50 RR1.
[7] 1839 Fasc. 10 No. 5264.

Сва ова завештања, а њих је било знатно више, наведена су овде, да би се доказала непрекидност болнице коју је издржавало Обштество. Треба међутим рећи коју и о болници римокатоличке општине. Она је основана године 1754, ктиторством апотекара и римокатоличког сенатора Томе Андерле. Као добротвор који је на себе узео да подигне болницу за римокатолике у граду, Андерле је 15 маја 1754 замолио, и град му је одобрио 4.000 цигала од оних које је за своје потребе набавио из циглане у Футогу. Године 1755, и ова болница постоји; чак, ваљда су већ тражени рачуни о њој и о српској болници. Јер је магистрат одговорио: „У овом граду има додуше болница, али засад су у њих смештени само просјаци који живе од милостиње; према томе, о њима нико није дужан подносити рачуне.“[8]

Тако смо наишли на питање о природи ових болница. На прво питање је одговор дао већ Ђорђе Рајковић, године 1884. Он је изрекао да је „новосадски шпиталь прошлога века (XVIII столећа) био оно, што се сад зове „убоги дом” (Немци су га звали Lazaretgebäude), а не оно, што се данас зове „болница“ (Krankenhaus).[9]

Рајковићев одговор и јесте и није тачан. У прво време, свакако је овакав шпиталь „убоги дом” у којем живе просјаци који немају своје куће ни породице; они излазе из шпитаља и просе милостињу коју у шпиталју троше. У свечане дане, о свечарству, погребу и дањама, у шпиталь се шаље јело и пиће, како смо већ видели, а како је и Рајковић писао.

Али, то није увек тако остало. Године 1792, јануара 28, судац Сопран је реферисао магистрату да је од бившег сенатора Филипа Herteux и од Димитрија Станисављевића, који су администратори православне и римокатоличке болнице, дознао да су обе болнице тако пуне болесника, да их већ не могу издржавати редовним приходима. Поред тога, пошто су у собама већином болесници, те се испарењима ваздух јако квари, бојати се епидемије.

[8] Прот. 1755, pagina 154: Esto quidem in gremio Civitatis istius Xenodochia dentur, sed quia hactenus miseri defectussi mendici in iisdem collocati pure ex elemosina victitarent, dandis idcirco rationibus circa illa nemo obnoxiaretur.

[9] Летопис М. С. 138 стр. 80.

На ово је закључено да се из болничког капитала издржава у свакој болници петнаест немоћних. А за свакога који буде изнад овог броја, без обзира на вероисповест, да град плаћа дневно 6 новаца. А пошто се дешава да се неки за болницу јављају да би се прехранили и огрејали, прегледаће отсад градски хирург свакога ко се јави, а примаће се само болесни.[10]

Дакле, сад су у болници већином болесници, а отсад ће градски хирург пазити да у њој буду само болесници. Две и по године касније, 4 августа 1794, народни трибун, Клачањи Пал, лично је изишао пред магистрат, и пријавио да су болнице овога града, и католичка и православна, због сасвим ретких визита хирурга и физика, у најгорем стању. Магистрат је нато позвао преда се туторе: Филипа Herteux и Симу Радонића, калфу, који је замењивао отсутнога тутора Јована Константиновића. Herteux је изјавио да је пријава Клачањија истинита, пошто хирург ретко, а физик још ређе обилазе римокатоличку болницу. Радонић је пак рекао да је од послужитеља болесника у православној болници чуо да физик за пет месеци, откако је као послужитељ ту упослен, ни једанпут није долазио, нити га је он видео, а хирург да врло ретко долази.

Пре него што би ишта коначно решио у овој ствари, магистрат је одредио да болнице прегледају сенатори Јоаким Остојић и Валтер који ће са собом узети народног трибуна, физика и хирурга, и туторе обе болнице, па да реферишу о свом налазу.[11]

Реферат те комисије нам није познат, али и без тога можемо рећи да су ова hospitalia већ праве болнице у којима се лече сиромашни болесници, који изван болнице не би имали никакве неге ни лекова.

Пре него што наставимо казивати даљу судбину ових сад већ болница, њихов живот и рад, дужни смо споменути највећег приложника српске болнице. О њему смо, у протоколу магистратских заседања, нашли ову белешку:

7 јуна 1776 пријавили су магистрату судац Давид Рацковић, сенатори Ференци Антал и Јаков Павловић, те беле-

[10] Прот. 1792 No. 158.
[11] 1794 Прот. 1543.

жник Нађ Антал да је 30 маја пред њима изјавио сенатор старобечејског коморског дистрикта, Остоја Нићифоровић, како, побуђен побожним жељама, препушта кућу коју има у овом граду на пијаци, са свим споредним зградама, православној болници под условима да закупнину од ње ужива до краја 1776 године, а оправке и порезу одмах да прими на себе болница (као што је већ и примила).[12]

У архиву пак Карловачке митрополије нашли смо и само завештајно писмо Остоје Нићифоровића које гласи:

„Ја, доље именоватиј Остоја Нићифоровић привилегиалнаго короналнаго потискаго диштрикта сенатор силоју настојаштаго писанија вједому творју всјем, имже знати надлежит, како разсуждавајући со зрелим умом моим сего настојаштаго вјека временност и всјех живуштих в нем православних христиан нуждњејшују должност, воеже за живота творити благаја дјела, и сија творјаште, и благочестиво живуште, јегда безсмертнаја душа от смертнаго тјела разлучитсја, чајати небеснаго царства насљедније: Ја зрјелост љет и жизни моеја дождав, а к тому утјешенија дјетеј и насљедников лишен, доколје јеште из благости всевишњаго здравим умом и тјелом владјеју, ради моего дома суштаго в свободној краљевској вароши Новосадје, и от почивших Воина Савича и Јоанна Атанасиевича, ондјешних иногда бургеров, путјем права прибавленнаго, по зрјелом разсуждении так доброволно располажу, и уреждају, да доклје преблагиј Бог дни жизни моеја продолжити изволит, реченниј дом ја уживати, и с ним располагати власт имјеју, когда же смерт случитсја мње, то хошту и нареждају, да в помјанутој вароши Новосадје суштиј греческаго неунитскаго закона ишпитал тој истиј дом мој насљедит, и с ним оним истим правом, како и ја, владјејет, и приходи јего или от кирии, или кудгод припадајуштија на своју потребу и содержание обраштает. Аште ли же ишпитал сеј предреченниј себје после смерти моеја преддоведенним правом и начином припадшијдом, ради разних случитсја могуштих вин, тим истим начином, како остављају, содержати, и владјети с ним не хотјел би, или же не могл би, но паче продати јего за болше судило би сја, в сем случаи нареждују и завјештају, да сице проданну сушту сему дому, цјена јего на со-

[12] Прот. 1776 Fasc. 78. pagina 110.

держание того же Ишпитала, и живуштих в нем бједних људеј препитание употребитисја, то јест главнаја сумма цјени на сигурное мјесто да уложитсја, интерес же сам на содержание и препитание Ишпитала обраштаетсја; јакоже и остављају, отдају, и после смерти моеја тојже дом Ишпиталу греческаго неунитскаго закона в новосадскоj вароши суштему, с полним правом припаднути приказују, а да би сие расположение, завјештание же, и посљеднаја воља моја в пристојное исполнение свое привеласја, за тутора или же посљедниja воли моеја екзекутора, колико преосвјаштењејшаго епископа темишварскаго господина Моисеа Путник, толико и цјелое тојаже Новосадскија вароши предреченнаго греческаго неунитскаго закона обштество наименују, и за важност таковаго расположенија моега, невједаја писати, и настојаштее писание имена моего, подписанием соутвердити јего преосвјаштенства секретара господина Матиа Чапловиц умолив, оное в прочем собственноју рукоју положенним крестом, и обичноју печатију моеју подкрепљају. Данно в Староме Бечеи 15⁰ дне месеца маја 1775.

(М П) † Остоја Нићифоровић, сенатор диштриктскиј; Георгие Јанковић свидјетел, прив. корон. диштрикта потијскаго сенатор и капитан; Арсение Георгијевић свидјетел; прив. корон. диштрикта, потијскаго сенатор.“[13]

Кад је 13 септембра 1783, без наследника умрла Косана, удовица Остојина, коморски фискал је распитивао за ову кућу, хотећи је узети као кадуцитет за државну благајну.[14] Магистрат је фискалу одговорио да Косана у Новом Саду има само потраживање од Врушића; кућу је Нићифор још за живота свог законитим путем уступио болници Обшества.[15]

О стању ових болница тражило је Намесничко веће обавештења од магистрата године 1785. Магистрат је православну болницу проценио и нашао да вреди 3394 фор., док се 102 фор., што је скупљено обнашањем таса у цркви, од 6 априла 1785 налазило код хирурга Марка Гречанског под

[13] А. к. м. 1775/539.
[14] 1783 Fasc. 11 sub F.
[15] Прот. 1783 pagina 595.

интерес 6%. Други капитал ове болнице, 240 фор., завештан тестаментом Ане Радонић, још је био код Аниних наследника, али је доносио 6%. Других капитала није било.[16]

7 новембра 1787 било је у православној болници од сиротиње (die Armen): 19 мушких и 5 женских.[17]

Исте, 1787 године, магистрат је известио да је римокатоличка болница више лазарет, и да има четири собе и кухињу, да је сазидана од тврда материјала, да поред ње има врт. Фонда нема, него се недељно скупља милостиња. Употребљавају је сиромашни странци, кад се поболе.

Православна болница је од тврда материјала, има четири собе и две кухиње. Кирија од куће коју је даровао Остоја Никифоровић троши се на издржавање болнице. 24 октобра 1761 завештала је овој болници Ана Радонић земљу коју су њени наследници откупили за 240 фор.[18]

За време рата 1789, канцеларија ратнога комесаријата се налазила у католичкој болници, одвојена од болесничке дворане само обичним вратима. Кад се комесаријат тужио на испарења опасна за његове раднике, магистрат је 28 фебруара 1789 одговорио да он управо ради о томе да комесаријату одреди другу канцеларију, јер је градски физик Милорадовић референсао да је преко потребно издвојити у тој болници превише нагомилане болеснике. Потребна је, дакле, болници и та соба, употребљавана за канцеларију, да би тешки болесници били одвојени од оних који прездрављају.[19]

10 јануара 1795 Андреј Адри, ваљда поджупан Бачке, тужи се магистрату да се по Новом Саду скита толико просјака да се ни избројити не могу. Међу њима су многи потпуно здрави, који би могли радити; има и дечака и девојчица, и просе сваки дан, отимајући хлеб правим просјацима. С позивом на неке нормале, тражи да магистрат стране просјаке отправи у место рођења, а домаће да прегледа хирург; прави просјаци да добију неки грађански знак, ut olim fuit, да им се одреди дан прошње, и успостави поредак под судијом просјака.

[16] 1785 Fasc. 22 V.
[17] 1787 Fasc. 50 D.
[18] 1787 Fasc. 58 T. T.
[19] 1789 Fasc. 11 B.

2 марта поднесен је магистрату попис просјака с ознаком који су страни, који овдашњи; који могу, а који не могу радити; који су in nosocomiis, који у приватним кућама. У нашем архиву нема концепта тог пописа.

Магистрату је предложено: због невремена и рђавих путева да се до половине пролећа трпе страни просјаци, а онда отправе у своја места.[20]

Године 1796, римокатоличка болница још нема фонда; православна има Остојину кућу која је доносила годишње 380 фор. А фонд Ане Радонић утрошен је на оправку болничке зграде.[21]

27 јула 1803 удова Јулијана Рацковић и син јој Димитрије продали су своју кућу No 40 за 6500 фор. православној болници у чије име су преговарали сенатор Маноило Николић, формунд Јован Константиновић, Јован Шевић и Дим. Станисављевић. Свота је исплаћена тек 1808. При интродукцији, сем споменутих, били су још од црквеног обштества: Михаил Рајковић, Јован Петровић, Петар Остојић и Јефта Гојковић, а присутан је био и Мојсеј Ненадовић.

Тек тад, 5 августа 1803, је представништво ове болнице изискало од магистрата den Hausbrief за кућу 39 коју је Остоја Нићифоровић још 15 маја 1775 уступио у својину болници.

О приходима болница у првој половини XIX столећа имамо још ове белешке.

Године 1801 приредила је позоришна трупа Јозефа Холцмана претставу у корист обе болнице. На благајни је том приликом пало 21 фор. 33 нов. Од те своте је сенатор Валтер, као комесар магистрата, добио 2 фор.; писар који је седео на благајни 1 фор., 36 новаца је утрошено на осветљење, 24 нов. дано је бубњару, а 2 фор. су стали плакати. Чисто је остало 15 фор. 33 нов., од чега је 7 фор. 46½ новаца примио тутор православне болнице, чизмар Нестор Исаковић, а исто толико синдик католичке болнице, Стефан Маниган.[22]

22 фебруара 1804 потписао је свој тестамент трговац Павао Поповић, и завештао алмашкој цркви, код које је погребен, 24, а свакој осталој по 12 фор.; сербској школи

[20] 1795 Fasc. 5 No. 604.
[21] 1796 Fasc. 1 No. 5.
[22] 1801 Fasc. 8 No 1441.

здјешњеј 24 фор.; хошпиталу нашего исповједанија 12 фор.[23]

Исте године, 3 октобра по старом, потписао је тестаменат Петар Петровић, свештеник, који је 1761 постао ђакон, а 1774 парох. Оставши без жене и деце, завештао је многе легате у износу од 2321 фор. 30 нов. У шпецификацији легата налази се и митрополит Стратимировић и епископ Јовановић, све новосадске цркве и више цркава и манастира у Бачкој и Срему; сетио се чак и арестаната у Новом Саду и Варадину; завештао је 100 фор. „на фундацију школе нашего благочестија, изјату сушту Гимназиуму; 24 фор. Хошпиталу нашего благочестија".

Био је обичај у Новом Саду да имућнији људи завештавају и на заводе оне друге вероисповести. И Петар Петровић је завештао „школи нормалној римокатоличкој 10 фор., хошпиталу пак римокатоликов 10 фор."[24]

Тако је и католик Игнац Кажић у свом тестаменту од 26 јуна 1834 завештао католичкој парохијалној цркви 200, а Роковој и Јерменској по 100 фор., док је на пет православних цркава завештао 500 фор.; „за боље неговање сиромаха и болесника у католичком шпиталу 500 фор., а православном шпиталу 200 фор."

И сенатор Ференци Антал, кога је Кажић наследио, сетио се у свом тестаменту од 23 новембра 1791, поред католичког шпитаља са 500 фор., и српског (dem ratzischen Spital) с 50 фор.

Софија рождена Шилич, удовица Георгија Пустенике, завештала је „гимназиуму нашего благочестија 500 фор. валуталних, хошпиталу нашего благочестија 50, римокатолическом хошпиталу 50 фор. вал. (шајна)".[25]

Године 1803 пред магистрат су изишли: народни трибун Јован Константиновић и трговци Димитрије Станисављевић и Стефан Саранда, те у име Обштества изјавили како је ово приметило да лекови који се годишње служе римокатоличкој болници о трошку градске благајне износе више стотина фор., док православна болница троши једва неколико

[23] 1806 Fasc. 1 No 44.
[24] 1804 Fasc. 11 No 2313.
[25] 1834 Fasc. 1 No 525.

фор. годишње. Пошто те издатке подноси и православно и римокатоличко становништво, обштество налази да би право било да ту бенефицију подједнако уживају и једни и други. То би се могло тако удесити, да се једнима и другима за болницу одреди годишња свота, на пример по 400 фор., уз обвезу да своју болницу снабдевају потребним лековима, без даљег оптерећења болничке благајне. Још су захтевали да се ни барут за разне свечаности не троши неограничено. За имендан владара да се плати барут из градске благајне, а за све остале свечаности да се једнима и другима да паушално по 100 фор. Ако се ови предлози не прихвате, онда Општество жели да градска благајна уопште не плаћа ни лекове ни барут, него нека свака странка плаћа колико хоће.

Магистрат је закључио да ове захтеве достави римокатоличкој црквеној општини.[26]

Не знамо да ли је Обштество овом приликом што постигло, али је градска благајна и даље плаћала лекове за обе болнице. А зашто је римокатоличка болница трошила више лекова, него ли православна, то објашњава, може бити, извештај физика Штефани и Мандића о томе, колико је иностранаца које оздравило, које умрло у римокатоличкој болници од 1812 до 1815. Четрдесет иностранаца је лечено у њој, до 1815, четрдесет, од којих је у шпиталу умрло 9, а 30 оздравило, 1 је још унутри; а било их је 18 евангелика, 21 католик, 1 Јерменин. Има их из Копенхагена, Бреслауа, Кенигсберга, Хановера, Берлина, Дрездена, Вајмара, Орлеана, Париза, Лемберга, Вестфалена, Саксена, Франкфурта, Милхаузена, Вероне, Удине, Карлопага, Варшаве, Риге. Скоро сви занатлије: столари, ковачи, шеширџије, зидари, пекари, млинари, 3—4 просјака. [27]

Градска благајна сад већ није плаћала лекове само за обе болнице, него и за сиромашне становнике који нису у болницама.

5 априла 1814 Намесничко веће је одобрило рачуне апотекара Кербера о лековима које је на рачун градске благајне издао:

[26] 1803 Прот. No 420.
[27] 1815 Fasc. 8 No 2315.

1. за сиротињу и за арест 22 фор. 40
2. за болнице 414 фор. 40[28]

Потоњих година, кад је Нови Сад добио и другу, а после Буне и трећу апотеку, болнице су набављале лекове наизменце, сваке године од друге апотеке. Тако је 12 октобра 1870 апотекар Младен Максимовић поднео магистрату рачун за лекове које је од 1 јануара до 14 јуна издао за сиротињу, за слуге, за затворенике и за болницу; рачун је износио 687 фор., и две трећине су одмах исплаћене, а трећа је имала да чека одобрење министарства. — А 3 јануара 1878 пријавио је апотекар Гавра Плавшић да је од 1 јануара до 31 децембра 1877 за болницу, за сиротињу и послугу издао лекова за 970 фор.

О проширењу православне болнице имамо ове податке:

Ваљда 1803 купило је Обштество кућу Димитрија Мијатовића која се налазила поред њене болнице, те је ову проширила. Зато Јулијана рођена от Вујић, удата от Саплонцаи, у свом тестаменту, сачињеном 21/9 септембра 1803, завештава:

„На сироте, либо болше на шпиталски скоро купљени дом, из коего дохотков сироте и убоги издержаватисја будут сто форинти.“ [29]

Овде је прилика да рекнемо, шта знамо о месту где се налазила православна болница. О томе говори тестамент Петра Веселиновића из године 1765, познат нам само у латинском преводу, који спомиње xenodochium apud ecclesiam sancti Nicolai. Болница је, дакле, била у порти Николајевске цркве. То исто, свакако, казује и Д-р Илија Огњановић у свом чланку: Г д е ј е у м р о к о ј и о д н а ш и х з н а м е н и т и х п о к о ј н и к а.[30] У њем каже за капетана Јо-

[28] 1814 Fasc. 3 No 1150.

Прот. 1822 No 4125: апотекар Јохан Кербер подноси рачуне medicamentorium secundi semestris anni 1822 gremialibus Xenodochiis et miseris contribuentibus praestitorum.

Прот. 1823 No 3581: Намесничко веће одобрило да се истом апотекару за други семестар 1821-22 исплати 595 Фор. pro medicamentis Xenodochiis et egenae contribuentium classi administratis.

[29] 1803 Fasc. 10 No 1913.

[30] Ј а в о р 1892 стр. 455.

вана Београдца да је умро „у српском убогом дому у Лазаревој улици бр. 1457 (по старом нумерисању).“

Без сигнатуре, нека јако оштећена акта нам говоре о приходима римокатоличке болнице у годинама 1813—1816. Године 1813, та болница је имала фонд од 3.245 фор. Од прихода, неке ћемо исписати: интерес од капитала изданог на облигације 136 фор. 44 нов.; за одело умрлих болесника добивено 50 фор.; од новопримљених грађана 49 фор. (толико је добила и православна болница); позоришне трупе су приредиле четири претставе, од којих свака болница добила по 87 фор. 57; кројачки, пекарски и зидарски цех приложили су преко 32 фор. Било је легата, милодара, тако да је током 1813 примљено 1447 фор. 12 кр. Од издатака су интересантни ови: за 32 умрла болесника копање гробова и пандурима који су ваљда мртваца износили у гробље, 20 фор. 57 нов.; за храну болесника од првог до последњег дана у години 199 фор. 39 нов.; болничкој мајци, Вероники Шуберт, плата од 1 јануара до 31 априла, по 2 фор. месечно; од 1 маја до 30 септембра (због девалвације) по 4 фор. месечно; болничком оцу од 1 октобра до 31 децембра на име плате 12 фор. Истима за скупљање милодара за два пара чизама 4 фор. Свега издаци 1594 фор. То јест, дефицит је износио 146 фор. 58 кр.

У години 1814 накнађен је тај дефицит; на плате је издано 120 фор. 48; на издржавање болесника 343,31; на оправку болничке зграде 304.10.

Године 1815, од завештања се добило 557.13; од нових грађана 22 фор.; за продано одело болесника умрлих у болници 169 фор. Сад је на издржавање болесника утрошено 616.54 фор., а на оправку зграде 668.15, тако да је капитал болнице нешто смањен: остало је 3.168.13 фор.

Следеће, 1816 године су завештања изнела само 170 фор.; од нових се грађана добило 23 фор.; за продана одела 248 фор.; од ванредних прихода 334.19 фор.

Године 1815, Обштество је од магистрата молило изасланство које ће отказати све његове капитале дане под интерес, ради зидања нове болнице.[31]

[31] 1815 Прот. No 1687.

То зидање као да се десило тек 1823. Сад је Обштество молило од магистрата место где ће пећи цигле за нову болничку зграду, и дозволу да без таксе увози потребну јапију за ту зграду.[32]

Године 1829, Обштество је пристало на предлог магистрата да се у обе болнице удеси по једна соба за болеснике поремећена ума (pro maniacis).[33]

Године 1837 завештала је Марија от Станисављевић, чији је муж некад био тутор ове болнице, скоро сав свој иметак „хошпиталу благочестија нашег“ да се помоћу њега „што скорие здание хошпиталско при церкви свјатаго отца Николаја суште к церкви истој подужи, и толико собица сазидају, колико убоги удовица от заоставшег капиталов интереса свое пребивание и препитание без сваког уштрба прочих приходов хошпиталских могу имати.“[34]

Завештање Маријино износило је 1839 год. свега 7758 фор. Да ли је оно цело наплаћено, не знамо. Свакако је оно допринело, те је Обштество 1847, на светог Арханђела, с великим торжеством осветило нову болницу, велику и пространу, најсходније уређену, са сто кревета снабдевену.[35]

Било је потребно да се болница Обштества прошири, јер ће она у Буни и после ње примити и болеснике римокатолике, пошто је римокатоличка болница 12 јуна 1849, приликом бомбардовања Новог Сада, порушена. О овоме говори извештај који су, 22 јуна 1865, сенатори Атанасиј Трифковић и Пеак Бела поднели магистрату. Према том извештају године 1785 грунтовно су укњижени римокатолички шпиталь и српски убоги дом (Versorgungshaus), овај заједно с портом као иметак Николајевске цркве. „Таи убоги дом, каже Трифковић, Срби су своим новцем сазидали, у оно доба само један спрат, а године 1841 када је Госпоја Марија от Станисављевић легирала на исти убоги дом 8000 фор. шајна, и скупило се од Терговачке компаније, цехова и од други имући граждана новаца, и тако су јоштер горњи спрат сазидали, да пострадавши терговци, маистори, свјашчениче-

[32] 1823 Прот. No 1395.
[33] 1829 Прот. No 5035.
[34] Новосадске биографије V, 79.
[35] Сербске народне новине 1847.

ске и учителске удовице могу у тим убогом дому обиталиште и препитаније имати, као што су имали, и имају.“

„Пре Револуције пак за обадва т.ј. како Римокатолически шпитал, тако и Убоги дом, од вароши годишње за 12 фати дрва и медикамента издавато.“

„Од Револуције, када се Петроварадински град предао, т.ј. месеца септембра 1849 пак до 1 новембра 1858 године, у Убогом дому били су болестници сваког вјероисповједанија тако многи, да су у конгу (ходнику) лежали, јербо године 1849 речени Убоги дом није изгорео, а затим девет година све болестнике издржавало је церковно српско обштество овдашње, само што је за то време варош давала дрво и медикаменте — и речено црквено обштество устмено себе изјаснило, да капитал у готовом новцу немају, јербо су капитал сав узидали — а Римокатоличког шпитала капитал состои се из 9000 f. и речени шпитал католички од 1 новембра 1858 до данашњег дана сваког месеца из варошке касе за издржавање болестника 100 f. ав. вр., годишни квартир, дрва преко целе године колико год потребује и друге потребе што потребује добива.“

После Буне, почело се радити на спајању двеју болница, што је, међутим, подуже трајало. Најпре је управа Војводине (K. k. Serbisch-Banater Statthalterey) својим дописом од 2 септембра 1854 изразило жељу да би се православна и римокатоличка болница за увек сјединиле. Та је жеља саопштена „како српској тако и католичкој општини“, да би се о њој писмено изјасниле.

Више власти Војводине су у то време уопште пожуривале оснивање општинских болница. То се види и из циркулара који је, 8 маја 1857, окружни претстојник Трнка упутио политичким општинама. У циркулару он спомиње отпис Намесништва Војводине од 20 јануара 1857 у којем изриче своје задовољство што је новосадско окружно надлештво из своје побуде, не чекајући посебне наредбе, радило на подизању болница политичких општина, и што је у том имало успеха, јер многе здравствене општине (Sanitätsgemeinden) већ имају такве благотворне заводе, а скоро све остале су већ ударили темељ за исте.

У циркулару се дају упутства, како треба радити при оснивању болница политичких општина.

Међутим, у Новом Саду као да ова мисао није оберучке прихваћена. Иако је градско претставништво 1856 закључило да подигне општу болницу на месту старога гробља поред Рокове капеле, средствима која добија продајом градилишта католичке болнице у Каменичкој улици, продајом једног дела старога гробља, затим капиталом који нуди католичко општинство, и фундацијом Вељковице,[36] ипак налазимо да је римокатоличко општинство 12 фебруара 1858 упутило градском начелству овакву молбу:

Приликом метежа у 1849, при општем пожару града Новог Сада, сасвим је порушена и тада постојећа зграда римокатоличке болнице са свим својим намештајем, а у њој неговани и потпомагани сиромашни болесници, примљени и даље неговани, уколико су онде стали, у болничку зграду православног обштества. Само што њене просторије ни из далека нису довољне да приме и негују све болеснике.

Да би сиромашне болеснике сваког сталежа могла предусретати и испомоћи истинском љубављу, овдашња римокатоличка црквена општина је донела одлуку да сазида приземну нову болничку зграду, и дала је израдити потребан план и предрачун, и све то већ поднела градском начелству.

Из дана у дан се све више показује потреба тог зидања које, по предрачуну, не рачунајући намештај, захтева издатак од 9.966.17 фор. сребра.

Међутим болнички фонд римокатоличке црквене општине износи свега 5.000 фор., те не покрива предвиђене издатке. Потребан остатак се не може скупити код новосадског становништва које је у имовини толико посрнуло, а нису му још ни залечене ране, задане му за време метежа.

При таквом стању ствари може потписана општина рачунати само са опробаним милосрђем околног становништва Војводине, Србије и Тамишког Баната, помоћу којег се може надати да најкраћим путем оствари ово зидање у корист патничких и сиромашних болесника.

Према томе, претставници потписане општине моле у име тих болесника градско начелство да би за ово зидање израдило дозволу више власти, као и да предложи одобре-

[36] 1856 Прот. 362.

ње за сакупљање милодара у границама српске Војводине и Тамишког Баната ради зидања ове болнице.

Нови Сад, 12 фебруара 1858. Паул Хергер, пенз. сенатор као инспектор цркве; Франц Луст, сенатор; В. Гросингер, синдик; Фридрих Алтвирт, претставник; Карл Аведиг.

Ова молба није имала успеха. Место вероисповедне, град је основао, 1859, „малу градску болницу" у кући Лауренца Менрата, на коју је трошио 400 фор. кирије Менрату; плаћао је лекове; и 100 фор. месечно помоћи.

Прва белешка коју о њој имамо назива је: das zu organisirende städtische Spital. За њу је магистрат предујмио 2 фебруара 1859 Економском одбору 200 фор. да набави што јој треба. Градском пак физику је поверио да изради Spitals Instruction.[37]

Тако је ствар стајала до 1865, кад је, закључком магистрата и претставништва од јула. 1865 именован одбор за зидање градске болнице. Том одбору је претседавао свагдашњи градски начелник, а били су у њему од нама познатих: Марко Поповић, Игнац Фукс, Стеван Јефтић, Лауренц Менрат, Стефан Николић.

Одбор се први пут састао 14 новембра 1865. Први предмет расправе је био: како да се скупи фонд за зидање болнице.

У том правцу закључено је да се моли од магистрата и претставништва да за градску болницу уступе бивше католичко гробље близу Рокове капеле. А како је то земљиште врло пространо, могло би се од њега неколико кућишта парцелисати и продати у корист фонда за зидање болнице.

Затим, закључено је упитати све вероисповести, колико ће која од њих допринети фонду за зидање или за одржање болнице.

Приликом другог састанка, 15 децембра 1865, референсао је Паво Стојановић да је општина већ решила уступити бивше католичко гробље. Зато је закључено да градски инжењер премери то земљиште, а члан одбора и архитект Молнар Ђерђ да изради план.

Јеврејска општина је већ одговорила да сад не може дати ништа за болницу, пошто намерава основати своју ве-

[37] 1859 Прот. 21.

роисповедну болницу. Католичка општина да ће дати на зидање 5.000 фор., толико и на одржање болнице, али о том још нема закључка.

17 јануара 1866 предложен је одбору план архитекте Молнара, и предрачун од 23.775 фор.

2 марта 1866 пријавио је Игнац Фукс да је властелинство Каменице вољно приложити за болницу 400 хвати дрва за огрев и 2—3000 комада фашина, али све то има одбор да сече. Зато су сад именовани благајници одбора (Сава Суботић и Јозеф Матошевић).

18 маја 1866 реферисано је да је Намесништво одобрило и место и план за зидање. 11 септембра је реферисано да је католичка црквена општина већ вотирала 5000 фор. за зидање болнице. 28 децембра 1866 закључено је да се 2 фебруара 1867 држи бал чији чист приход има да помогне зидање болнице; од тога се добило 510 фор. И типографи су приредили бал у ову сврху, те су приложили 30 фор.

При састанку 18 фебруара 1867 погодио се одбор и купио од члана одбора, од Симе Јос. Марковића, 200.000 цигала. 19 марта закључени су услови лицитације по којима је зграда те године имала доћи под кров. 16 априла предано је одбору 1306 фор. што се већ добило продајом парцелисаних кућишта.

Нису сачувани даљи записници о раду одбора, али се из појединих аката види, на пример, да је болница 23 марта 1868 била већ под кровом, пошто је већ било потрошено 14.000 фор. Тада је одржана заједничка седница градског санитетског и овог одбора за зидање болнице. У тој се седници договарало о томе, шта да се чини, па да до лета буде готов и намештајем снабдевен бар доњи спрат болнице, да би се болесници могли уселити у њу. На тај начин, за даље зидање болнице би се могла употребити и кирија коју је град плаћао за дотадању болницу у Менратовој кући.

Из извештаја који је о тој седници Главној скупштини поднео Милетић као градски начелник, види се да је требало потрошити још 3300 фор., па да тридесет постеља до 1 августа 1868 прими толико болесника. Да би се дошло до те своте, поново је позвана српска црквена општина да учини свој прилог. Главна скупштина, држана 6—8 августа 1868, извештена је од те општине да ће она приложити 500 фор., 200 одмах, а 300 фор. идућих година. Општина је ре-

кла разлог, зашто она прилаже толико мање од општине римокатоличке. Она је од 1850 до 1859 у својој сопственој болници неговала све градске болеснике, међу којима је бивало по две трећине Несрба и трошила је на њих 1500 фор. годишње, а римокатоличка општина је за све то време сакупљала болнички фонд, ништа не трошећи.

Радове на довршењу болнице прекинуло је суспендовање Милетића и завођење Астова комесарства, тако да сеоба из мале болнице у Менратовој кући у нову градску болницу није извршена 1 августа, него 1 септембра 1868. А рачуни о зидању болнице прегледани су 25 марта 1873, кад је констатовано да из градске благајне треба исплатити још нека потраживања у износу од неких 600 фор. Међутим, видели смо колаудациони протокол од 18 новембра 1873 о накнадним радовима ради довршења болнице. Прорачун тих радова износио је 2650 фор. и они су исплаћени из градске благајне.

Одлуком Главне скупштине од 16 новембра 1868, а услед резигнације управника болнице, Милоша Саранде, преузео је 1 децембра 1868 управу сад већ нове болнице Игнац Фукс. Он је 2 јула 1869 поднео рачуне о приходима и расходима за седам месеци његове управе. Из тих се рачуна види да је град и за ово време трошио на болницу само 100 фор. месечно, чиме је плаћено лечење 40 сиромашних Новосађана. Поред тога, град је уштедео годишњих 500 фор., колико је дотле плаћао кирије.

Сем рачуна, Фукс је поднео и разне предлоге, како да се створи фонд за одржање болнице, како да се успешније наплаћује такса од болесника, и да се одржи добар ред. За његово време лечено је 129 болесника, од којих је умрло 10, а 4 су донесена кад су већ умирала, док су 94 отпуштена као здрава.

2 јануара 1873 поднео је, као управитељ градске болнице, Јован Д. Шилић рачуне за годину 1872. Он је уједно дао податке и за претходне године: 1870 (почев од месеца марта) и 1871. Ево тих података:

	примљено	издано
1870 (почев од месеца марта)	1628 фор.	1663 фор.
1871	2647 фор.	2582 фор.
1872	2295 фор.	2867 фор.

И ових година, позоришне трупе које дају претставе у Новом Саду, дужне су дати и једну претставу у корист болничког фонда.

Тако из једног сачуваног плаката видимо да је трупа под управом Јулија Fritzsche 23 јула 1872 као претпоследњу своју представу zum Besten der Stadtarmen приказала Лудвига Анценгрубера Volksstück Der gelbe Hof.

А Српско народно позориште приказало је 21 јануара 1873 у корист болнице Јелву или руску сиротицу. На благајни је пало 124 фор. 70 нов., трошкови 23 фор. 64, болничком фонду дано 101 фор.

2 марта 1877, градски санитетски одбор је потсетио магистрат на чињеницу да је у план о зидању болнице унесен био и стан за лечника. Сад је болница већ сасвим изграђена, а у њој нема лечника који би онде становао и болеснике лечио.

Одбор је зато предложио да се отпусти управник болнице, а његов стан да се уступи секундарном лечнику који би под надзором главног физика болеснике лечио, а вршио би и дужности управника. Поред стана и огрева добио би годишњу плату од 300—400 фор.; пошто је и досадањи управник имао око 300 фор. плате, ова промена не би град стала више него дотле.

4 априла 1877, скупштина је примила предлог претставника Љ. Стефановића да се изиште извештај одбора за прорачун о томе, како би се плата секундарног лечника подмирила.

Још градска болница није сасвим ни била готова, а физик Јојкић је, у свом извештају о њој, поднесеном претставништву 22 октобра 1872, тврдио да је зграда нецелисходно удешена, јер човек на сваком кораку долази до уверења да је нису стручњаци зидали. Поред тога, болница није скоро никако снабдевена: нема шарпије ни крпа за повијање рана и костолома. Болница има само 34 постеље, а треба јој 40—50. И од постојећих постеља заузето је 6 до 8 немоћним старцима и старицама који заправо и не спадају у болницу.

Зато је физик поднео претставништву, уз списак реквизита која се већ налазе у болници, и дуг списак требовања која треба имати на уму при изради градског буџета.

Године 1877 провело је у градској болници краће или дуже време 219 болесника, од којих је умрло 34, мртвих је

стигло 7, излечено је 160, а 31 децембра још било на лечењу 18. Болесници су у болници провели 6121 дан; 50 новч. за дан чини 3060 фор. 50 новч.; а 37 погреба по 4 фор. 30 (четири погреба су платили сродници) чини 151 фор. 10 н. или свега 3219 фор. 60 новч. Убрано је, међутим, свега 1051 фор. 60 новч.

Отписано је као ненаплативо

од домаћих	1231 фор.
од страних	67 фор.
Рештанције износе	869 фор.

Градска благајна имала да наплати 1963 фор. 68 нов.

7 фебруара 1879 Д-р Висингер је известио магистрат да је капетан Варишић, бивши управник болнице, иселио из свог стана, али да он не може у тај стан уселити пре него што га стручан зидар темељно не оправи, пошто је загађен.

3 јануара 1879 пријавио је Д-р Висингер како је тога дана на вику болесноga Јакова Поповића отишао у кухињу где је овог нашао како враћа куварици своју порцију поврћа од мркве, вичући да он тако што не једе, то је за свиње; он је пријатељ, коншколар градскога капетана, њему припада петком боранија. Узалуд га је Д-р Висингер умиривао. Наишао је затим и Д-р Јојкић и нашао да је јело добро, али ни то Поповића није умирило.

Д-р Висингер је тражио да се Поповић казни. Истрагу је 27 јануара 1879 спровео Поповићев коншколар, градски капетан Радослав Манојловић. Истрага је утврдила да Поповић увече долази у болницу напит, да куварицу назива конкубином болничког лечника, да прави неред. Пошто је ради свог понашања једанпут већ био кажњем затвором, и неће да се саобрази реду у болници, Манојловић га је осудио да има изићи из болнице.

Тако је, може бити, из болнице отпремљен један од најстаријих јој становника. Јер, Јаков Поповић је у болници живео и децембра 1856, и тада се тужио да је од болничара злостављан, и показивао је маснице на свом телу, због којих је окружни начелник Трнка искао најстрожију истрагу.

2) НОВОСАДСКИ ХИРУРЗИ И ЛЕЧНИЦИ

I

При првој организацији града, Нови Сад није имао физика, него само градског хирурга. 9 августа 1748 приказан је Андреас Леб осталим новосадским хирурзима као највештији у њихову послу, те им је наређено да га слушају. Чим који од њих добије пацијента, дужан је одвести га Лебу да овај постави дијагнозу према којој ће га лечити. Као градски хирург, Леб је имао пазити да остали хирурзи исправно раде, па умеравати и цене лекова и хонорар хирурга.

8 августа 1753 има у Новом Саду већ осам хирурга, и магистрат закључује да тај број стабилизује за неко време и не прима нове. То решава поводом случаја Димитрија Панаотовића и Јована Конвертите који су разапели шатор у Новом Саду и почели лечити, иако нису новосадски грађани. Магистрат им је, за неко време, прекинуо посао. Панаотовић је, међутим, остао у Новом Саду све до године 1757. Тада, 1 јануара, расправља магистрат о молби хирурга Димитрија Панаотовића који тврди да је од младости своје у Новом Саду, да је овде изучио свој посао; пошто је већ уплатио један део грађанске таксе моли да и даље сме радити у граду. Магистрат је констатовао да Димитрије и три му брата скоро већ осам година живе овде; да је сваки од њих уплатио по 10 фор. на име грађанске таксе, и да су уживали грађанска права. Кроз толико време су, пропустили да уплате и остатак, па ни порезу нису платили, нити је икоји од њих набавио кућу и овде се стално населио; него се двојица већ другамо отселила. Сам Димитрије је измолио себи само петнаест дана, који су већ давно прошли, па је зато на његово место именован хирург Бернард Николић, и тиме је попуњен број хирурга, зато се молба Димитрија и није могла уважити.

О хирурзима у Новом Саду је већ објављено доста грађе у трећој књизи ових публикација[1], па се то овде неће понављати. Тој грађи ћемо додати овде само још неке податке о хирурзима у Новом Саду, које у напред споменутој књизи нисмо објавили.

Прво, забележићемо наредбу Намесничког већа из године 1774: нека хирурзи своје шегрте не употребљавају за домаћу послугу, него их поучавају у анатомији, у теоретској и практичној хирургији; најзад да се њихови шегрти не ослобађају за калфе без испита у присуству редовног физика.

Друго, забележићемо случај хирурга Реса (Resz), о којем је већ писао Д-р Ристо Јеремић, називајући га Реш.[2] Д-р Јеремић је подробније забележио неподобности Реша и целу му каријеру. Ми смо о њему нашли само оволико: да би добио право рада у Новом Саду, обећао је да ће се оженити ћерком хирурга и сенатора Ђерфија.

12 фебруара 1781 референсао је судац Руди како је Јозеф Емерик Рес 9 фебруара изишао пред магистрат и искао решење о његовој молби за грађанство. Он га је упутио на данашњи дан, пошто се саслушају хирурзи, али је Рес истог дана у подне самовласно отворио берберницу изложивши уобичајене ознаке берберице. Нато су хирурзи дошли к њему, а он је у споразуму с присутним сенаторима послао полицаја да скине тањир, и да га унесе у берберницу. Рес је један сат касније покушао да поново истави тањир, али му је овај одузет, нашто је Рес иставио два место једног тањира. Заменик Рудија Рацковић је тањире дао скинути и донети у градску кућу.

На основу тог реферата закључио је магистрат да се Рес ухапси и држи у затвору дотле, док се не скруши и понизи, а грађанство му је одрекао.[3]

Ипак, Рес као да је остао у Новом Саду до 1789, а онда, 24 јуна 1789, изрекао му је магистрат consilium abeundi, назвавши га штетном пијавицом за публику. Због његове невештине, месарски момак Видман ће остати богаљ, а хонорар је измамио унапред.

[1] Привреда Новог Сада стр. 265—276.
[2] Медицинске прилике у Земуну, стр. 13.
[3] Прот. 1779—1781 pagina 750.

3 децембра 1789 сачињен је попис Ресових ствари које су остале у Новом Саду на чувању (in Verwahrung). Међу њима три дипломе, цело одело од црног атласа, нове чизме, 20 различитих књига, два мача, цела апотека. Попис је потписао: Josephus Rez, exam. chyrurgus.[4]

Из године 1796 имамо прекратку белешку о Јефти Берберину, хирургу новосадском.[5]

Године 1783 и 1796 спомиње се хирург Симеон Пауновић, али не у вези с хируршком праксом. Напротив, о њему се стално пише да је бивши хирург. Био је син имућна оца, Мијата Пауновића који је 1758, кад је парцелисан терен Новога Сада, купио од града 175 јутара земље, између Петра Ференција и Ђорђа Миланковића, за коју је платио 5 фор. 50 динара по јутру. Године 1779, међутим, кад је ова земља поново измерена, нашло се да она има 9 јутара мање, и хирургу је 12 јула 1783 досуђена отштета. Али, пре него што ју је хирург примио, сенатор Антоније Валтер де Валтхајм је употребио протокол премеравања геометра Антонија Квича и нашао да Пауновић ужива не 166, нити 175 јутара, него 198 1/4, дакле 23 1/4 више.

Затим, навешћемо као карактеристичну молбу коју је упутио магистрату 10 августа 1795 Johann Leigner, родом из Прага. У молби каже да је још за младости своје стекао нека знања за лечење спољашњих болести, тако да је у Новом Саду, божјом помоћи, срећно излечио не само болеснике који су се одмах њему поверили, него и неке од оних, за које је градски хирург Ваничек мислио да су неизлечиви. За доказ ове тврдње приложио је разне атестате, међу којима и уверење новосадског католичког пароха Емерика Норшића, коме је Лајгнер у току пет недеља залечио три ране на нози. Други атестат каже да је Лајгнер залечио сломљену ногу коју Ваничек није могао курирати.

Међутим, тужи се Лајгнер, Ваничек му смета и у лечењу оних спољашњих болести, које смеју да упражњавају и најглупље бабе. Зато моли магистрат да му и за будуће препусти лечења која су сваком допуштена, а да му не узима из уста и последњи залогај којим он бедно храни себе, жену и двоје деце.

[4] Нерегистрован акт.
[5] 1796 Fasc. 9 No 744.

Из седнице држане 5 септембра 1795, магистрат је молбу Лајгнера упутио градском физику на мишљење.

Vincentius Stephany, physicus Neoplantensis одговорио је 26 септембра латинским дописом који је он само потписао, а није га својеручно и написао.

У свом одговору, он се најпре чуди, зашто магистрат иште његово мишљење о молби џелата (lictoris) Лајгнера, кад наредба од године 1785, под претњом тешке казне, забрањује скитницама и емпирицима свако лечење било спољашњих, било унутрашњих болести. По тој наредби, не би град смео таквом човеку дозволити лечење, све да нема градског физика. Само медицински факултет има право да апробира лечнике. Молилац је пре неколико месеци био хапшен, не због лечења спољашних болести, као што он лаже, него што је две жене својим лековима довео у највећу опасност. Атестати пак које је Лајгнер поднео, не заслужују да се човек на њих обзире, пошто их нису издали стручњаци (quum ab arte peritis data haud forent).

После свега тога, предлог Штефанија био је: да се молилац протера у своје место рођења, да му се строго забрани повратак у овај слободни град, и њему и његовој помагачици у лечењу.[6]

О хирургу Стефану Киш (који је зар после добио племство с предикатом de Szuboticza) знамо да је 25 јула 1796 упутио магистрату молбу овог садржаја: Кад је умро градски хирург Франц Ваничек, он га је од почетка новембра 1795 до последњег марта 1796 замењивао, свакодневно походећи болеснике обе болнице, и лечећи оне које треба лечити. За исто време излечио је својим лековима и пандура којег је ранио друг му, опет пандур, и неку Еуфемију која је пренесена била у православну болницу.

Пошто се пак од њега не може тражити да толике услуге чини бесплатно, моли да му се на исплату упути од годишње плате хирурга која износи 150 фор. онолико, колико спада на пет месеца, то јест 62.30 фор.[7]

До богатства које му је омогућило да купи спаҳилук Суботицу у Банату, Стефан Киш није дошао само својом хируршком вештином. Већ године 1788 има он и своје лађе

[6] 1795 Fasc. 18 No 1755.

[7] 1796 Fasc. 16 No 1507.

и, уортачен са сенатором Петром Алагом, има на дунавској обали 591 хват тврда дрвета за огрев. 31 марта 1788, комесар хофрат Ловас, који је и 1796, у време куге, овде био комесар, издао је суцу Новога Сада, Јозефу Пољаку, усмену наредбу да од дрва за огрев што се налажаху на новосадској дунавској обали хиљаду хвати одмах пошље у Бановце и у Земун. Судац је наредбу извршио и 591 хват Кишових и Алагиних дрва послао лађама Киша, Јаноша Шурјана, Јаноша Будаи, Гаврила Жигића, Саве Цветкова, Николе Недељковића, Јована Вуковића, Атанасија Гаврилова и Томе Никслића.[8]

Намесничко веће је 27 децембра 1813 јавило магистрату да хирурзи, чак и у случајевима простих контузија захтевају претеране таксе. Да би се томе стало на пут, имају се доктори и хирурзи држати ових прописа:

Пре него што хирург поднесе суду спецификацију о лековима и свом труду, доктор ће је прегледати, испитати, поправити и потписати.

Физици ће упутити хирурге да штеде кад прописују за сиротињу, да не би домаће благајне преоптерећавали. А да би имали норму по којој ће се управљати у прописивању, препоручује им се Pharmacopaea militaris de anno 1808.

За сиротињу ће употребљавати домаћа антисептика, као што су пелен, рутвица, црни гавез, репув итд.

За повраћање нека прописују хипекакуану не у облику чаја, него у прашку, растворену у обичној води.

Ако је потребан пургатив, нека прописују проста средства, као горку со, прашак од ребарбаре или од јелапе, већ према прилици.

А што се тиче таксе за завоје и уопште за све труде хирурга, ова се препушта дискретној процени физика.

Наредбом од 17 децембра 1800, кандидатима хирургије, фармације, ветеринарства и бабичлуку, ако не могу кроз дуже време слушати предавања на пештанском универзитету, одобрено је да код приватних корепетитора, одобрених од највише власти, слушају течај од три месеца дана, за који ће платити извесну таксу, а онда да приступе јавном испиту.

[8] 1788 Fasc. 20 Q.

Те приватне прелекције даване су четири пута годишње: 1 јануара, 1 априла, јула и октобра.[9]

Године 1835, на место умрлога Герната изабран је за редовна хирурга Алојз Кукацкаи.[10]

Ваљда је из исте породице Паул фон Кукацкаи који је пред магистрат изишао 12 октобра 1876 и добио уверење да нема ни покретног ни непокретног иметка, него себе и породицу издржава годишњом платом од 400 фор., коју добива као учитељ цртања при овдашњој римокатоличкој основној школи.

6 октобра 1813, Намесничко веће је циркулирало овакву наредбу: за неговање оболелих и рањених војника у пољским болницама потребан је довољан број пољских лечника и хирурга. Зато преко магистрата позива све докторе медицине и хирургије који се не налазе у некој јавној служби да се са својим атестатима и документима пријаве непосредно Придворном ратном већу за више лечнике, остали пак, који медицину или хирургију уче на универзитету или код приватних хирурга, па су тим оспособљени за ниже војне хирурге, нека се пријаве код најближих штапских лечника. А магистрат нека поднесе списак како оних који изјаве да су готови примити ту службу, тако и оних, који је не желе. Нека попише и шегрте који код градских и сеоских хирурга уче њихову вештину. Чак и младићи који су разреде човечности свршили с успехом првога реда, а имају 18 или бар 17 година, узеће се, по потреби за практиканте пољских болница.

Иако је наредба тражила споменуте спискове у року од 8 дана, магистрат је тек 24 јануара 1814 известио Веће да у Новом Саду нису у јавној служби, него приватно практикују лечници: Јозеф Маг и Андреј Камбер; а од хирурга: Бернард Червенка и Јохан Абт. Њихове изјаве у питању војне службе, нама непознате, магистрат је поднео Већу.[11]

Године 1813, сениор Атанасије Ђорђевић, Јохан Флајшер, његов заменик и остали мајстори хируршког цеха изјавили су магистрату да су запрепаштени његовом одлуком да имају инкорпорисати свом цеху Ђорђа Михајловића, бер-

[9] 1800 Fasc. 2 No 369.
[10] 1835 Прот. 6825.
[11] 1814 Fasc. 1 No 167.

берског помоћника, иако их је пре годину дана, кад је требало одобрити Сави Теодоровићу купљено право бербернице магистрат уверавао да у будуће неће никога пустити у овај цех. У свом протесту кажу хирурзи и ово: пошто право на берберницу повлачи за собом право пуштања крви, извлачења зуби, fomentationis рана, стављања клизме, и сличних радова; односно, пошто вештина хирурга једва може, а можда и не може постојати без права на берберницу, несумњиво је да посао хирурга спада међу радове прве потребе, па да број берберских мајстора не буде безгранично умножен, кад већ тако јефтино раде; јер би се иначе могло десити да публика остане без хирургових услуга. Друга је ствар, ако кандидат купи право бербернице од удовице или од мајстора који је постао неспособан, јер се тако број мајстора не повећава, нити чини неправда онима који су већ мајстори. Зато изјављују да Ђорђа Михајловића не могу инкорпорисати до више наредбе коју очекују од владара како у ствари цехалне привилегије, тако и у овом специјалном случају.

Ову је изјаву 25 октобра 1813 референсао магистрату сенатор Штефани, тврдећи да су разлози у њој изнесени озбиљни, па да би цеху може бити требало продужити рок за инкорпорацију Михајловића, док не стигне владарска одлука, коју је цех већ молио.[12]

14 јула 1814 замолио је градски хирург Франц Гернат од магистрата уверење о ревносној и пожртвовној својој служби као градски хирург, почев од године 1802, док је од године 1810 радио на цепљењу деце од богиња. Први и други физик, Штефани и Мандић, признали су да су тврђења хирурга истинита.[13]

Најзад додаћемо обавештења, колико их имамо, о томе, докле су радили хирурзи који нису били у исто време и доктори целокупне медицине.

Године 1845 публиковао је новосадски магистрат диплому коју је Димитрије Марковић 1843 добио од бечког универзитета за зубарство, и другу коју је 1844 опет онде

[12] 1814 Fasc. 6 No 1523.
[13] 1814 Fasc. 11 No 3144.

добио за лечење очију. Ради своје праксе, Марковић је упућен да се јави физику Димићу.[14]

О његовој пракси до Буне не знамо много. 16 фебруара 1848 тражио је он да магистрат интабулише на кућу Nagy András-а његово потраживање од 100 f. сребра, али не знамо, да ли је то потраживање настало из лечничке му праксе.[15]

За време Буне служио је он као лечник „код српскога кора", а неко је време после Буне живео у Земуну. Оданде је 5 септембра 1853 тражио отштету за ствари што су му 1849 пропале у Новом Саду, приказујући ствар тако, као да је био врло активан у сузбијању револуције, па да је зато претрпео штету.

22 марта 1854, окружно надлештво му је одговорило преко земунског магистрата да је његов губитак проузрокован, не његовом борбом против Мађара, него ратним догађајима, па му зато не припада отштета.

Док се на његово тражење отштете спремао одговор, Марковић се поново доселио у Нови Сад, и уписао у јесен 1853 свог сина Александра у први разред новосадске српске гимназије. Александар је рођен у Бечу 1843, ваљда док му је отац онде учио, а био је католик, ваљда по матери. Испрва, у новосадској гимназији није успевао; првог семестра је добио други ред. Родитељи су протествовали, а Натошевић их стишавао да та оцена није меродавна. Али су они дотле досађивали, док' Александар није подвргнут, 17 априла 1854, поновном испиту из латинског језика који му је предавао Петар Нинковић, и док није добио прву класу. Крајем године, Александар је био десети од 24 ученика, а у другом разреду осми од 21.

1 маја 1861 замолио је Димитрије Марковић „љекар очију и зубобоље" од магистрата дозволу да отвори на своје име и својим новцем „дућан с разним маленкостима хеспапа, под именом зовими г р а и з л е р а и", у вредности од 1000 фор., а ту ће радњу предати на руководство свом рођеном брату Теодору Марковићу.

Змај му је на молбу одговорио да од стране магистрата нема никакве препоне.

[14] Прот. 1845 No 3915.
[15] 1848 Fasc. 2 No 901.

О хирурзима је физик Димић 26 јануара 1852 поднео овакав исказ:

1. Градски хирург Димитрије Сарачевић, родом из Сентомаша, има 45 година, хирург је, ветеринар и магистар бабичлука; диплома му уручена у Бечу 15 маја 1831. Овде је од фебруара 1837, а већ је у марту 1837 постао градски хирург; плата му је 150 фор. сребра годишње. Говори српски, немачки, мађарски.

2. Фрања Пеак, из Сомбора, 47 година; он је и магистар фармације; диплома пештанског универзитета од 11 јануара 1835; бивши градски хирург. Овде је од марта 1839. Говори мађарски, српски, немачки.

Поред њих су још два млада приватна хирурга, од којих један Јеврејин.

6 фебруара 1851, Сарачевић, као варошки хирург јавља магистрату да је „подмладак човечанскога рода с највећом охотом каламио крављим богињама како у граду, тако и на салаши", па је молио да му се исплати сума која му припада.

20 фебруара 1851, Димитрије Сарачевић је молио да му се плата повиси „по мери плате други званија". У молби наводи да је још 1835 изабран за градског хирурга, а служио је тако ревносно да је и после катастрофе Новог Сада у исто звање васпостављен. Већу плату заслужује зато што је пре било два градска хирурга, а сад је он једини; пре је надгледао шпиталь српског обштества у који су in regula примани сви Срби; сад су у њему болесници без разлике вере и народности, па их има трипут више него пре Буне. Најзад, сад је не само мање становника у Новом Саду, него су и сиромашнији, па већином ишту његове услуге бесплатно.

На смрћу Д. Сарачевића упражњено место градског хирурга изабран је Hofmeister, а Мих. Георгијевић лечник, Новосађанин, који за себе тврди да „покрај своје совршене хирургије сербски, немецки, мађарски и влашки језик говорим и који сам за моји четрнајест годишњи лечења многе личности из опасности извукао, од којих такођер за кратко време мога у Новом Саду бављења три важне личности од претећег им последњег часа живота избавити знао", а ипак

није изабран на место Сарачевића, замолио је 21 (9) децембра 1867 од магистрата бар титулу почасног градског хирурга.

16 јануара 1868, скупштина је ову његову молбу упутила на мишљење санитетском одбору, а 7 маја 1870 упућена је молба ад акта, пошто се молилац у међувремену отселио из Новог Сада.

29 новембра 1869 Франц Пеак, градски хирург, упутио је магистрату и претставништву оваку молбу:

Он је градски хирург од 1839; до 1861 имала су оба градска хирурга по 300 фор. плате, а тада је претставништво хтело да им плату повиси на 400 фор., само што Намесништво није одобрило. Године 1867 изабран је он опет за првога градског хирурга, и плата му остаје 300 фор., док је други физик, који је изабран на место другог хирурга, добио плату од 400 фор. Иако није доктор медицине, он је магистар хирургије, бабичлука, па чак и фармације. Зато моли да му се, с обзиром на тридесетогодишњу верну службу, плата повиси на 400 фор.

Скупштина је, из седнице држане 11—14 јануара 1870, одбила молбу Пеака. Он је компетовао и изабран на место са 300 фор. плате; а други физик зато има већу плату, што је тражен хирург који је уједно и доктор медицине.

Мислимо да после Пеака није више у Новом Саду било хирурга без доктората.

Нови Сад је доста дуго био без универзитетски школована лечника. Овај није био потребан, прво зато, што у XVIII столећу није било много болесника који би тражили лечничку помоћ; и друго, зато што су такви болесници могли консултовати лечника код гарнизона у тврђави Петроварадину. Зато је магистрат 24 јула 1754, на распитивање Намесничког већа о лечнику у Новом Саду одговорио да тога нема, него има само хирурга, а који баш желе лечника, одлазе у тврђаву, Францу де Петровић.[16]

Пет година се затим ћутало, а онда се магистрат, 20 новембра 1759, обратио Угарској придворној комори овим дописом: Из препоруке новосадског епископа Мојсеја от Путник разумели смо за неког лечника који је као Будимац

[16] 1754 Fasc. 2 sub S.

неким сенаторима лично познат, за Јована Апостоловића, како је према својој младости толико вешт у медицини, да је за пет или шест година учења одржао већ генералну одбрану својих теза и постигао палму или како кажу докторску част. А пошто је овом граду за чување здравља потребан какав одличан лечник, то је закључио из многих других разлога, па и зато што је овде врло много православних, да за таквог доктора установи годишњу плату од 400 фор. Моли зато Комору да јави, може ли уз такву плату њега узети за главног градског физика.

Већ 6 децембра је Комора одговорила: разумела је из дописа магистрата да је Апостоловић тек недавно довршио своје медицинске студије, па не може одобрити да се он, који нема још никакве праксе, па према томе ни довољно искуства у лечењу, узме за сталног физика са тако знатном платом од 400 фор.[17]

22 маја 1761 предлаже народни трибун Михајло Ђурковић Апостоловића још једном за физика, нашто се закључи да се позове у идуће заседање магистрата и упита, за какву би плату вољан био служити.[18]

Нема затим спомена о Апостоловићу до 29 новембра 1762. Тада је на капије Новога Сада закуцала куга, па је требало спречити да страшна та невоља уђе у град. Закључена је зато санитарна стража, а у ту сврху смањење броја капија тако да су остале три: футошка, бачка и пештанска, а све друге су затворене. Заменику капетана, сенатору Сави Вукановићу, је наређено да у град не пушта никога ко путним листом не докаже да долази из места здрава и незаражена. Становништву је бубњем објављено да нико не прими госта без пријаве суцу или капетану, иначе, ако је грађанин, платиће глобу, ако ли није добиће 25 батина, што је протегнуто и на крчме и гостионице.

Тек сад, у низу ових превентивних мера, нашао је магистрат да је граду потребан физик, и сетио се да у граду живи и ради Јован Апостоловић, човек већ окушане честитости и вештине, доктор за препоруку, који се овде већ две године бави. И на предлог магистрата пристала је већина Спољашњег сената и Избраног обштества да се он узме за

[17] 1759 F 6 sub. I.

[18] Прот. 1758-66, стр. 543.

физика, да се поведу с њим преговори о хонорару и да се заиште пристанак Придворне коморе.[19]

13 јануара 1763 изишао је пред магистрат probus ac excellens dominus Joannes Apostolovics, medices doctor, vir natione Illyrus, graeci non uniti ritus, и поднео је диплому о степену доктората, која му је издана 11 октобра 1757, и која је сад пред магистратом јавно прочитана. Затим се с њим преговарало да буде јавни лечник града; и пошто се он на то одлучио, узет је за таквог с платом од 300 фор. годишње, почев од 1 јануара 1763.

Већ 28 априла 1763 (опасност од куге је ваљда била већ прошла), пријавио је претседник Избранога грађанства магистрату да је у том грађанству покренуто питање о годишњој плати доктора Јована Апостоловића, којој се један део грађанства противио још онда, кад је доктор погођен. Магистрат је претседнику, Ференци Анталу, рекао да та плата износи 300 фор. годишње. Претседник је то реферисао Избраном грађанству, окупљеном у посебној дворани, и вратио се поруком да је један део грађанства противан држању градског лечника: његова плата претставља интерес на 5000 фор. (законити интерес је тада износио 6%); са тим капиталом, могао би град подузети трговину дрвима или воловима, а граду доктор и онако не треба. Други део грађанства одобрава што је доктор погођен, али претседник Ференци не може, у жагору, да установи где је већина. Магистрат је грађанству поручио да се за ту годину погодба с доктором ни у чем не може мењати, а за будуће, видеће се.

Онај део грађанства који Апостоловића није хтео (зацело, Немци; вероватно, и Немци хирурзи су на том радили), није положио оружје. Каквим било путем (преко магистрата нису, јер су у њему скоро половина Срба), обратио се Комори. И 10 маја 1765, опет приликом рестаурације, опет је питало грађанство да ли је од Коморе дошла наредба да Апостоловић има служити за 200 фор. Ако није, да се доктор отпусти, пошто му се грађанство и иначе слабо обраћа, а повећана је државна пореза, повећани трошкови за сабор у Пожуну; бар мало нека се олакшају терети платишама порезе.

[19] Протокол 1758-66, pagina 823.

Сад је и магистрат попустио: на молбу грађанства, зато што је Апостоловић прошле године, кад му је плата, по наредби Коморе, смањена на 200 фор., изјавио да ће дати оставку, и зато што искуство показује да доктор није стекао наклоност грађанства, разрешен је Апостоловић од те дужности, а благајнику Манојлу Николићу наређено да га до 15 маја 1765 дефинитивно исплати.

Зато, кад је Намесничко веће из Пожуна дописом од 17 маја 1766 распитивало о санитарним приликама Новога Сада, магистрат је 5 септембра одговорио да из градске благајне нема плате ни један доктор ни хирург, него је плаћана само једна бабица која има више помоћница. Ако коме треба лечник, он позива доктора Винклера из Петроварадина. Има и осам испитаних хирурга, над којима је заклети главни хирург.

То је све што ми знамо о појави првог доктора у Н. Саду. Из разних библиографија (Шафарик, Сињеи) знамо још да је Апостоловић докторат добио у Хале, где му је 1757 штампана дисертација in quarto 40 страна која показује начин на који афекти душе утичу на човечје тело. Шафарик је забележио да се говори и о студијама Апостоловића у Гетингену, али да су вероватније његове студије у Хале; он спомиње и рану смрт Апостоловића.

Ђорђе Рајковић је мислио да више зна о Апостоловићу. Писао је да је овај рођен око 1730, да је учио и да је промовисан у Берлину, да му је дисертација штампана 1755 (!), да је од 1759 практиковао у Н. Саду; да је због смрти престао бити градски лечник (в. Летопис М. С., књига 138, стр. 68).

Док је Апостоловић практиковао у Н. Саду, служио је у магистрату као сенатор Гаврил Милорадовић, који је 1755-6 био инспектор латинских школа новосадских, заведених од владике Висариона Павловића. Служио је тада и Гаврилов сестрић Петар, који је зацело свршио споменуте латинске школе и, у јесен 1760, постао акцесиста, бесплатни писар магистрата. 31 јула 1761 међутим, Петар је поднео оставку на службу, и замолио сведоџбу о њој. Магистрат је посведочио да је Петар девет месеци све дужности које су му повераване верно, марљиво и послушно вршио. Петар је пошао стопама Апостоловића: отишао је у Хале, где је већ године 1765 штампао извод из догмата православне цркве

за употребу младићима новосадске, Висарионове гимназије. Године 1768 штампао је, опет у Халле, своју Dissertatio medica de innocenti infectione venerica; 1769 Dissertatio inaug. medica de surditate ex retropulsa crusta lactea orta.

Добивши у Халле диплому медицине, вратио се Милорадовић у Н. Сад и, почетком новембра 1769, отпочео праксу. Рекао би човек: у добри час је дошао. Управо се тада Намесничко веће интересовало: има ли Нови Сад доктора, откуд је дошао, и да ли има докторат. Па, не дочекавши одговор магистрата који је тек 4 маја 1770 закључен у магистрату, Намесничко веће је под истим датумом, 4 маја 1770, наредило магистрату да без икаква изговарања узме градског лечника, и о томе га у року од шест недеља дана извести. А кад је добило извештај о Милорадовићу, Намесничко веће, 15 маја 1770, пошље магистрату друкчију наредбу. Разумело се из магистратског извештаја да се у Нови Сад увукао (in gremium Civitatis penetrasse) Петар Гаврилов Милорадовић Новосађанин, и да се ту бави, показавши диплому о докторату стечену у Халле, а није разумело, да ли има плату, колику, и откуд се плаћа. Иште, зато, одговор на горња питања.

Истим дописом, Намесничко веће је опозвало своју наредбу о узимању градског лечника.

4 августа одговорио је магистрат да Милорадовић нема никакве друге плате, него што добије од оних које лечи. Од неколико дана, међутим, Милорадовић се бави у Сомбору, и у Новом Саду се чује да га је Сомбор погодио за редовног физика.

Ђорђе Рајковић, који је (у споменутом Летопису) досад најбоље писао о овим питањима, није све ово знао о Милорадовићу, али је знао нешто што ми у архивима нисмо нашли. У зиму 1769-70 и у пролеће 1770 поплавио је Дунав Нови Сад тако јако, како никад ни пре ни после тога. 16 јуна 1770 уписано је у магистратски протокол, „потомству ради знања", ово: „После ревносног и непрекидног труда господе магистратлија око довођења у ред и поправке унутрашњег стања овога града, управо кад је требало да се град с муком отресе огромних дугова који су га спутавали још од постанка му, и да процвета, а грађанима да се мало олакшају јавни терети, ево је излив Дунава осујетио све те наде, као да им је завидео, расплакавши душе грађана. Јер

је вода на пет места провалила у унутрашњост града и већи му део поплавила, тако да у већини домова, од 25 маја до данашњег дана, стоји вода скоро хват високо; врло многи грађани, тражећи себи суха и сигурна места, иселили су из града, делом у Срем, делом у Бачку, па и на своје њиве и салаше, а своје покретности су морали сместити у чамце и лађе, изнети у нова станишта; на тај начин су спасене и градске привилегије, и архив, и обе благајне, државне порезе и домаћих прихода, све је то потрпано у лађу и стављено под двоструку стражу".

Рајковић пише да је Милорадовић овом приликом учинио родноме месту лепе услуге својим саветима, како да се суше станови, да не би свет боловао; написао је, каже, и немачку књижицу о томе која је преведена „u jezik Ilyricski" и штампана у Будиму: Ukazanje nacsina, illiti pomocsi za uskratiti pogibeli zdravje onih kucsah illiti pribivalishta, koja vodenomu poplavanju podlozna jesu.

Нама се чини да је та, нама непозната, књижица све што је Милорадовић учинио за поплављени Нови Сад. Јер знамо и за одговор магистрата на наредбу Намесничког већа о постављању градског лечника. 30 јуна 1770 одговорио је магистрат да ни он ништа већма не жели него физика, али је, ево, вода још по улицама и по домовима, и једва је мало опала, а порушила је многе куће, и тиме смањила приходе града. Моли зато да се град бар за три године дана разреши од дужности постављања физика. Ово се може тим пре што у тврђави ради штабни лечник Јозеф Винклер, а у граду Петар Гаврилов Милорадовић пружа помоћ болесницима који га траже. Према томе је збринуто добро становништва, и не мора се домаћа благајна оптерећивати новим дуговима.

Мислимо да Милорадовић није град много задужио, док је овај искао дозволу да не мора бирати физика. Не знамо ни. шта је с Милорадовићем било у Сомбору; знамо само то да је он 1772 физик у Сентандреји; да је као такав 1778 штампао још једну дисертацију (De suburra primarum viarum) у Будиму, тако да су га мађарски историчари на основу те дисертације прогласили за ученика Трнаве и Будима, иако је он на угарском универзитету, вероватно, само нострификовао свој докторат из Хале.

О Петру Милорадовићу, о томе да му је оцу презиме било Цвејић, писано је на другом месту.[20]

Даље о физицима имамо једну наредбу Намесничког већа, издану 4 јула 1774. Универзитет у Трнави се тужи како многи физици виндицирају себи право да егзаминирају хирурге, апотекаре и бабице, одговарајући кандидате од полагања испита при универзитету. Иште да се таквим злоупотребама, у смислу наредбе од 6 маја 1771, стане на пут.[21]

Године пак 1771 забрањено је учити медицину у иноземству, па и у Саксонији. Ко у будуће хоће да врши праксу, мора имати испит из Трнаве (Нађсомбата), сем ако је учио у Бечу. Који су већ физици, изузимају се од новог испита.[22]

Из године 1775 имамо један податак о физикату у Новом Саду: 10 јуна 1775 понудио се Новом Саду за физика Beranek, consiliarius Regius Bohemo Pragensis, 54 године. Дописом од 19 септембра 1775 одбио га магистрат, и навео два разлога: 1) град је још оптерећен дуговима па не може давати годишњу плату; 2) не зна овде потребне језике.[23] Неказани разлог је могао бити: старац и конзилиар, који би својим везама у Бечу могао себи израдити превелику плату, као што се то после показало код Д-ра Амбро.

30 априла 1777 предложио је трибун Јован Јагер, у име Спољашњег сената и Избраног обштества да се постара о физику који је врло потребан. На то су судац Рацковић и сенатор Ференци референсали да су у Бечу преговарали с неким Д-ром Секером да дође за физика: закључено је писати му и позвати га на 300 фор. годишње и слободан стан.[24]

15 маја, међутим, магистрат не пише Секеру, него доктору Амбро, кога му је препоручио опет сенатор Ференци. Иште да што пре јави да ли је вољан доћи и да рекне своје услове.[25]

Сад је већ и из жупаније пожуривана ствар физика. Изасланици града на жупаниску скупштину донели су са ње 26 фебруара 1778, озбиљну опомену да се магистрат постара

[20] Новосадске биографије III, 181.
[21] 1774 Fasc. 4 sub V.
[22] 1771 Fasc. 6 sub F.; Fasc. 8 sub P.
[23] 1775 Fasc. 8 sub O.
[24] Прот. 1776-78, стр. 314.
[25] 1778 Fasc. 11 sub I.

о физику, иначе ће жупанија пријавити ствар Намесничком већу.[26]

Из Беча, Ignatius nobilis d'Ambro artium liberalium, philosophiae et medicinae doctor, јавио је магистрату да је вољан примити службу физика. Зна мађарски, славенски или српски, немачки. Учио је у Трнави, права у Јегри, и више година медицину. Моли стан, путни трошак и 400—500 фор. годишње.

Магистрат му одговорио 2 јуна исте године: може му дати 350 фор. годишње и стан, те 50 фор. путног трошка. 22 јуна изнесен је пред магистрат допис којим Амбро јавља да ће пожурити и доћи. Он се још увек нада да ће му магистрат одобрити 400 фор. годишње, тим пре што се Комора томе неће противити, пошто су референдари и конзилијари у њој његови пријатељи. Моли само декрет, па чим му се жена подигне из бабиња, доћи ће.[27]

Не знамо кад је баш дошао, а знамо да је 31 октобра 1778 изишао пред магистрат са дугачким низом захтева: повишица плате на 500 фор. и накнада путних трошкова; 26 хвати дрва, 25 пластова сена, 67 кибли зоби, употреба градских коња, стан на пијаци од 6 соба, соба за оставу, подрум, две штале за краве и коње, врт и пространо двориште, набавку хируршких инструмената.

Сад се магистрат сетио како је покојном Апостоловићу морао плату да смањи на 200 фор. Амбру је дигао на 400 фор., а станом нека се задовољи, јер су у том стану и пуковници становали.[28]

Касније као да се показало да је Д-ра Амбра пријатељство с референдарима и конзилијарима празно хвалисање. Знамо, наиме, да му је, 12 марта 1782, Комора одбила молбу којом је тражио већу плату.[29]

Магистрат је из заседања од 8 априла 1788 послао Бачкој жупанији санитарни извештај о години 1787, с којим је Д-р Амбро био у рештанцији.

У том извештају, Д-р Амбро најпре набраја узроке, због којих је закаснио с извештајем који је он пре тога увек тачно подносио:

[26] Прот. 1776-78, pagina 652.
[27] 1778 Fasc. 6 sub H.
[28] Прот. 1776-78 стр. 905.
[29] 1782 Fasc. 1 sub G.

1. Врло тешка, врло опасна, скоро смртоносна болест држала га је кроз 2 месеца дана у постељи, па и сад једва може да се усправи. Тек неки дан је напустио постељу, те посрћући излазио из куће.

2. У овим ратним приликама, задају му посла многи људи сваке врсте, тако да на друге дужности никако не стиже. Затим, страх и брига о самоодржању.

3. Година 1787 била је нашем граду и околини у погледу времена и здравља тако погодна да нисмо нити што о епидемијама код људи, нити код животиња, чули. У хируршкој струци није имао градски хирург, Франц Маг ништа да му јави што би било вредно унети у извештај. Свемоћни је сачувао наше становништво од сваке штете и несреће.

4. Кондуите хирурга, бабица и бербера остају непромењене: желело би се само да се једном већ изврши њихова регулација, па да се исти приморају на универзитет да полажу испит, пошто је само један испитан. Сем тога, треба их приморати да остану у својим границама, и да се не плећу у лечење унутрашњих болести.

5. Не мање треба желети да се набаве хируршки инструменти које сам већ више пута означио као неопходно потребне, пошто оскудица у њима повлачи за собом жалосне последице, како код болести које се природно јављају, тако и код других, особито приликом туче. Код нас се врло често дешава да због оскудице у споменутим инструментима умиру људи које је лака нека операција могла одржати у животу.

6. Механичко и занатско средство, или такозвани гремиум овдашњих хирурга и тонзара, који непосредно зависе од локалног физика и морају му се покоравати, требало би сасвим укинути. Прави и редовни сеоски лечници не спадају у ову класу; иначе се овде бескорисно троши време, препире о рангу и даје прилика за свађу.

Новац који се налази у каси цеховскога гремиума могао би се употребити за набавку инструмената, „Тим пре што ми је магистрат још пре девет година обећао да ће то учинити". Тако бројно становништво, изложено толиким незгодама, какво је у Новом Саду, не може дуже бити без тих инструмената који код костолома или килавости могу по-

моћи, и спасти држави корисна поданика, жени мужа, а деци оца.

Из исте године, 1788, имамо још један акт Д-ра Амбро. Он садржи као неку полемику физика с магистратом. Магистрат је доктору упутио извод из записника, на који је доктор имао одговорити. Његов пас је неког ујео. Пре него што ће у тој ствари подробније одговорити, доктор је, сасвим неадвокатски, нанизао више тачака по којима би он могао оптужити магистрат. „Јер судски пут, каже доктор медицине, хоће и мора прибавити правду како једном тако и другом, и то без обзира на личности, serialiter".

1. Требало би њему прописно и по такси платити ванредни труд што је у време велике опасности од бесних паса лечио већ око 50 особа уједених од таквих паса;

2. Исто тако платити му што је за последњих десет година више пута у разним улицама од паса уједен и рањен;

3. Исто тако и сасвим упропаштене већином свилене чарапе и болове које је од паса поднео;

4. Најзад, требало би већ једном подмирити његово потраживање из масе Панте Анђелића;

5. Требало би му издати депутат у сену који је толико пута искао било приватно, било од магистрата у заседању, да он не би морао куповати друго сено, које ће морати магистрат платити. Доста је срамоте кад човек мора не само да моли оно што му припада, него да искамџи и испросјачи!

6. Исплатити му многе дневнице што је на пустари Сиригу лечио болеснике.

7. Јавне пословне списе, као што је допис од 23 септембра, и друге званичне наредбе да му магистрат не шаље по пандуру, јер то прекорачује границе пристојности према јавном службенику.

Медико-физик се нада да ће сви његови захтеви бити испуњени, те неће морати тужити се вишим властима.

Допис је потписао: Ignatz Ambro de Adamocz.[30]

Ускоро потом, 17 новембра 1788, Д-р Амбро је правио тестаменат, одредив за универзалног наследника своју жену Катарину. Од својих многобројних књига, тестаментом је допустио унијатском свештенику Бубановићу да себи задр-

[30] 1788 Fasc. 43 F.

жи које год хоће.[31] Сутрадан после прављења тестамента, Д-р Амбро је умро.[32]

Поред доста богате библиотеке, остало је иза Д-ра Амбра доста ловачке опреме, посуђа, одела; кад је све то продано, добивена је прилична свота од 550 фор.[33]

Знамо да је Д-р Амбро имао библиотеку врло образована човека. Четири стотине и једанаест књижевних дела забележено је 21 јануара 1789 у његовој оставини. Међу њима, наравно, највише је медицинских списа или из наука које граниче с медицином. Ту су разни лексикони, састављени из дела Хипократа и Галена; ту су и нашег Georgii Baglivi Opera omnia medico — practica; разне ботанике, зоологије, фармакопеје, хемије, списи о електрицитету, von der goldenen Ader, de vermibus nasalibus, часопис Gazette de santé oder gemeinnütziges medicinisches Magazin, de angina. Имао је Д-р Амбро ваљда сва дела Boerhave, и фан Свитенове коментаре уз иста, и списе Антонија де Haen. Имао је чак ein altes Manuscript von der Medicin und Arzneybuch 1568. Поред медицинске, прилично је заступљена и остала књижевност, на латинском, немачком, француском, италијанском језику. Хелвециус, Хуго Гроциус, Merkur von Ungarn, Чаплович, Vindiciae Syrmienses.[34]

По смрти Д-ра Амбро, 10 децембра 1788, састали су се Избрано грађанство и магистрат да попуне упражњено место градског физика. Компентовали су: бивши физик жупаније Бачке доктор Грегори, физик Крал из Сомбора, Гоголак из Суботице, физик из Вел. Бечкерека, Joахим Дудек, Петар Милорадовић из Сентандреје, као овдашњи син, доктор Винклер из Беча, Д-р Антон Христен, Габриел из Пеште, најзад пуковски хирург Фридрих Güssereau.

Магистрат је двапут сазвао Избрано грађанство и дао прочитати молбенице свакога компетента, те је једнодушно изабран физик Милорадовић, човек који као овдашњи не само познаје земљу и климу, него има и много вештина, а изјавио је да ће се ускоро доселити.[35]

[31] 1788 Fasc. 51 C.
[32] 1788 Fasc. 55 N.
[33] 1788 Fasc. 51 C.
[34] Нерегистровани спис архива.
[35] 1788 Fasc. 75 ZZ.

Иако изабран с платом од 400 фор. годишње и 120 фор. станарине, већ после пола године, не знамо зашто, Милорадовић се 22 августа 1789 одрекао физиката, па је на његово место, истога дана, изабран Винценц Штефани, за којег Рајковић каже да је „најпре био прост берберин".

9 септембра 1789, жупаниски физик Бики тражио је од магистрата писмено уверење да је три месеца дана бесплатно вршио дужности градског физика, за време боловања Д-ра Амбро, као и после његове смрти, док није овамо стигао Д-р Милорадовић: болесне је походио, болнице обилазио и виза реперта издавао.[36]

О физику Штефани имамо белешку која говори о његову надзору над болницама. До ње је дошло овако.

Да ли је Штефани икада био берберин не знамо. Али знамо да је у Нови Сад, неколико седмица пре резигнације Милорадовића, дошао као доктор медицине, и овде практиковао. У допису којим је, 22 августа 1789, молио место физика, каже он о себи:

Већ пре годину и по дана прешао је он прописани испит из целог медицинског студија и добио gradum doctoralem; поред тога, неколико година се вежбао у лечењу унутрашњих болести уз потребну марљивост и ревност, како у универзитетским болницама, тако и у цивилној пракси у Пешти и Сентандреји; најзад, он зна немачки и илирски језик који се у овом граду највише траже, па се нада да ће место физика моћи заузимати на задовољство публике.[37]

Исти дан, у који је предана молба Штефанија, састало се Избрано грађанство и изабрало га је за физика, чак га је и заклело пре потврде, знајући да Штефани има препоруку комесара Бахо. Потврда одиста није изостала: 31 августа 1780 узео је Бахо на знање и резигнацију Милорадовића и избор Штефанија који је имао препоруку Протомедика. Још је Бахо наредио да се Милорадовићу изда уверење о служби му у новосадском физикату.[38]

У акту којим је магистрат поднео на потврду избор Штефанија за физика, налази се оволико о резигнацији Милорадовића:

[36] 1789 Fasc. 42 F.
[37] 1789 Fasc. 38 U.
[38] 1789 Fasc. 41 Q.

Он је 21 августа 1789 поднео оставку на своје звање из разлога што, због слабог здравља и старости која му се већ приближава, не може водити бригу о овако бројној публици; поред тога, показао је одобрење Намесништва да се врати у још увек упражњено звање физика у Сентандреји.

Године 1799 физик Штефани је искао уверење о вршењу своје службе. Сенатор Јован Остојић је чинио сметње издавању уверења, што је магистрат побудило да спроведе истрагу по питању, да ли Штефани обилази болнице.

Сенатори Франц Штвртецки и Јоаким Остојић реферисали су 28 маја 1799 резултат истраге. Саслушали су Христину Фукс, надзорницу католичке болнице, која је тврдила да Штефани долази, а кад је ко опасно болестан, и сваки дан, и да прописује лекове. Иначе, лекове најчешће прописује хирург Мајер.

Стефан Манаган, тутор исте болнице, изјавио је да у болницу долази двапут недељно, али никад се није десило да онде види физика. Бивши тутор је противно изјавио: кадгод је требао лечник, дошао је сам физик.

Тутор православне болнице, Нестор Исаковић, је изјавио да од 1 јануара, откад је тутор, чешће преко недеље одлази у болницу, али Штефанија никад није видео. А Теодор Поповић који у овој болници служи већ три године зна да је једанпут за то време био доктор у болници, кад је берберин Јефта Гречански метнуо Петри Галићевој везикатуру, али не зна да ли је то био Штефани, или доктор из тврђаве. Недавно је био сам Штефани, кад је неки човек био смртно рањен.

Бивши тутор, Јован Миланковић, изјавио је да за три године свога туторства никад Штефанија није видео у болници, док је неко тврдио да Штефани, откако је физик, ретко долази у болницу.[39]

Физик Штефани се, затим, често спомиње у вези с избором Д-ра Нестора Мандића за секундарног физика.[40]

Године 1812, физици Штефани и Мандић поднели су магистрату пројекат дневница и такса које ће лечници и хирурзи у будуће узимати од болесника. Магистрат је усвојио

[39] 1801 Fasc. 4 No 568.

[40] Летопис М. С. 138, стр. 72; Новосадске биографије III, стр. 27.

пројекат с модификацијом: хирурзима нека се плаћа за сваку од прве три визите по 18 кр. шајна, а за сваку даљу 12 кр.; за мање операције, као што је вађење зуба, пуштање крви, стављање мелема, 12 кр.; за визиту по ноћи 1 фор.; за visum repertum 1 фор. и за препис лека 6 кр.; сав остали пројекат је усвојен.[41]

27 маја 1817 правио је Штефани тестаменат из којег се види да је он, поред двоструке службе своје у исти мах и трговао храном. Уортачен с Терезијом Исекуц, уложио је Штефани у ову трговину 14.000 f. Поред тога, имао је кућу, виноград и врт. Нешто од тога завештао је ћеркама свог женскога ортака, а главно је завештао деци свог сина Карла.[42]

Његовом је масом руковало новосадско сирочадско звање, и 1848 износила је она 23.544 фор. Интересе од те масе уживао је Карл Штефани који је био у служби Коморе, али је у тој служби учинио проневеру, те је осуђен на губитак службе и накнаду штете. Године 1849, 3950 фор. од ове масе налазило се у Кошутовим банкама, које су спаљене. Карлова жена, Розина Ахтер, умрла је у Кошицама 22 јула 1848, а већ 1 августа 1848 изишао је пред градског начелника Павла Јовановића адвокат Јован Матић и пријавио њену смрт, без потомства и без тестамента, т. ј. пријавио је кадуцитет, што му је давало право на трећину масе.

По смрти Штефанија, Мандић је и формално постао физик Новога Сада. А кад је он, 12 марта 1826 умро,[43] изабран је за физика Новосађанин, Д-р Александар Димић[44]. О њему знамо да је био беспрекорна живота и исправан у свом раду, а ожењен је био ћерком сенатора Георгија Константиновића и Лајде, кћери сенатора Максима Вујића.

Међутим, 12 марта 1847, физик Димић је од магистрата замолио двонедељно отсуство, јер га је позвао срески судац Сигисмунд Латиновић на генералну скупштину жупаније пред којом ће му се, по наредби Намесничког већа, изрећи укор због погрешног балзамовања тела епископа Георгија

[41] 1812 Прот. 1295.

[42] Нерегистрован тестаменат.

[43] Новосадске биографије III, 27.

[44] Више података о њему садржи наш рукопис, Новосадске биографије, свеска шеста, предан Општем одељењу градског поглаварства марта месеца 1941.

Хранислава. У чем је била Димићева погрешка, нисмо дознали. Четрдесет и четири године касније, кад је сахрањиван епископ Василијан Петровић, отворена је костурница Хранислава, пошто је и Василијан погребен у ту исту гробницу. „Сандук је Хранисављев нађен још добро одржан и у целости... Заклопац је дигнут и нађено је тело владичино у црвенкастој свиленој одежди, која је боја посукнула... Грудни кош владичин издизао се као да је у целини, и тек при додиру се размакнуо и попустио...“[45]

Године 1814 Намесничко је веће на многе молбе ученика да се без свршене филозофије припусте учењу медицине или више хирургије, решило једанпут за свагда да се медицини и вишој хирургији припусте само они који веродостојним сведоцбама докажу да су филозофију свршили најмање с оценом првога реда.[46]

Иако је том наредбом приступ медицинским студијама отежан, ипак се све више јављају свршени лечници са својим дипломама. Тако године 1812 доктор медицине Јозеф Маг иште од магистрата уверење о осмогодишњој својој пракси у Новом Саду, о свом знању језика и исправном животу. Маг је имао диплому super arte medica et veterinaria.[47]

Године пак 1828 публикована је пред магистратом диплома коју је пештански универзитет 19 маја 1828 издао Григорију Секулићу, доктору медицине.[48]

Две године касније публикована је лечничка диплома коју је пештански универзитет 3 маја 1830 издао Д-ру Вуку Маринковићу.[49]

О напретку здравствене културе у Новом Саду особито сведочи чињеница, што, ето, поред градских, налазимо и приватне лечнике. А то значи да је грађанство напредовало и у имућности и у просвети, да све више верује науци, а све мање бајању и врацбинама, те и приватни лечници могу да живе, па чак и да се богате.

Поред већ наведених практичних лечника, међу њих спада и Александар Кода који је путем новосадског магистрата 1841 публиковао две своје дипломе: једну целокупне

[45] Јавор 1891, стр. 202.
[46] 1814 Fasc. 4 No 907.
[47] 1812 Прот. 1762.
[48] 1828 Прот. No 2701; Новосадске биографије, V. 20.
[49] Новосадске биографије III, 40; 1830 Прот. No 3499.

медицине (од 25 маја 1841), и другу бабичлука (од 22 јула 1841), обе стечене на универзитету у Бечу.[50] Али не знамо ништа о његовој пракси у Новом Саду, а 1864 био је лечник у Темишвару.[51]

О новосадском практичном лечнику Андреју Камберу је већ писано у овим књигама.[52] Томе ћемо овде додати један случај из његове приватне праксе.

4 марта 1811 изнесена је пред магистрат докторова молба овог садржаја. Већ је шеста година како је он, свршив медицински течај, овде отпочео своју праксу. Не зна на чију препоруку, већ првих дана свога рада стигао је сад већ покојној Јелисавети удовици Насте Чолака, и био је кроз пет година, с малим само прекидима, њен домаћи лечник. С потпуном преданошћу и стрпљењем ју је лечио, особито почев од треће године кад ју је ударила кап, те кроз седам месеци није могла ни речи проговорити, и није чула, него је само мимиком означавала своје потребе и указивала на седиште болова, док јој се није вратила и моћ говора и слуха.

Ганута његовом верном службом, обећала му је Јелисавета да ће продати кућу и све што има, те њега наградити. Тада јој водена болест брзо почела напредовати, и он се две године морао трудити да је отме од смрти. Чолаковица је била одлучила да га, пошто његов труд иначе није могла наградити, усини и да му пише своју кућу, па је ту одлуку ратификовала. Ово писање куће није додуше одобрено од магистрата, нити од Придворне краљевске канцеларије, али је њему зато остала могућност да за свој труд иште плату и награду.

Познато је, међутим, да је Јосиф II за најмању лечничку визиту одредио цванцик, за већу форинту, за тешке и тегобне златник. Према тој лимитацији моли он да му магистрат за ону годину дана у којој је удову Чолак нему и глуву лечио досуди за сваки дан златник, за остале пак четири године по један цванцик дневно. Ово тим пре што удовица нема наследника, тако да његово потраживање никоме неће штете нанети.

[50] 1841 Прот. 5298.
[51] Новосадске биографије II, 234.
[52] Ibidem, II, 181.

Пошто он нема никакве јавне службе ни плате, то кад би по слабости људске природе постао неспособан за праксу, морао би преостале дане живота провести у највећој оскудици.

Најзад, живимо у таква времена кад су људи свих класа навикли да своју зараду наплаћују по курсу, како се то каже, и кад је најгора судбина оних који зависе од издашности светине, којима се, као лечницима, много обећава, а мало или нимало даје; и кад једва десети нешто плаћа, било због сиромаштва, било због тврдичења, било због бестидности.

Из тих разлога надао се Д-р Камбер да ће, поред плате, добити и награду за свој труд. Таквом одлуком својом, магистрат ће га охрабрити да сваком сиромаху најсавесније послужи, без наде на наплату свога труда.

17 априла 1812 дао је о овој молби своју изјаву сенатор Василије Поповић, егзекутор Чолакова тестамента. По њему, претензије Д-ра Камбера су тако претеране да би њихово задовољење више него исцрпло масу, те не би ништа преостало за исплату осталих потраживања. По курсу, Д-р Камбер тражи 32.850 фор. у банкоцедуљама. Поповић је порицао Камберово систематизовање награда од Јосифа II. По њему, за прву визиту се плаћа 20 кр., а за сваку даљу 10 крајцара; у случају хроничне болести има се доктор задовољити паушалном наградом. Зато он мисли да Камбера треба за његове труде наградити са 500 фор. у старим банкоцедуљама. Јер ова маса није тако богата како доктор себи ваљда замишља, нити је ред да се лечник покушава обогатити из новчаника једног болесника.[53]

Д-р Камбер је 14 октобра 1812 поновио своју молбу, додајући јој да је у међувремену веће новосадских физика ограничило лечнички хонорар, и да он прима то ограничење које је и магистрат усвојио.

Није било могућности, кад је ово писано, да се изнађе коначно решење овог питања.

Из другог једног акта видимо да Д-р Камбер није био баш тако танког имовног стања, како би се могло судити по претходној молби. Он је добио повећи мираз са женом, и 2 јануара 1813 дао је, на облигацију, Стефану Нако, грађанину Новог Сада, зајам од 152 холандска дуката, који су

[53] 1813 Fasc. 7 No 1522.

били тешки скоро килограм, 30 лота. Кад је рок враћања прошао, доктор је дужника дао судски опоменути. Дужник је дуг признао и као фонд за подмирење дуга означио виноград у Петроварадину, на који се доктор већ интабулисао, који је већ и уживао.[54]

У свом извештају о здравственим приликама у години 1817, физик Мандић овако извештава de statu personali: има два плаћена хирурга и две бабице; два практична лечника (Андреј Камбер и Франц Маг); три цивилна хирурга (Јохан Абт, Червенка и Нидлицан). Већ две године практикује и Георгије Бајчевић, а он не зна с којим правом.[55]

По наредби магистрата, капетан Дајмек је Бајчевића позвао да покаже диплому, а Бајчевић је показао атестате из којих се види да је у војничким болницама, па и у грађанској болници у Пешти, показао особите способности и да је довољно доказао да је квалификован за лечничке послове.[56] Године 1829, приликом неког сведочења, за Бајчевића се каже да је бивши виши војни лечник.[57] Ми, међутим, знамо о његовој квалификацији само толико да је на пештанском универзитету, 19 августа 1812, добио super artis veterinariae peritia et stallo pecora pecudesque curandi.[58]

После Буне, у Нови Сад је дошао Д-р Светозар Максимовић. Рођен 1829 у Белој Цркви, у занатлиској породици, Светозар Максимовић је 11 септембра 1852 добио Текелијанум. Нисмо забележили ни кад је свршио медицинске студије, ни кад му је диплома објављена у Новом Саду. Знамо само толико да је он 1867 лични лечник владике Платона. Али он тада већ има кућу у улици Грчке школе, па 16 марта 1867 моли од магистрата дозволу да на тој кући дозида још једно крило. Магистрат је саслушао суседе: адвоката Мих. Шилића, удовицу Ранковић и Јована Чавића, и дао је дозволу. Тада је Д-р Максимовић још био нежењен. Ускоро потом, он се оженио удовицом Јована Шевића, Софијом рођеном Јовшић, и тако постао очух Милану Шевићу који се,

[54] 1814 Fasc. 8 No 2513.
[55] 1818 Fasc. 6 No 2291.
[56] Ibidem: in militaribus nosocomiis, ac etiam in Pesthiensi nosocomio civili singulari sui ingenii capacitate servitia praestitisse, ac se in re medica qualificatum abunde comprobasse.
[57] 1835 Fasc. 5 No 2588: emeritus superior medicus militaris.
[58] 1823 Прот. No 288.

у почетку свога књижевног рада, из захвалности доброме свом поочиму, потписивао Максимовић-Шевић.

О јавном националном и културном раду Д-ра Светозара Максимовића смо 1937 објавили два податка.[59] Један из године 1877, кад је Максимовић искао дозволу за оснивање удружења које би за српске рањенике сакупљало рубље и шарпију.

Тиса је телеграфски одговорио да нема смисла у ову сврху оснивати удружење. Али, пошто је помагање рањеника, ма којој војсци они припадали, хумано дело и не може се, као такво, спречавати, то се треба само бринути да такви прилози одиста стигну до оних који трпе оскудицу.

Зато овим допушта Д-ру Максимовићу да за српске рањенике скупља шарпију, бело рубље и друга средства, али се оригинални сабирни табак има показати градском начелнику да се овај увери о томе, да ће се прилози одиста послати рањеницима.

Шта је Д-р Максимовић скупио у рубљу и шарпији, не знамо. Градски начелник Новог Сада, Паво Стојановић, известио је 13 фебруара 1878 вел. жупана да је митрополиту Михаилу као претседнику Српског црвеног крста послао у новцу 1496 фор. 96 нов.

Други податак је из године 1879, када је Д-р Максимовић предложио претставништву Новог Сада да од министарства просвете иште државни завод за оспособљавање бабица и за породиље, па да и само потпомогне такав завод.

Предлог Д-ра Максимовића гласи:

Славно представништво!

Свако је новорођено дете велика добит за државу и отаџбину. Од тога како се његово здравље у пуном пупољку — у порођају — сачува, зависи и дуговечност његова, а са тим и целог будућег човечанства. Мане, предрасуде и злоупотребе при порођају умножавају умирање у млађаном човештву па се тиме осујећава и свака нада на дуг живот младих грађана у нашој отаџбини.

Велике вароши наше отаџбине не могу се истина потужити на искусне лекаре и бабице, које при порођају — тј. у оном часу, који решава живот или смрт матере и детета — знањем и вештином својом опасности отклањају; но колико их се хиљада још и данданас без помоћи, саме себи остављене, самоуким женама поверавају и порађају!

[59] Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije: V Miscellanea, 1, str. 128.

Истина, порођај је у правилним приликама лак, али има случајева, где се и у тим правилним порођајима од бабице и савета захтева; у толико се пак више савета захтева око неправилног порођаја, при чему само изучена и испитана бабица може неправилност познати и лекара за времена у помоћ заискати.

Истина, закон забрањује неизученој жени при порођају услуге чинити; али шта је вајде што закон забрањује, кад изучених и испитаних бабица мало имамо, које би се знале наћи и помоћи својим знањем и вештином не само за време порођаја, кад опасност грози, него би умеле и за време трудноће саветом својим погдекоје предрасуде и злоупотребе отклонити.

И наша вис. влада, имајући то на уму, подигла је у последње време два „Завода за изучавање бабица и за породиље", увидевши, да су такви заводи од преке потребе, — и то у Пожуну и у Вел. Вараду; нећу ни да спомињем онај трећи, који постоји у Пешти, још 1819 године. Дакле наша домовина броји данас само три таква завода (док их у другој половини наше државе имаде 20).

То ми је дало повода, те сам већ изодавна почео мислити, како би се могао и овде у Новом Саду основати такав завод за нашу околину, где би се у првом реду жене из околине лаким средствима на свом језику обучавале у бабичлуку, те би тако изучене и саветом и делом с правом могле трудним женама и породиљама помагати; а с друге стране би ту сиромашне породиље нашле прибежишта, да се бесплатно поред веште лекарске и бабичке помоћи породе и бабине своје сретно одлеже; те би се тако стало на пут силном побацивању, изметању деце, па и самом тровању, што тако страховито у клици затире наш свет, због чега је већ многа жена и затвора допала. (Јасно ће нам по томе бити, што статистика показује, да наша домовина уопште ништа не напредује у популацији, и што место 20 имамо само 16 процената деце за школу). Држим дакле да није од потребе и даље доказивати важност и ваљаност оваква доиста човекољубивог завода.

За последњег бављења мога у Будимпешти ја сам у тој ствари учинио и кораке код преузвишеног госп. министра просвете Трефора, који је тај мој предлог саслушао и изразио се, да је такав завод заиста од потребе за наше крајеве, само да славно представништво то предузеће од своје стране потпомогне.

Тога ради слободан сам обратити се сл. представништву с молбом, да ово у тој ствари иницијативу у своје руке преузме у вис. министарству просвете своју жељу искаже, да је такав „Завод за изучавање бабица и за породиље" од преке потребе за нашу околину, те да

замоли зис. министарство, да се такав државни завод попут поменутих завода у Пожуну и Вел. Вараду подигне и овде у Новом Саду, и да је сл. представништво вољно, том заводу од своје стране у помоћ притећи.

У Новом Саду 20 јулија 1879.

С поштовањем
Св. Максимовић

Овај предлог је магистрат 29 јула 1879 упутио економском одбору да „споразумно са здравственим одбором поднесе извештај о томе, што би ововарошко општинство имало да поднесе за издржавање овога завода". И то је све што знамо о овом предлогу који је интересантан, иако није остварен.

Д-р Светозар Максимовић је умро 16 (4) марта 1888 (Браник 1888 број 27).

После Буне, 13 марта 1850, у магистрату је констатовано „да варош новосадска засада никаквог доктора медицине нема, а болести сад у пролеће од дана на дан више и више показују се", те је закључио позвати да се из Бечкерека врати бивши физик, Александар Димић.

Управо у то време се за праксу у Новом Саду пријавио магистрату Д-р Сигфрид Капер, аутор књиге Die serbische Bewegung in Südungarn, овим дописом:

Löblicher Magistrat!

Der völlige Abgang von ärztlichen Individuen in dem unglücklichen Neusatz, der um so gefahrdrohender erscheinen muss, als nicht nur die ursprüngliche klimatische Lage, sondern auch der gegenwärtige verwüstete Zustand des Ortes, Herde zahlreicher epidemischer Übel genannt werden müssen, hat in dem Ergebenstgefertigten den Entschluss angeregt, sich hierorts niederzulassen, und alle jene ärztlichen Functionen auszuüben, welche von dem Gesetze zur Wahrung aller Sanitätsrücksichten vorgeschrieben sind. Um jedoch dies im gehörigen Umfange zu können, erlaubt sich der Gehorsamstgefertigte einen löbl. Magistrat zu bitten, demselben die Stellung eines Honorär--Physikus der K. Freystadt Neusatz gegen Verzichtleistung auf jedweden Gehalt und Entgelt zu verleihen, wogegen sich der Gehorsamtsgefertigte verpflichtet, insolange der wirkliche Physicus nicht angestellt sein wird, die in dessen Bereich schlagenden Functionen nach seinem besten Wissen und Gewissen auszuüben.

Der Gehorsamstgefertigte, dessen ursprüngliche Reiseabsicht nicht die war, seine ärztliche Stellung in der Residenzstadt Wien gegen eine andere einzutauschen, macht es sich gleichzeitig zur Pflicht, nach ihm bekanntgegebenem Entschlusse eines löbl. Magistrates unverzüglich alle erforderlichen Documente, als da sind: Diplom, Zeugnisse und Dankschreiben der N. O. Landesregierung und des löbl. Wiener Gemeinderaths wegen in den Spitälern geleisteten Dienste, Impfärztliche Befugniss etc. beizubringen.

Neusatz den 3. Juni 1850.

Dr. Siegfried Kapper

Mitglied der medizinischen Fakultät in Wien, ehemaliger Secundararzt des Wiener Kinderspitales zu Skt Josef, prakt. Arzt und Impfarzt in Wien.

Крајем године 1852 ово је био статус од града плаћених лечника и хирурга:

1. Физик Александар Димић (400 фор. ср. плате, 120 фор. ср. станарине, 6 хватова храстових дрва и 8 пластова сена);
2. Димитрије Сарачевић хирург (250 фор. ср.).
3. Фрања Пеак хирург (200 фор. ср.).

Други један акт говори о свим лечницима у Новом Саду, колико их је било 26 јануара 1852. На првом је месту физик Димић, коме је од пештанског универзитета издана диплома за медицину и ветерину 10 марта 1824, а који је лечничку праксу отпочео истог месеца. На другом је месту Григориј Секулић, који је у Пешти добио диплому за медицину и ветерину 19 маја 1828, а јула месеца 1828 отпочео своју приватну праксу. За Секулића, иако је већ имао 51 годину, каже се да је не само вредан, па да је стекао велико поверење публике, него и да напредује у науци (macht Fortschritte in der Wissenschaft)!

То су ветерани. Поред њих, има и два млада лечника. Једно је Јеврејин Давид Епштајн, тек му је 28 година, диплома му издана у Пешти 26 маја 1850, родом је из Словачке (из околине Кошица); а друго је Ђорђе Натошевић из Сланкамена, 30 година, са дипломом из Беча од 14 августа 1850. За ову двојицу каже исказ да, као придошлице, уживају мање поверења код публике.

30 децембра 1853 умро је Д-р Александар Димић, и 1 јануара 1854 погребен је код Јовановске цркве. На његово место расписан је стечај за градског физика са годишњом платом од 400 фор. сребра. Јавила су се два Србина: Д-р Стефан Коларовић, лечник из илочког санитетског рејона, Д-р Стефан Михајловић из Вршца, и седам Несрба. Магистрат је на прво и на друго место кандидовао двојицу Срба, а тек на треће место Несрбина. Градски начелник Ползовић известио је, 7 маја 1755, магистрат да је окружно надлештво именовало Д-ра Коларовића, и да му плата иде од 17 априла.

Не знамо где је рођен, и где се школовао Д-р Стеван Коларовић. Нашли смо у матицама Карловачке гимназије ученика Стевана Коларовића родом из Карловаца, сина Саве трговца и стараоца гимназије: од 1821-22 до 1826-7 свршио је све разреде тадање гимназије, а у шестом разреду био чак еминенс, али то као да није био наш физик. Јер је овај физик у Пешти тек 14 фебруара 1840 промовисан за лечника, а дотле је прошло 13 година од свршавања гимназије у Карловцима.

У Новом Саду, Д-р Коларовић је 9 априла 1857 замолио шестонедељно отсуство ради минералног извора у Глаіхенбергу. Поднео је лечничко уверење Д-ра Григорија Секулића да има кроничан катар бронхија, па да треба ту купку, те је отсуство добио 31 маја 1857.

Почетком те, 1857, године одобрен му је скупарински доплатак од 100 фор. сребра. Он тај доплатак није дизао у нади да ће и његова плата бити повећана при организовању магистрата. А кад се у очекивању преварио, и заискао доплатак, нашло се да за доплатак нема покрића.

Године 1858 организована је санитетска служба и при окружном суду. Ову дужност је Коларовић наступио 1 новембра 1858. За њу је добио хонорар од 105 фор. а. вр. годишње, а хирург Пеак половину тога.

Међутим, кад је 1867 извршена уставна рестаурација магистрата, Коларовић није изабран за физика, него је добио отпремнину од 200 фор.

На његово место је изабран Д-р Младен Јојкић.[60]

[60] И о Д-ру Јојкићу је речено што се знало у рукопису за шесту свеску Новосадских биографија.

Зашто је Д-р Коларовић у Новом Саду био непопуларан, можда нам каже један допис у Застави 1870 у којем се он спомиње као „назови аристократа"; иначе је тада био општински лечник у Каменици.[61]

13 (1) новембра 1869, Д-р Коларовић је у Илоку. Оданде шаље он неке наредбе Намесништву које се стављају на располагање новом физику, Д-ру Јојкићу. Овај за прве две године физиката свог није узимао отсуство. Прво му је одобрено 17 јуна 1869. Али, 17 јула 1869 јавио се он из Цариграда, молећи продужење отсуства за 15 дана, јер је хтео да се врати преко Трста. И то му је одобрено.

Тек 19 октобра 1872 заискао је Д-р Јојкић од магистрата у градској кући једну собу за физикат, да би се чланови санитетске струке имали где састати, саветовати о мерама које треба подузети, и састављати извештаје за магистрат.

И из овог времена имамо бележака о прелазу овдашњих лечника у Србију. Тако је 29 новембра 1876 аустро-угарски конзулат у Београду питао магистрат, да ли има какве сметње да се Д-ру Михајлу Боднару из Новог Сада који живи у Жабарима код Пожаревца као срески лечник, и жени му Емилији, којој је новосадски магистрат 18 септембра 1876 издао легитимацију, по молби им изда путни лист за иноземство.

Магистрат је одговорио да сметње нема.

Вероватно због Србије је 1869 Јован Павловић, зубар, кад је путноме му листу истекло време, молио нов путни лист на три године за Француску, Турску, Србију и Влашку.

У скупштини, држаној 6—8 октобра 1870 публикована је диплома Д-ра Ј. Шосбергера.

У скупштини, 26 марта 1870, публикована је диплома Др-а Силберера.

29 јануара 1872 дао је физик Јојкић овај извештај о санитетском персоналу у Новом Саду: Д-р Светозар Максимовић, Лаза Станојевић, Милан Јовановић (Морски) и Шосбергер, сви приватни лечници; Прагер, приватни хирург; Јојкић и Офнер, физици; Ф. Пеак, градски хирург; А. Стојко-

[61] Застава 1870 број 69.

вић и А. Колер, градске бабице; К. Бауер, приватна бабица. Сем тога, практицирају овде: Д-р С. Вајсмандел, домобрански лечник, Пасауер и Волф, пуковски лечници, и В. Шредел као куршмит.

Између многих лечника који се у Новом Саду појавише после 1870, имамо нешто бележака о Д-ру Јовану Велимировићу. Рођен 1851 као син Николе и Александре Велимировић, Јован Велимировић није свог оца ни упамтио. Овај је био шупер (оправљао лађе и дерегље), и умро 7 маја 1852 кад му је било 30 година, оставив без иметка жену, сина од 2 године, и брата Трифуна који је био Hausknecht. Године 1863, његова мати је већ десет година удовица, па издржава себе и свог сина „прањем туђи кошуља". А Јован „будући да никако на занат или какво художество неће да се одважи, свршивши први латински разред, успјех је првог превосходног показао". 20 августа 1870, као свршени осмошколац, добива од магистрата уверење да му мати, „лишена сопственог дома, под туђим кровом врло убого и сиромашно живи, туђе кошуље перући, себи и сину своме једва свакидашњу храну набавља". На основу тог уверења, Велимировић је добио Текелијину стипендију помоћу које је, у Бечу, учио и 1878 свршио медицину. Неко време је био срески лечник у Иригу, а кад се оженио, прешао је у Нови Сад, где је био и лечник гимназије, и у њој предавао хигијену. На збору у Сентомашу 1887 говорио је против Јаше Томића, и као Браниклија био један од директора Централнога кредитног завода. Двапут погођен капљом, умро је 1903.[62]

Мориц Офнер, други физик, изабран је под погодбом да има становати у IV градској четврти која почиње од Трандафилкине задужбине, па обухвата Алмашки крај и Салајку. 30 новембра 1869 јавља он претставништву да онде стана није могао добити, него му је Д-р Стеван Павловић ставио у изглед стан у кући „где је сада српско друштво за радиност". Скупштина је ово узела на знање.

Међутим, 4 септембра 1873, дала му је скупштина рок до 1 новембра да се пресели. На његову поновну молбу, она је до 1 маја 1874 продужила рок до ког се има из треће четврти преселити у четврту.

[62] Браник 1903, број 110.

Године 1878, санитетски персонал Новога Сада је овако изгледао:

1. Д-р Младен Јојкић, рођен 1839 у Ст. Бечеју, диплома 1865, Беч, плата 800 фор.

2. Д-р Мориц Офнер, рођен 1841 у Новом Саду, диплома 1866, Беч, плата 600 фор.

3. Д-р Светозар Максимовић, рођен 1829 у Белој Цркви, диплома 1858, Пешта.

4. Д-р Вандор Јакаб, рођен 1834, Пешта, диплома 1860, Пешта, домобрански лечник.

5. Д-р Лазар Станојевић, рођен 1835, Ириг, диплома 1866, Беч, лечник казнионе, плата 150 фор.

6. Д-р Илија Огњановић, рођен 1845, Нови Сад, диплома 1872, Беч.

7. Д-р Герсон Шосбергер, рођен 1837, Нови Сад, диплома 1863, Беч.

8. Д-р Едмунд Левингер, рођен 1851, Баја, диплома 1877, Беч.

9. Исак Прагер, рођен 1809 из Чешке, диплома 1836, Беч (хирург).

11. Гросингер Карл, рођен 1830, Нови Сад, апотекар, диплома 1854, Беч.

12. Гавра Плавшић, рођен 1851, Вуковар, апотекар, диплома 1874, Беч.

13. Ана Колер, рођена 1801, Нови Сад, бабица, диплома 1828, Пешта, плата 200 фор.

14. Ана Стојковић, рођена 1821, Нови Сад, бабица, диплома 1860, Пешта, плата 200 фор.

И још 12 бабица приватних, међу којима само две Српкиње: Софија Пајић, рођена 1837 у Новом Саду, оспособљена 1864, у Љубљани; Марија Брадић, рођена 1843 у Белој Цркви, оспособљена 1873 у Пешти.

3) АПОТЕКЕ

Немци су били први апотекари у Новом Саду. Па како су као апотекари ваљда знали језик званичења, латински, то су овде апотекари били највише школовани Немци, те су истовремено били и сенатори.

Ово је био случај и с првим познатим нам апотекарем у Новом Саду, с Томом Андерле, који је постао сенатор већ 1748, приликом инстаурације првог магистрата. 13 маја 1748 замолио је да магистрат, у смислу владарских наредаба, прегледа његову апотеку, а магистрат је изаслао правника-сенатора Лазара Рубешића и чизмара-сенатора Јозефа Штвртецког.

Много озбиљнији преглед ове апотеке обавили су 10 октобра 1763 физик Јован Апостоловић и Јозеф Винклер, лечник петроварадинског штаба, у присуству двојице жупаниских чиновника и двојице сенатора. Ови су нашли да је апотека, по норми такозваног Бечког диспензаторија (Dispensatorii Viennensis), снабдевена одличним лековима сваке врсте, како једноставним, тако и сложеним, па може задовољити не само потребе града, него и околине, у довољној количини и у истом квалитету.[1]

Године 1787 учињен је корак да се визитације апотека униформишу. 28 децембра 1787 послао је поджупан Бачке новосадском магистрату извештај о визитацији апотека, обављеној те године у Пожуну, да би се у будуће визитације свугде вршиле на исти начин и да би апотекари били обавештени, какве све књиге (Defectbuch, протокол наредаба) морају водити.[2]

[1] 1763 Fasc. 6 sub P.

[2] 1788 Fasc. 1 P.

Други нама познат апотекар у Новом Саду опет је Немац Јозеф Кербер, родом из Моравске, који је у два маха био сенатор. Наиме, он је 1788 дао оставку на сенаторску службу, али се у њу вратио ваљда 1803, кад му је син Јохан као магистар фармације дошао из Беча.[3] По смрти свога оца, и Јохан је био сенатор, и градски начелник, и судац, па чак и посланик на диети у Пожуну, где је 1840 и умро.[4]

Дозволу за отварање друге апотеке у Новом Саду замолио је 30 октобра 1801 Јозеф Виденман који је диплому добио 30 августа 1800 у Пешти. Практично је радио у Земуну, код апотекара Франца Филипа, чија је апотека имала yzby ad aureum leonem, од 1793 до 1796; затим, у Пешти од 1798 до 31 маја 1801; од 8 јуна 1801 до 31 августа у Бечу.

Молећи дозволу за своју апотеку, Виденман се позвао на то да у целој Бачкој нема више него четири уредне апотеке.[5]

Магистрат је сматрао да о дозволи друге апотеке треба саслушати Кербера, премда није очекивао да ће он чинити тешкоће. Одиста се први апотекар није противио жељи Виденмана, само се интересовао за место, где ће бити друга апотека. Јер, ако се она отвара у интересу публике, онда треба да буде у крају који је од њега подаље, а он је на пијаци.[6]

Немамо бележака о томе, да ли је друга апотека отворена баш 1801. Знамо толико да је 1826 било у Новом Саду две апотеке. Прва, Јохана Кербера, која постоји a principio conditae urbis, и друга, Франца Вурмба. Други апотекар, Вурмб, тражио је алтернативу двеју апотека у издавању лекова за две болнице и за сиротињу. О том тражењу је 4 јануара 1826, референсао физик Нестор Мандић. По њему, таква алтернатива није ни потребна, ни корисна, а било би управо од штете, кад би се снабдевање лековима издало на лицитацији. Најбоље је, рече, остати при обичају који влада још од 1748. Тим пре што прва апотека даје на време добре лекове. Овај је реферат усвојен, и о таквом решењу је извештен апотекар Вурмб.[7]

[3] Новосадске биографије II, 304.
[4] Ibidem.
[5] 1801 Fasc. 12 No 2181 non nisi quatuor ordinatae apothecae.
[6] Ibidem.
[7] 1826 Прот. 44.

Већ 1830 почињу покушаји за отварање и треће апотеке: 26 октобра 1830 спровело је Намесничко веће магистрату молбу оспособљена апотекара, Фрање Пека, да му се одобри отварање треће апотеке у граду. Од магистрата је тражено мишљење, пошто саслуша физика.[8]

Зацело, тада није уведена трећа апотека. Јер године 1832 новосадски апотекари, Карл Јаблоицки и Вилхелм Грозингер, молили су да им магистрат саопшти молбу, о којој има највишем месту да пошље мишљење. А то је молба Игнаца Мусхамера и Сигисмунда Фајгла који су молили право да отворе трећу апотеку.[9]

Та молба није успела: 24 априла 1832 известило је Намесничко веће магистрат да потреба треће апотеке у Новом Саду није доказана, зато је молба Мусхамера и Фајгла одбијена.[10]

Међутим, трећу је апотеку Нови Сад добио тек решењем градске скупштине од 19 октобра 1867. Та је скупштина за четврту четврт града, која је почињала од Ханског трга, изгласала трећу апотеку, а за апотекаре изабрала Младена Максимовића из Сомбора (брат Д-ра Нике Максимовића). Овај је постао магистар фармације у Бечу, 18 јула 1864.

Против треће апотеке су протествовали власници прве и друге: Карл Грозингер, који је 1854 у Бечу добио диплому магистра фармације, а од 1859 је имао апотеку Код свете тројице као реално право (поред апотеке, Грозингер је имао и повелик апарат за прављење сода-воде, те је лети снабдевао становништво врло добром содом) и Карл Лудвиг, власник апотеке Код светог духа. Најзад, против избора Максимовића за апотекара бунио се Франц Хергер. Ниједан од тих протеста није успео. Хергеров протест је министарство послало магистрату на изјашњење, али је одобрило нападнути поступак.

Не само да се апотека Максимовићева (Код спаситеља) одржала на Житном Тргу, него је Максимовић у ја-

[8] 1830 Fasc. 11 No. 5486: facultatem tertiam apothecam in Civitate hac erigendi.

[9] 1832 Прот. 1219.

[10] 1832 Прот. 2282.

нуару 1870 добио пристанак градске скупштине да своју апотеку са Житног Трга премести ближе Пијаци, јер је исказао да је на Житном Тргу имао 1500 фор. годишње штете. Преместио ју је на угао Грчко-школске и Ћурчиске улице, а друга два апотекара су и против тога без успеха протествовала. Поред тога, скупштина је 18 маја 1869 решила да ће се у години 1870 код Максимовића набављати лекови за све јавне болничке институте и за сиротињу, а то значи да је алтернатива већ уведена.

Четврту апотеку је закључила скупштина магистрата и претставништва 1 фебруара 1894, и одредила да она буде у Футошкој улици. Дозвола је искана да је отвори град као правно лице; ако ли то не може бити, онда се министарству унутрашњих дела има препоручити за апотекара Herczog Istvan.[11]

За неке апотекаре знамо да су се помало бавили и политиком. Тако Фрања Луст, родом из Загреба, (1798—1858) о којем само толико знамо да је пре Буне био апотекар у Новом Саду, као да је био Илир, па је у Буни држао са Србима, и после Буне је постао сенатор, и као такав и умро.[12]

Вилхелм Грозингер се у Буни друкче држао. Зато му се жена, Катарина, 30 новембра 1849, тужила магистрату како Вилхелм већ четири месеца чами у затвору у Земуну. Она каже: „Кад је ребелска влада војнички посела и узела овај град под своју власт", један део грађана је разоружан, други је узео оружје, док је трећи приморан да прими оружје. Она тврди да Вилхелм спада међу последње. Доказује то тим што је Вилхелм више пута позван да прими чин официра, а није хтео, него је остао прост гардист. После се, само да би био што више у апотеци, преместио тобцијама у гарди, који нису лако припуштани топовима. Зато моли магистрат да се заузме код надлежне власти и да посведочи да је Вилхелм, сем те принудне службе код гардиста, увек био власти покоран.

[11] 1894 Прот. 22.

[12] Више о њему у рукопису шесте свеске Новосадских биографија.

Магистрат је, међутим, 4 децембра 1849, одбио ту молбу, јер му није позната Вилхелмова привржености владару. Ваљда зато, син Вилхелма се држао за Мађара, па и унук му.

Први Јевреjин, апотекар у Новом Саду, Мориц Брамер, родом из Барање, купио је, 21 јануара 1869, апотеку звану Свети Дух од Карла Лудвига. Магистеријум фармације стекао је Брамер у Бечу 1865. Он је 14 марта 1869 направио брачни уговор с Јеврејком из Фачета, која му је донела мираз од 10.000 фор. у готову, и 5.380 фор. у оделу, рубљу, адиђарима.

За ову апотеку са реалним правом имао је Брамер Лудвигу платити 32.000 фор. Од тога, одмах 3000 фор. капаре; а 1 маја, када буде преузимао апотеку, даљих 11.000 фор.; најзад, кроз даљих 6 година по 3000 фор. годишње.

26 децембра 1870 прегледао је физик Д-р Младен Јојкић ову апотеку, и дао је повољно мишљење како о апотеци, тако и о стручној образованости, о труду и брижљивости Брамера.

Међутим, 29 јула 1872, Д-р Јојкић је известио магистрат да је „Мориц Брамер, бивши апотекар, а у последње време провизор апотеке Код светог духа, затвора допао“, а апотека му остала на недипломирану момку који по закону ни за шта не одговара, и предложио је да се апотека затвори док се за исту какав дипломирани провизор не нађе. Сутрадан, по налогу магистрата, капетанија је апотеку затворила, а кључеве предала магистрату.

4) БАБИЦЕ

Човек, ваљда последња по времену животиња која се јавила на земљи, нејак је при свом рађању више него икоја друга животиња. Често, без нечије помоћи, он се ни не одваја од материне утробе. Жене које помажу при рађању детета зовемо бабице или примаље. Међутим, све више деце се рађа уз помоћ лечника, специјалиста.

Није тако било у Новом Саду 1748. Квалификованих бабица у то време једва је било у овим крајевима. Ипак, ваљда већ, од првих дана својих, слободни град Нови Сад имао је градску бабицу. Јер већ 10 августа 1749 закључио је магистрат да градској бабици Марији Штрајт, која је дала оставку на ту службу, изда плату од 24 априла 1748 до 15 августа 1749, свега 25 фор. 50 крајцара.[1]

Изгледа да је, одмах после Штрајтове, градска бабица постала Ана Марија Резек. Овој је 14 маја 1761 повећана плата на 30 фор. годишње. Године 1766 искала је она повишицу плате, али ју је магистрат одбио: она има од града плату зато, да би сиромашним породиљама бесплатно била на помоћи. Магистрат међутим не зна случаја да би она, за последњих пет година, била што бесплатно учинила; напротив зна за њену вештину да код имућнијих добро наплати своје услуге, тако да може сасвим пристојно живети.

Истом приликом, Резековица је искала и то да магистрат забрани посао неиспитаним бабицама. Свакако, њој је дошла до знања наредба Коморе од 16 септембра 1763 да се погоди испитана бабица, а остале да се не припуштају породиљама.[2]

[1] Протокол 1748—1753, pagina 239.
[2] 1763 Fasc. 6 sub I.

Али и поред те наредбе магистрат јој ни то није одобрио. Има и код римокатолика, и код православних жена које су још пре 1748 биле примаље, па и сад раде као такве. Према овима показују породиље више поверења, него ли према Резековици, јер раде јефтиније, па и бесплатно. Зато не би било саветно сметати им.[3]

Резековица је дуго живела. Кад јој је већ било осамдесет година, а 35 година како је примаља, Намесничко веће је предузело контролу над физицима, хирурзима, апотекарима и примаљама. Прегледавши им квалификације, 21 јуна 1784 упутило је од новосадског санитарног особља у Будим, да на универзитету полажу испит, четири хирурга (Magg, Klacsányi, Fleischer, Beszerménvi) и примаљу Резек.[4]

Старица Резек је изјавила да тој наредби не може одговорити, и магистрат је, 31 јануара 1785, закључио да погоди другу примаљу, а Резековици је плату оставио само дотле, док не нађе ту другу примаљу.[5]

1 маја 1788, бабица Резек је за верну службу коју јој под старе њене дане указивала поћерка Ана удата за Аугустина Канаи преписала на Ану и кућу коју је некад купила за 680 фор. и башту поред ње, екипаж и намештај.

Породица Канаи се пак обвезала да за кућу исплати преосталу своту од 180 фор., а Резековицу да ће чисто држати,служити јој и свачим снабдевати.[6]

Новцем пак који је издала на зајам расположила је Марија Резек у тестаменту, сачињеном 3 маја 1788. Свота је износила 800 фор. Од тога, 200 фор. је завештала Јерменској цркви да јој вечито служи мисе; 520 породици Канаи, с обвезом да јој иста да читати мисе и да раздаје милостињу у дане њене смрти. Код Д-р Амбра је имала 50 фор., што је завештала грађанској болници. Дабогме, Резековица је била неписмена.

Тестаменат је отворен по смрти бабице, 14 маја 1788.[7]

21 марта 1789 комесар фон Бафо је из Темишвара известио магистрат да виша власт не може одобрити жељу гра-

[3] 1766 Fasc. 7 sub C.
[4] 1784 Fasc. 11 sub R.
[5] Прот. 1785-6 pagina 28.
[6] 1788 Fasc. 20 I.
[7] 1788 Fasc. 18 F.

да да постави и другу бабицу са 50 фор. годишње плате, а градском хирургу Магу да са 50 фор. повиси плату. Ово не допушта имовно стање града који има дугова 31.224 фор., а не допуштају ни ванредне потребе у ова ратна времена.

Ако ли је грађанство још увек вољно овај вишак издатака од 100 фор. међусобом репартирати, онда нема никакве сметње.[8]

Намесничко веће у Будиму известило је 11 марта 1788 Бачку жупанију да је бабицама одобрен путни трошак онда, када се шаљу у друге жупаније или градове на службу. Даље, пошто таквим бабицама мора тешко падати да из годишње своје плате подмире и станарину, нека лечници и хирурзи жупаније и градова потстичу способне женске са своје територије да уче бабичлук, и тако да се избегне то тешко плаћање станарине.

Таквим пак кандидаткињама, када путују у Пешту и натраг, одобрен је из жупаниске и градске домаће благајне путни трошак, 40 кр. од штације; али, за повратак из Пеште само у случају, ако је кандидаткиња положила испит и заслужила намештење.[9]

Од 16 јануара 1787 имамо санитарни извештај физика Амбро, и у њем о Српкињама бабицама ово:

Испитана је Мила Габрићева, стара 48 година, која је стекла особито поверење у Алмашком крају. Неиспитаних је било много: Ана Михајлова, Новосађанка, удовица, 55 година; Анђелија Обрадова, родом из Београда, 60 година; Ана Јовица из Чуруга, 50 година; Симеона Чизмић из Неузине, удовица, 58 година; Марија Петровић из Беча; Анастасија Стојановић из Трнова код Цариграда, удовица, 52 године, у Новом Саду је тек четири године; Марта Радић из Медине у Толни, 56 година, бабица већ 16 година; Анђелија Јанић, Новосађанка, ради пет година; Јелена Лазаревић из Пироша, 57 година, ради 7 година.

Изгледа да су се за испите на универзитету и Српкиње и Хрватице слабо јављале. Колико им је међутим државна власт излазила у сусрет, види се из наредбе Намесничког већа од 12 децембра 1815: Према највишем наређењу, допуштено је да бабички течај при пештанском универзитету

[8] 1789 Fasc. 16 N.

[9] 1788 Fasc. 13 L.

на словенском језику слушају и бабице које говоре само словенски. Али се показао слаб успех, зато је закључено да ће се у будуће на тај бабички течај на словенском језику примати само такве Словенке, које знају помало читати или писати на свом језику и које поднесу атестат о својим добрим особинама.[10]

Да ли је сад било више успеха, да ли је више словенских примаља, и на ком су словенском језику (да ли словачки) држани ти течајеви при пештанском универзитету, не знамо. Прве нама познате Југословенке које су испит за примаље полагале при универзитету, јесу: Ана Обадић, која је 1836 добила упражњено место градске бабице у Новоме Саду; Ана Петровић, чија је диплома публикована 1839 пред новосадским магистратом; Софија Ковачевић, којој је пештански универзитет издао диплому марта 1842, и Катарина Сечујац удата Мунцић, којој је диплому издао бечки универзитет 15 априла 1835.

Како је мало Српкиња полагало испит за примаље, види се из овога: 26 децембра 1861 био је у Врањеву избор сеоске бабице; од 6 компетенткиња, свега две су биле Српкиње, Софија Бркић из Панчева и Ана Радонић из Илока.

27 јануара 1852, физик Димић је поднео овакав исказ о бабицама.

Има две градске бабице са платом од 100 фор. сребра и 24 фор. на име станарине; једна је православне вероисповести, Ана Радонић, родом из Илока, има 40 година, диплому је добила на пештанском универзитету 15 марта 1839, у Нови Сад је доселила 1 октобра 1851, а именована је за градску бабицу 10 октобра 1851. Говори српски и немачки. Друга је католикиња, Ана Обадић, рођена у Новом Саду, има 44 године, диплому добила на пештанском универзитету 2 марта 1824, праксу је овде почела априла 1834, говори немачки, српски и мађарски. Има затим још четири приватне бабице са дипломом из Пеште, међу њима ниједна Српкиња, а једна је Јеврејка.

23 фебруара 1874 поднела је Марија Брадић диплому бабичлука коју је стекла на пештанском универзитету, с

[10] 1816 Fasc. 2 No 346: tales slavicas mulieres, quae legere aut scribere aliquantum suo idiomate sciunt ... pro cursu obstetricio lingua slavica excipiendo admittendas fore.

молбом да се публикује, пошто намерава у Новом Саду отпочети праксу.

29 августа 1873 молила је сведоџбу сиромаштва, да би са њом добила бесплатну карту за пароброд до Беча, где је од октобра намеравала слушати течај бабичлука.

Даљих бележака о бабицама немамо. У новинама смо нашли некролог дипломираној бабици Ани Стојановић рођеној Станковић, чланици Добротворне задруге Српкиња Новосаткиња, која је умрла 12 априла 1885 у 64 години живота.[11]

[11] Наше доба 1885, број 31.

5) КУПАТИЛО НА ДУНАВУ И У ГРАДУ

Ништа, може бити, не осветљава боље разлику између два времена од чињенице, да се у XVIII столећу ниједанпут не спомиње купатило у Новом Саду. Та се чињеница не може друкчије тумачити, него слабом здравственом културом и великом равнодушношћу према чистоти и прљавштини.

Прва белешка коју имамо о купатилу у Новом Саду, из године је 1828. Ваља томе додати да се те године спомиње дунавско купатило као завод који преко зиме паузира, а сваког лета се поново отвара: „Сенатор Јохан Кербер реферише магистрату да је купатило на Дунаву састављено, згодно место одређено и таксе одређене“ (quod Balneum in Danubio exstructum sit, locallitas apta designata et taxae deflxae habeantur)[1]. На основу те белешке смемо рећи да том купатилу 1828 није била прва година. Године 1832 за потопљено дунавско купатило се каже да је својина акцискоr друштва, а међу акционарима се спомиње и Јохан Кербер који је те године био градски начелник.[2] Али се не каже да се купатило налази на петроварадинској страни. Године 1834, вероватно, купатило је у Петроварадину. Јер, кад је посластичар Габриел Рајхард предложио магистрату да на дунавској обали подигне купатило, и магистрат његов предлог прихватио, није му никоји члан магистрата одредио место, него је то препуштено капетану Beller.[3] За годину 1838 изрично се каже да је дунавско купатило на петроварадинској страни, па чак и то да њим рукује Генерал-команда. 31 маја 1838, градски начелник Кербер је реферисао магистрату да је Schola natationis

[1] 1828 Прот. 2820.
[2] 1832 Прот. 3960.
[3] 1834 Прот. 2531.

(Школа пливања) у Петроварадину отворена и цивилима. Зато ће се генерал-команди отписати да је за учење пливања Новосађанима и младежи најзгодније време од 10 до 12 пре, и од 6 до 8 сати после подне.[4] На то је Генерал-команда 12 јуна 1838 одговорила да је цивилима учење пливања одређено за 6 до 8 и 11 до 12 пре, и од 5 до 8 после подне; дидактра се има платити односном официру.[5] Друга једна белешка казује и колико је износила дидактра (школарина): за мушке 2, а за женске 3 фор. сребра, свакако за целу сезону, пошто су за појединачно купање мушки цивили плаћали 2, а женске 3 крајцаре сребра.[6]

Године 1845, као власник дунавскога купатила се спомиње трговац Никола Патрић. Он је пријавио магистрату да своје купатило жели преместити с оне на ову страну Дунава, и молио је да му се одреди згодно место, што је поверено сенатору Гаврилу Ползовићу.[7] Другом приликом, Патрић каже да је саслушао тужбе публике како је тешко по летњој жези прелазити преко Дунава. Зато иште место између соларе и дрварске пијаце, 14 хвати. Јуна, јула и августа и онако стагнира житарска трговина, па купатило неће сметати пловидби.

Међутим Ползовић и стручњаци (Јосип Матошевић и Максим Маринковић) нашли су да је најзгодније оно место, паралелно с Насипом четири крајцаре, па су то и предали Патрићу.[8] Патрић се пак тужио магистрату да је одређено место незгодно због брзине воде, и молио је друго код Соларе.[9]

26 октобра 1845 Патрић је продао за 200 фор. сребра четврти део Instituti Natatorii. Купио га је Јосиф Мачвански. Купатило је радило до последњег новембра 1846, и приходе је примао Патрићев ортак, Јеврејин Херман Хиршл. Крајем новембра 1846 истекао је рок ортаклуку, и при разортачењу је избио спор, и ствар је дошла до суда.

[4] 1838 Прот. 2897.
[5] 1838 Прот. 3110.
[6] 1838 Прот. 425.
[7] 1845 Прот. 3307.
[8] 1845 Fasc. 6 No 3363.
[9] 1845 Прот. 3409.

22 априла 1846, трговац Херман Хиршл из Петроварадина писао је магистрату: и прошле године имало је купатило добре последице по људско здравље, па би га он и сад завео, а погодио би и учитеља пливања. Молио је да му магистрат одреди место, а магистрат је молбу уважио пошто је она одиста корисна, за људско здравље доброчина.

Ово су нови звуци. Кад знамо да је 1829 ученицима гимназије било купање и веслање забрањено, јер се тим „излажу очевидној опасности за живот"; да је 13 јула 1829 суђено ученицима новосадске гимназије који су ову забрану прекршили, и да су шибани они који су веслали и купали се, а јавно укорени они који су само гледали како се први купају, — онда се мора признати да је за непуних 20 година учињен крупан корак унапред. За даљих пак седам година учињен је управо гигантски корак, кад је свереформатор Д-р Ђорђе Натошевић, као директор новосадске српске гимназије, увео у наставни програм не само гимнастику, него и пливање, те 1854 дао Лази Костићу, на пример, оцену да је у гимнастици „прилично напредовао, плива у слободном Дунаву".[10] Не пуну четврт столећа раније за такву дрскост би добио сасвим друкчију оцену.

Да Натошевићева реформа није била сасвим дело личне иницијативе, него да је била помало и у духу времена, доказује чињеница да је управо у његово време Нови Сад добио и парно купатило, изгледа, у Његошевој улици, у згради званој Бела Лађа. Ово је купатило 1853 имало мушко и женско одељење, десет када, четири собе за становање, и башту.[11] Власник му је био старац Павле Бибић, свештеник из Меленаца, на гласу баштован, а 1878 власници су његови наследници, Димитрије и Ника Бибић.

[10] Новосадске биографије II, 277.
[11] Српски Дневник 1853, број 3.

6) ЕПИДЕМИЈЕ И БОРБА ПРОТИВ ЊИХ

Још док се овај град звао Петроварадински Шанац, 1738, за време рата аустриско-турског, харала је овде куга о којој наш архив ништа више не каже.[1]

Године 1757 као да је карактер епидемије имала грозница коју су тадањи лечници називали febris calida. У свом извештају о рестаурацији Општине, обављеној 6 јуна 1757, магистрат признаје да је њу раније требало обавити (према привилегији, њен је рок Ђурђев-дан), али је то било немогуће, зато што је већина магистратлија целог лета мучена том болешћу, тако да су се једва двојица или тројица састајала и обављала послове.

Не знамо да ли је с тим у вези Намесничко веће 1 фебруара 1759 издало наредбу да се чисте постеље на којима леже болесници in morbis attractivis, и да се здрави од ових сепарирају, да им ни сродници ни пријатељи не приступају.[2]

За време последњег аустро-турског рата 1788 и 1789 опет је био велик помор војске, али о том имамо само мало бележака.

17 марта 1788, инжењер капетан Breuning јавља магистрату да је зидање војних болница журно, те моли да се ставе на располагање незапаљене циглане (unausgebrännte Ziegelofen). Сутра треба материјал да се почне возити, те моли да се погођени возари ослободе од сваког кулука, да би могли радити само за зидање болнице.[3]

5 септембра 1788 тужио се магистрат генералу Шмидфелду: Нови Сад је тешко оптерећен приличним бројем реконвалесцената, множином здравих и болесних официра,

[1] Новосадске биографије III, 68.
[2] 1759 Fasc. 2 sub E.
[3] 1788 Fasc. 10 R.

поред више марш-резервних и других трупа. Сад у новије време уконачене су постепено у куће грађана и контрибуената још неке четири хиљаде одиста болесних војника. Бојати се да не избије каква зараза, јер болесници имају превише прилике да вољем погоршају своје стање. Ако не све, а оно већи део болесника би требало сместити у суседна места где не могу тако лако доћи до воћа.[4]

6 фебруара 1789 пуковник Добронаи се тужи да за војнике који умиру у бараками само један радник копа гробове, а треба му још девет копача.[5]

У Новом Саду је тада била команда Главне пољске болнице. Ова се 26 априла 1789 тужила магистрату како надничари који копају раке не врше уредно своју дужност, него често по тројица или четворица побегну, остављајући своје наднице, услед чега Главна пољска болница долази у неприлику, не могући покопати мртваце, као што се баш тада и десило.

Команда је замолила магистрат, нека се побрине да би болница без прекида имала 12 надничара за копање гробова, и нека спречи бекство, тим пре што им се надница од 18 крајцара сваке недеље тачно исплаћује.[6]

О такозваној куги у Сему у годинама 1795—6 има наш архив толико аката да би се на основу истих, може бити, могла писати историја целе те несреће, кад не би већ постојала одлична књига Д-ра Раде Симоновића[7]. Овако забележићемо о тој епидемији само оно, што је у вези с Новим Садом.

Ваљда прва вест о њој стигла је у Нови Сад 1 августа 1795. Тога дана је генерал-командант тврђаве Geneyne јавио магистрату да је управо стигао пуковник от Милутиновић и донео глас да је у Нерадину и Иригу избила болест која баца у бригу (eine bedenkliche Krankheit). При пропутовању, њему је инспектор у Руми означио њу као ein Faulfieber и рекао му да је већ јавио жупанији нека пошље жупаниског хирурга. Него, пошто се и у Крњешевцима показала нека болест (а то је граница), сутра иде онамо он, der ko-

[4] 1788 Fasc. 75 D.
[5] 1789 Fasc. 7 M.
[6] 1789 Fasc. 22 E.
[7] Куга у Сему.

mandierende General. Накнадно ће магистрату јавити што онде нађе.[8]

Магистрат је о овоме известио Намесничко веће из свога заседања 3 августа, и приложио је копију Женејнова дописа; додао је да је забранио прелаз у Нови Сад свима који станују около заражених места, и ту меру спроводи in trajectu Petrovaradiensi et Kameniczіensi.[9]

А 4 августа обратио се магистрат дописом јурасору Сремске жупаније, молећи га да не пушта на ову страну никог из околине заражених места. Истог дана питао је дописом сремског поджупана: у којим местима и у којој мери зараза бесни, и какве су мере предузете да се спречи ширење, како би и сам на томе могао сарађивати.[10]

4 августа је магистрат Петроварадина јавио новосадском да је за 5 август, у 9 h., у стану команданта тврђаве заказан састанак ради споразума о потребним мерама. Позвао га је, нек изашаље свог градског начелника и једног сенатора на тај састанак.[11]

9 августа поджупан Одри је послао наредбу о привременим мерама које треба спровести пре жупаниске скупштине, а ова је сазвана за 17 август у Сомбор.

На скелама (in trajectibus) новосадској или петроварадинској, каменичкој, нештинској, черевићкој, паланачкој, шаренградској, новоселској, et oculto Vukovariensi, на дунавским воденицама и рибарским тањама, треба завести најстрожији кордон, а то могу најбоље учинити места дуж Дунава: Нови Сад, Ст. и Нови Футог, Бегеч, Гложан, Чеб, Ст. и Нова Паланка, Букин, Ново Село, Плавна, Бођан и Вајска. Ко нема нов санитетски путни лист, треба га задржати или одбити натраг.

Сеоски кнезови, под претњом казне од 50 штапова, имају пазити да чамци млинара и рибара, па и осталих становника, буду чврсто везани за обалу и забрављени.

Кнезови, заклетници и бележници ићи ће од куће до куће и озбиљно забранити домаћинима да примају госте

[8] 1795 Fasc. 14 No 1350.
[9] Ibidem.
[10] 1795 Fasc. 14 No 1378.
[11] 1795 Fasc. 15 No 1422.

пре него што им здравствене пасоше покажу кнезу и бележнику.

Кордон ће се повући од Новог Сада до речице Живан, тако да се суседни стражари виде. Ако би зараза прешла на северну страну Фрушке Горе, стража ће се подвостручити.[12]

10 августа послао је магистрат Намесничком већу дневне извештаје о кретању заразе у Крњешевцима, почев од 3 до 9 августа (умрла 3, рековаленсцената 7, још болује 20; тако 3 августа, а до 9 августа умрло 22, а толико је још боловало). Још јавља магистрат да је наредио ut supremum Numen pro avertendo istius modi malo publicus quoque precibus et devotionibus exoretur.[13]

Сутрадан, 11 августа, магистрат се обратио Женејну овим дописом: Почев од дунавске обале у Карловцима до иза Каменице постављен је 9 августа кордон од Карловчана, Петроварадинаца, Новосађана, Буковчана и Каменичана с упутством да не пропушта становнике места изван тога кордона. Данас међутим магистрат чује да су се на новосадској пијаци појавили Раковчани, Лединчани и Беочинци, говорећи да им је пролаз отворен у Петроварадину. Ради свога равнања, моли обавештење, да ли су диспозиције измењене.

13 августа Geneyne је одговорио: врло му је било немило чути да су Лединчани и други Сремци прошли кроз санитетски кордон. Наредио је магистрату у Петроварадину да никог не пропушта, ма ко то био.[14]

14 августа, Намесничко веће је послало свога конзилијара, барона a Püchler, два физика и фармацеута у Нови Сад, одакле ће по потреби одлазити и у друга места. Магистрат нек им буде при руци у заустављању periculosi morbi contagiosi, њихове наредбе нек извршује, све нек ради с њима у споразуму, и нек им набави квартира.[15]

Опет 14 августа, фелдмаршаллајтнант Женејн је заказао састанак новосадског, карловачког и петроварадинског магистрата ради поближег споразума о кордону. Састанак

[12] 1795 Fasc. 15 No 1403.
[13] 1795 Fasc. 15 No 1404.
[14] 1795 Fasc. 15 No 1411 и 1422.
[15] Ibidem No 1411.

је одржан под претседништвом команданта тврђаве, генерала von Hiebel.

15 августа, Женејн јавља новосадском магистрату да је са захвалношћу примио диспозиције о још отвореном саобраћају између Петроварадина и Новог Сада. Дао је одмах затворити све капије које воде у Срем. На београдској капији постављен је официр, војници и грађани. Само ко покаже исправан санитетски пасош, у пратњи једног стражара биће пуштен до соларе у Новом Саду и предан стражи новосадског магистрата. И Петроварадинци су упућени да набаве пасош за прелаз у Нови Сад. Депеше и пошта из Карловаца имаће два коверта; пред капијом ће се први уништити, пошиљка окадити (geräuchert.) Генерална команда вољна је, у споразуму с провинцијалом, све чинити да зарази стане на пут.[16]

18 августа 1795, Женејн јавља новосадском магистрату да Земун треба џелата: двојица су осуђена на смрт мачем, један на вешала. Из Петроварадина ће џелата пратити стража, а у Земуну ће му се платити дневница и пристојба.

25 августа је магистрат одговорио: шаље џелата, али иште да при повратку буде задржан у контумацу, weil in dem Fall der Hinrichtung die Vermischung nicht vermieden werden könne . . .[17]

19 августа фелдмаршал-лајтнант Geneyne јавља магистрату да је команди шајкашког батаљона на прву вест о затварању исте наређено да поново отвори комуникацију са Бачком жупанијом за оне који су снабдевени уредним санитарним пасошем.[18]

20 августа команда батаљона јавља магистрату да је то неспоразум, она је на кањској капији поставила стражу не да би пресекла комуникацију, него да без санитетског пасоша никога не пушта у Шајкашку, и да враћа оне који би пошли у Банат, пошто се у Банат не пушта ни под каквим изговором.[19]

22 августа 1795 B. Josephus Püchler, exmissus comissarius Regius јавља магистрату да је због опасне неке заразе, која је избила у Срему, потребно сместа предузети перемп-

[16] Ibidem No 1422.
[17] Ibidem No 1486.
[18] Ibidem No 1477.
[19] Ibidem No 1478.

торне неке мере, зато нека му пошље градског начелника са мандатом да с њим углави мере за спречавање даљег ширења зла, а градски ће начелник о свему референсати магистрату.[20]

5 новембра 1795 pro reclusis comunitatibus Ириг и Вуковар искао је нови комесар Ловас да магистрат набави:

	за Ст. Вуковар	за Ириг	
Alii (лука чесњака)	20	60	центи
Дувана tab. fumigatoriae	20	80	»
Pisorum	120	130	»
Coruba	120	130	»
Feine Gerstl	3	2	»
Уља	20	30	»
Pulsium vulgo harpa kasa	10	20	»
Сапуна	—	20	»
Tabacae sumptoriae	1	1	»
Ptisanae alias Gzies	2	2	»
Capita caulum Главица купуса,	10.000	—	»

Магистрат је набавку поверио Манојлу Николићу; али је препоручио Ловасу да се обрати Бачкој жупанији ради лука ког има око Купусине, ради дувана ког има у Футогу и ради купуса ког има у Футогу и Бегечу.[21]

30 октобра Ловас јавља магистрату да каменички комесар Алексије Симоновић иште за Каменичане дневно 100 хлебова; поред тога, 100 центи соли, а за страже 30 фунти барута и толико сачме и танади. Све то да магистрат набави, и пошље у контумац, а Ловас ће платити.[22]

10 новембра 1795, градски начелник Јозеф Сопран, сад као директор контумаца, јавља магистрату да ће контумацисте у прегради број 2 свој период напунити 12 новембра, па ће се место њих у ту прегради пустити 50 Новосађана који чекају на Каменичком острву; стотина пак Новосађана има и даље остати на острву, док се 25 новембра не испразне још две прегради контумаца, али их треба снабдети средствима за живот.[23]

[20] Ibidem No 1475.
[21] 1795 Fasc. 19 No 1860.
[22] 1795 Fasc. 20 No 1959.
[23] 1795 Fasc. 20 No 1904.

23 октобра обратили су се новосадски Јевреји (претседник Јозеф Дајч, Михаел Пресбургер и Абрахам Асод) Санитетској комисији с молбом да би се помогло двадесеторици Јевреја који су затворени у Вуковару, који су још здрави, али, тако су сиромашни, да ће морати помрети од глади.[24]

Кад је куга избила у Каменици, 141 особа које су већ дуже време чекале да буду примљене у контумац, прешле су преко Дунава и Ловас није могао друго, него их сместити на Каменичко острво, да би тако спречио њихов додир с окуженима. Међу овима је било 32 особе из Новог Сада. Списак ових је Ловас 28 октобра послао магистрату, да би се организовало њихово снабдевање.[25]

Истог дана послао је он магистрату и списак 34 Новосађанина који су примљени тога дана у контумац. Од наших познаника, у овом је списку Арсен Марковић, Тома Николић и Петар Саранда.[26]

1 новембра послао је Ловас попис Бачвана који су на Каменичком острву чекали да буду примљени у новосадски контумац. Према том списку, на Острву је било 156 Новосађана, 44 Футожана, 21 становник Гложана и 2 из Суботице.[27]

7 новембра послат је попис 68 особа са Каменичког острва примљених у контумац.[28]

Исти дан послао је попис 16 Новосађана који су желели да своја вина пренесу у Нови Сад. У 214 буради имали су ови да пренесу 1585 акова. Магистрат нек их извести да вино могу примити у контумацу, где ће се према санитарним прописима очистити (penes praecautiones sanitatis purgare).[29]

Није јасно, зашто је тек 7 новембра послао Сопран магистрату поруку да се за подизање барака онима који су на острву имају послати све новосадске дрводеље; а петрова-

[24] 1795 Fasc. 20 No 1969.
[25] 1795 Fasc. 20 No 1973.
[26] 1795 Fasc. 20 No 1948
[27] Ibidem No 1951.
[28] Ibidem No 1963.
[29] Ibidem No 1964.

радински лончар има изићи са својим калфама и направити четири нове пећи.[30]

14 новембра доставио је Ловас попис 9 Новосађанина који су, 12 и 13, с острва примљени у контумац.[31]

3 децембра 1795 Ловас јавља магистрату да је од Јоакима Остојића сенатора дознао како Марија Стефанов, Ана Ердељан и Ева Павлова ex illicitis conversationibus vitam suam sustentent, зато тражи да их магистрат протера у место рођења.[32]

Јаков Гарчевић је имао у закупу три године калдрмарину. Због неродне 1794 године, да му Комора није отпустила полугодишњи закуп, већ тада би био пропао. У нади да ће накнадити своје губитке, закупио је 11 јула 1795 калдрмарину и за годину која је имала почети 1 новембра 1795, а онда избила куга. Пре него што је та година и почела, замолио је 25 октобра 1795 или да му се годишња закупна свота од 4380 фор. преполови, или да се уговора разреши.

Комора је затражила мишљење магистрата, а овај је предложио: боље је пристати да се преполови закупна свота дотле, док траје кордон; јер би се могло десити да нова лицитација не донесе ни 2190 фор.[33]

И Франц Вурмб, који је на пет година и 10 месеци закупио градску пивару, тј. од 1 јануара 1793 до последњег октобра 1799, молио је да му се због куге отпусти половина годишњег закупа за године 1794 и 1795. Магистрат није препоручио ову молбу: он ни пре кордона није пиво продавао у Срему, а сад се у Новом Саду пиво пије више него пре, зато што је вино поскупило, пошто из Срема не може да се доноси. Најзад, град је у обнову пиваре уложио скоро 12,000 фор., па је право да му толики капитал носи приходе.[34]

Ради олакшања судбине кордоном затворених становника Срема, и да ови не би због оскудице у животним намирницама још више патили, позвао је Ловас, 4 децембра 1795, бачке општине, па и новосадски магистрат, нека шаљу

[30] Ibid. 1970.
[31] Ibid. 1972.
[32] 1795 Fasc. 21 No 2057.
[33] 1795 Fasc. 21 No 2012.
[34] 1795 Fasc. 21 No 2038.

што више намирница у места с којима је комуникација дозвољена, и нека их продају по пристојној цени. Јер, на тај начин треба снабдети и шест центурија војске које пазе да се куга не пренесе у Бачку.[35]

Странци који су се затекли у Срему кад је избила куга, морали су у контумац, где су издржавани о трошку државне благајне, erga tamen futuram restitutionem.

Тако је Ловас 23 новембра 1795 тражио да новосадски магистрат наплати 13 фор. 12 крајцара од ових Новосађана који су издржали контумац у Карловцима од 3 октобра до 15 новембра 1795, 44 дана по 6 крајцара: од Ивегеша Адама, жене му Ержике и кћери Маришке.

20 новембра 1795 обратио се магистрат владару с молбом да му се за потребе, настале због заразе, антиципира сума од 8000 фор. Град је набављао потребне намирнице за кордоном затворене Сремце, поставио је потребне страже дуж Дунава. Пошто овим није чувао од заразе само себе, него и удаљене крајеве Хунгарије, нада се да ће ови примити на себе и сразмерне трошкове. На рачун тог партиципирања иште 8000 фор. Грађанство, оштећено ратом против Турака, неродицом 1794, и сад кугом у близини, само не би могло поднети све ове издатке.[36] Међутим, 10 децембра решила је скупштина да дозволу тражи не за осам, него за зајам од 15.000 фор.[37]

10 децембра 1795 магистрату је послан списак Новосађана који су 7 и 8 децембра примљени у новосадски контумац, и о чијој исхрани се магистрат има старати. Овај списак има 120 имена.

Стража због куге: 1. на футошкој капији Максим Станојевић трговачки помоћник, Новосађанин, 22 године, неожењен, говори српски, мађарски; чита и пише и латински.

2. На прњаворској капији Аврам Остојић, Новосађанин, ожењен, 24 године, бивши трговац стоком. Говори српски, мађарски, немачки и румунски.

[35] 1795 Fasc. 21 No 2050.
[36] 1795 Fasc. 20 No 1977.
[37] 1795 Fasc. 22 No 2082.

3. На кисачкој капији Васа Ивковић, Новосађанин, ожењен, 35 година, говори српски, помало латински, мађарски и немачки. Писмен је.

4. На пирошкој капији Дим. Костић, Новосађанин, ожењен, 27 година, по занату пекар. Говори српски, мађарски, немачки, румунски, помало и латински.

5. На темеринској капији Петар Бошковић из Земуна, трговачки помоћник, нежењен, 21 годину. Говори немачки, мађарски, румунски, грчки и цинцарски, поред матерњег.

Све њих је поставио капетан Василије Поповић с платом од 10 фор. месечно.[38]

8 јануара 1796 известио је Ловас магистрат да је, по жељи владара, примио на себе управу како унутар тако и изван кордона, па зато мора своје боравиште пренети из Новог Сада у Срем. Он захваљује магистрату за ревносну сарадњу, желећи да Нови Сад, као досад, тако и у будуће буде сачуван од невоље, али га моли да не напусти мере које су град досад од заразе сачувале.[39]

Из дописа који је директор контумаца, Јозеф Сопран, послао магистрату 27 јануара 1796 дознајемо да су тих дана у контумац примљени: 13 сужања из градског ареста, тамничар, жена му и дете, свега њих 16, о чијем се издржавању и огреву магистрат имао старати.[40]

Још 10 марта 1796 извештава Ловас магистрат да су вашари у Новом Саду и у Футогу и надаље забрањени, пошто би окупљање толиког народа у близини Срема могло бити опасно. У осталим пак местима Бачке која су од Дунава више удаљена, годишњи се вашари допуштају, под погодбом да сви путеви који онамо воде добију страже, које ће на вашар пуштати само оне који се довољно легитимишу путним листом од своје власти. Ти ће се путни листови од путника одузети, и нарочито за то постављене личности ће им место тога издати цедуљу с којом ће моћи на вашариште. Тек при повратку, посетиоци вашара ће вратити цедуље, па ће им се вратити путни лист са визом.[41]

31 марта 1796 поджупан Бачке, Одри Андраш, јавио је магистрату да има веродостојан извештај како је куга по-

[38] 1795 Fasc. 22 No 2085.
[39] 1796 Fasc. 1 No 44.
[40] 1796 Fasc. 2 No 184.
[41] 1796 Fasc. 7 No 554.

ново избила у Карловцима. Зато је позвао магистрат, нека и отсад, као и дотле, шаље људе на кордон, да не би Сремци прелазили у Бачку.[42]

Из дописа који је, из Каменице, 2 априла 1796, магистрату упутио комесар-рачуновођа санитарне комисије у Илоку, Алексије Симоновић, дознајемо да су новосадски пекари снабдевали у јануару те године контумац и лазарет у Каменици хлебом, и да су им предали 2986 хлебова. Месеца фебруара предали су исти пекари 3884 хлебова од по три фунте.[43]

25 априла 1796, из Илока, Ловас одговара магистрату на његову жељу да би се коњица смештена у Нови Сад, због исцрпљености градске благајне, а пошто су се у Срему поправиле прилике у погледу заразе, преместила другамо. Он је такав предлог већ поднео Намесничком већу. Али још препоручује да се држе мере опрезности које је он завео.[44]

Давањем у натури за војску која је држала кордон, и пореска и градска благајна су доведене у неприлику. Од 1 новембра 1795 до 30 априла 1796, издао је град толике хиљаде порција хлеба, сена и зоби да је то прогутало сву порезу коју је Нови Сад имао држави платити за пола године, и поврх тога је државу задужио са 663 фор. А кад је урачунао и давање у дрвима за огрев, у свећама, и такозвана депердита (снабдевање војске по цени која је нижа од пијачне), нашло се да је претрпео штету од 3087 фор. 23 кр.[45]

18 маја 1796, фелдмаршаллајтнант Женеин јавио је магистрату да се кордон још држи само зато што из Ирига, Нерадина и Каменице нема вести које би потпуно умиривале.[46]

23 маја 1796, директор новосадског контумаца, Јозеф Сопран, известио је магистрат о наредби да се сав материјал истога контумаца прода на лицитацији. Да би лицитација испала што повољније за државну благајну, молио је магистрат да је објави, и купце да упути, за 28 мај, на звање директората контумаца.[47]

[42] 1796 Fasc. 8 No 676.
[43] 1796 Fasc. 8 No 682.
[44] 1796 Fasc. 12 No 1001.
[45] 1796 Fasc. 8 No 700.
[46] 1796 Fasc. 11 No 946.
[47] 1796 Fasc. 6.

На молбу сенатора Франца Штвртецког, Петра Алаге, Јоакима Остојића и Максима Лепојевића, да би били ослобођени од свакодневног похађања домова и болесника, Ловас их је 8 јуна 1796 ослободио, али тако да и даље, док здравствене прилике затворене жупаније сремске не постану боље, исту дужност врше не свакодневно, него једанпут недељно.[48]

27 јула 1796, Женејн је известио магистрат да се као командујући генерал с комесаром хофратом Ловасом споразумео да комуникацију између Славонско-сремске границе с Петроварадином и Бачком жупанијом поново отворе, па ће се 29 јуна укинути санитарна забрана у Петроварадину.[49]

12 јула 1796 јавио је Ловас магистрату да се санитарни послови у овом крају ближе свом крају. Позвао је све оне који имају законитих и основних потраживања из благајне санитарне комисије, а још их нису пријавили, да их доставе комисији у року од 15 дана.[50]

Из Илока, 27 августа 1796, санитарни комесар Ловас је затражио од магистрата извештај о трошковима које је имао било непосредно у вези са кугом, било за јавне радове што је дао, ручне и колске, јер је тих дана комисија довршавала своје послове ликвидирања. Владар је решио да суседне жупаније које нису поднеле никаквих ванредних терета сразмерно суделују у подмирењу трошкова. Извештај нека му се пошље директно у Беч камо се он враћа на своју редовну дужност.[51]

Године 1814, кад је у Београду беснела куга, за врховног здравственог комесара Хунгарије и присаједињених крајева именован је Јозеф Клобишицки. Овај је 10 јула 1814 у Новом Саду, те извештава магистрат о стању те заразе у суседној Турској. По том извештају, куга у Београду траје без икаква прекида, и Мула Ефенди са целом својом породицом је постао њена жртва, што је на везира тако утицало да су престале уобичајене иначе свакодневне аудиенције, него су ограничене на ретке, најпотребније случајеве.

[48] 1796 Fasc. 14 No 1281.
[49] 1796 Fasc. 13 No 1157.
[50] 1796 Fasc. 13 No 1257.
[51] 1796 Fasc. 17 No 1673.

Поред тога, у Београду владају и малигне црне богиње, и дизентерија, што проузрокује врло честе случајеве смрти.

У Србији, дуж пута који води од Београда за Цариград, куга се јако раширила. Мисли се међутим да су од ње поштеђена насеља по страни. Само, да ли ће то дуго трајати? За кратко трајање нема изгледа, пошто је из разних места у Београд дотерано око 800 радника да за опкопе утврђења праве фашине. Ови, не бринући се и не знајући за презервативе, врло ће лако, када се врате кући, расејати заразу.

Што се Босне тиче, из извештаја онде постављеног проконзула Паулића се не види јасно да ли је болест која влада у покрајини куга или не. Како било, тек се болест из дана у дан шири, врло је малигна, проузрокује изненадну смрт, и већ су јој многе жртве подлегле. Главна два града, Травник и Босна-Сарај, још нису заражена.[52]

16 августа 1814, Клобушицки из Дарувара опет извештава магистрат да, према вестима које је разним путевима и каналима прикупио, куга у Београду и у осталој Србији јењава, уколико у Београду дневни помор не премаша број од 20 до 30 жртава. Тим опаснија је куга међу псима којих су пуне улице и предграђа.

Босна, која граничи са бродском и градиштанском пуковнијом, нема куге.[53]

Међутим, 16 септембра 1814, из Новог Сада, Клобушицки јавља магистрату да је куга у Босни узела опасне размере, па да је на његово место у Банату и Славонији именован гроф Редеи Лудвиг, а он је премештен у Загреб да у хрватским жупанијама онемогући преношење заразе.[54]

Овим актом, његово дописивање с нашим магистратом је, за неко време, прекинуто.

Из овог времена имамо и два извештаја новосадских физика de statu sanitatis Civitatis Neoplantensis. Први је од 6 августа 1814. У њем физици Штефани и Мандић извештавају магистрат да у граду не грасира никаква зараза, па и спорадична зараза се јавља само на уобичајен начин. Овде

[52] 1814 Fasc. 7 No 2050.
[53] 1814 Fasc. 8 No 2473.
[54] 1814 Fasc. 9 No 2709.

онде јавља се scarlatina febris, али није тешка, и лако се лечи знојењем.[55]

Други извештај од 30 октобра 1814. Овде се каже да су скоро целог августа и септембра дани били влажни и хладни; а кад су настали сухи и ведри, престале су и болести проузроковане влагом и хладноћом: диареја, грознице (febres intermittentes subcontinuae tertianae indolis billiosae), и код деце грчевит кашаљ. Скоро сасвим је престала и крвава дисентерија (cruenta), која је преко два месеца мучила младеж више него старије, ипак не увек смртоносна. Остала је само febris quartana. Scarlatina febris и variolae spuriae које се у рано пролеће јављаху, сад опет почињу овде онде да се показују, али нису тешке.[56]

Ускоро после овог извештаја, Клобушицки се опет јавља. 12 новембра 1814 послао је физикату наредбе према којима је физик Штефани дозвао к себи другог физика Нестора Мандића и оба хирурга, Герната и Флајшера, те их обавестио о примљеним прописима у ствари прегледа мртваца, и о томе да реферишу о симптомима које примете приликом тог прегледа.[57]

29 новембра, Клобушицки је поново у Новом Саду, па писмено извештава град о стању куге у блискоj Турскоj.

Према његову извештају који је сабрао из разних извора, у Београду и у Србији није било нових случајева куге, и трговци су у Београду већ отворили своје радње.

Напротив, у Босни и даље траје несрећа. Тако у Сарајеву дневно умире 200, 250 па и 300 особа. У Травнику је од 4 септембра 1814 умрло досад 1012 особа. По неким вестима, избила је зараза и у Бањалуци, где је дотле није било. У Бјељини и Зворнику као да је мало попустила.[58]

После наредбе Клобушицкога од 17 децембра 1814, магистрат му је јавио да је дао пописати болеснике, реконвалесценте и умрле. У првој четврти је попис поверен физику Штефани и хирургу Францу Гернату; у другој четврти практичном лечнику Магу и хирургу Флајшеру; у трећој четврти физику Мандићу и хирургу Апту, а у четвртој практичном

[55] 1814 Fasc. 8 No 3292.
[56] 1814 Fasc. 10 No 3117.
[57] 1814 Fasc. 11 No 3403.
[58] 1814 Fasc. 12 No 3511.

лечнику Андреју Камберу и хирургу Њилицаију. Још је за сваку четврт придодао и по два члана Избранога грађанства. Извештај о њихову налазу слаће сваких 15 дана комесару.[59]

Борба против богиња почела је у Новом Саду на овај начин. Већ 13 марта 1775 послало је Намесничко веће магистрату књижицу бечког лечника de Häen-a о поузданом лечењу богиња; књижица је требала само обавестити оне, који се интересују за ово питање.[60] Наредбу пак о вакцинацији издало је Намесничко веће 13 марта 1804. У њој се каже да је корист од вакцинације, практиковане у току неколико година, доказана и да је треба увести у целој краљевини. У ту сврху протомедик краљевине је израдио нека начела и поднео их Намесничком већу. Предложено је да се подигну стоваришта серума (fomitis vaccinosi) у Будиму и у Пешти, у Пожуну и Загребу, у Кошицама и Ђули. Јер у Пешти и Будиму је протомедик, у Загребу физик краљевине Хрватске, у Пожуну и Кошицама су жупаниски физици.

Ради упутства лечницима и хирурзима штампане су Praecepta instituendae vaccinationis pro medicis et chyrurgis.

Протомедик препоручује да се са вакцинацијом отпочне у средишту жупаније, у присуству поджупана и других жупаниских чиновника, пароха; нека је обави жупаниски лечник у присуству жупаниских хирурга.

Те предлоге Веће доставља и магистратима да би ишли на руку лечницима, да би родитељима вакцинацију препоручили као хришћанску им дужност, да би уопште све чинили, како би спасоносно ово лечење постало опште.[61]

Изгледа међутим да је у Новом Саду вакцинација почела још пре ове наредбе.

Године 1808, Намесничко веће је издало наредбу да му се подносе полугодишњи табеларни искази о вакцинацији. Међутим, новосадски физик Штефани није подносио исказе све до године 1814, јер му наредба није била достављена. Да би се оправдао, Штефани је од магистрата изискао уверење како је он већ од године 1801, још док није било у том погледу никакве више наредбе, отпочео вакцинацију motu proprio impulsus. Од 1801 до 1809 цепио је 2000 деце, и то

[59] 1814 Fasc. 12 No 3682.
[60] 1775 Fasc. 3 sub L.
[61] 1804 Fasc. 6 No. 1424.

не само новосадске, него и деце из Футога, Пироша, Кисача, Петровца, Темерина и Јарка. Од године 1810, због своје старости, пренео је овај посао на хирурга.[62]

Одиста се 1804 године спомиње да је у Новом Саду нестало маје (materia variolarum), те је на градски трошак изаслан у Паланку хирург по мају, а с њим је послано и двоје деце које треба цепити.[63]

30 априла 1817 поднео је новосадском магистрату свој табеларни исказ super peracta hic loci vaccinae insitione физик Нестор Мандић. Том приликом моли магистрат нека путем свештенства утиче на народ да би прихватио цепљење, како би се избегли спорадични случајеви природне вариоле који су се од месеца марта на више страна појавили.[64]

О награди за цепљење говори наредба Намесничког већа од 13 јуна 1815. Према њој, има се сиротиња, нарочито сви подложници (јобаџи, coloni) бесплатно цепити, а домаћа благајна слободнога града или жупаније има за свако појединo цепљење платити 15 крајцара; поред тога, онај који врши цепљење, има право на слободан подвоз. Награда пак за цепљење вршено у кућама имућних препушта се дарежљивости истих.

Ако не стиже физик, могу цепљење вршити други доктори или хирурзи, двапут годишње; али само особе које пред комисијом докажу да о цепљењу имају сва потребна теориска и практична знања.[65]

Године 1823, књиговођа Антон Дистелбрунер је прегледао све годишње извештаје о цепљењу сирочади, ванбрачне и сиромашке деце, те деце инвалида, и нашао да их је од 1812 до 1822 цепљено 1023. Али, према наредби Намесничког већа, из градске благајне се цепљење плаћа тек од године 1815, зато за 64 цепљења хонорар није асигниран, него само за 959, тојест 239 фор. 45 крајцара.[66]

Године 1825, у Новом Саду постоји одбор за вакцинацију (filialis deputatio vaccinae); претседник му је сенатор Григориј Јанковић, а члан је и физик Нестор Мандић.[67]

[62] 1815 Fasc. 12 No 3295.
[63] Прот. 1804 No 663.
[64] 1817 Fasc. 7 No 2348.
[65] 1815 Fasc. 10 No. 2661.
[66] 1823 Прот. 2601.
[67] 1825 Прот. 3981.

Тај одбор је 1826 за Намесничко веће поднео табеларан извештај о цепљењу, и о томе да је хирург Гернат њиме стекао право на 111 фор. и 15 кр., што му је асигнирано код домаће благајне.[68]

Године 1827, хирург Франц Гернат се тужио на тешкоће које има при вакцинацији деце мађарских становника, како римокатоличких, тако и калвинских и евангеличких. Магистрат је решио да се обрати свештеницима те три цркве, нека код пастве стварају расположење за вакцинацију коју прописује државна власт.[69]

Године 1829, капетан градске полиције, Карл Грегуш и физик Александар Димић известили су магистрат да су затворили куће у којима су избиле variolae naturales, и тим су спречили даље ширење истих.[70]

23 марта 1835, физик Александар Димић је известио магистрат, према реферату градских хирурга који врше цепљење, да свега 123 детета није цепљено (34 у I, 25 у II, 36 у III и 28 у IV четврти).[71]

22 децембра 1844 упућен је на исплату хирурзима: Пеаку хонорар за цепљење 225, а Сарачеву за 280 деце.[72]

13 јуна 1831 избила је у Угарској колера. За два месеца дана, преко Мартоноша, Мола, Ст. Кањиже, Сенте, Аде, Петрова Села и Ст. Бечеја, стигла је у Нови Сад, где се од 8 до 23 августа разболело 47 особа од којих је умрло 39 болесника, само два су оздравила, а шест их се 7 септембра још лечило.

Опет је постављен кордон, те настала беспослица и опасност од глади. Појавиле се пасквиле, и анонимна писма. Један човек је бачен у тамницу, јер је узвикнуо: Male nobiscum, nam prae fame nobis perendum erat. Тешко нама, помрећемо од глади! Анонимно писмо, нађено на улици, претило је: ако се кроз два дана кордон не дигне, запалиће и

[68] 1826 Прот. 4111.
[69] 1827 Прот. 2798.
[70] 1829 Прот. 3209.
[71] 1835 Fasc. 3 No 1874.
[72] 1844 Fasc. 1 No 131.

Нови Сад и Петроварадин са четири стране.[73] После се нашло да су то писмо написали младићи: Стефан Стајић, Теодор и Јован Ђеоргијевић. Ови су издржали истражни затвор, па су пуштени на слободу.[74]

Колера године 1831 није без значења за српску књижевност. Шафарик је забележио да је 1831 у Новом Саду штампана прва српска књига ћирилицом: Краткое наставление, како се сваки от восточне холере сачувати, и шта при првом почетку ове болести пређе пришествија докторова радити има. У Новом Саду код П. Јанковича 1831, фол. 5 стр.

Дотле ћирилицом се није могло штампати у Новом Саду, јер за њу није било цензуре. Сад, у невољи, одустало се од цензуре. О овом штампању смо нашли само ове податке.

Из Баје, 28 јула 1831, поджупан Бачке, Албе Антуновић де Алмаши, по наредби вел. жупана и крал. комесара in re sanitatis, грофа Győry, пожуривао је штампање популарног упутства које садржи правила по којима се људи могу сачувати од источне колере, а указује се и на лекове. Он је од Јанковића тражио да убрза штампање, а ревизију текста је поверио господи: Томи Грегушу, Фрањи Ендредију и Јефти Јовановићу (првој двојици немачки и мађарски, а трећем српски текст).

Референшући ово магистрату, судац Ђорђе Константиновић је известио да је и сам ствар пожурио код Јанковића, и да је за град претплатио потребан број примерака.

Антуновић де Алмаши је за потребе жупаније наручио преко сенатора и окружнога комесара Павла Поповића: 100 примерака на немачком, 100 примерака на илирском, 50 примерака на мађарском, да му се пошљу чим их Јанковић зготови.[75]

Године 1846, 24 августа, пријавио је сенатор Антон Фунтак магистрату да много света умире од болести налик на колеру. Позван је пред магистрат физик, Д-р Александар Димић, који је сазвао све лечнике, те су утврдили да је то morbum sic dictum cholera biliosa sporatica која се јавља

[73] 1831 Прот. 3925.
[74] Ibidem No 4191.
[75] 1831 Прот. 3657.

сваке године у лето, и да нису потребне никакве мере политичке власти.[76]

Године 1855 у Новом Саду се појавила азиска куга. Њена прва жртва, Јован Пасковић, разболео се 24 маја у 2 сата пополне, а у 2 сата по поноћи већ је умро. После њега, умрло је од ње још десетак Новосађана, међу овима и сенатор Петар Чакра, отац Емила.[77]

Године 1866, у више европских држава је харала азиска колера коју су разносили хаџије из Меке, преко Египта, Цариграда, Анконе, све до Немачке. У Новом Саду јој је прва жртва био Јохан Шмит, виши келнер код Царице Јелисавете, родом из Чешке; разболео се 14 септембра. За првих 8 дана било је 3 случаја: два смртна, а трећи болесник 22 септембра још у животу. Од 22 од 29 септембра још 3 случаја, сви смртни. За први месец дана 31 случај: 14 мушких, 9 женских, осморо деце; за даљих осам дана још пет смртних случајева. Смрт је наступала за 5 до 7 сати.

5 јуна 1867, физик Јојкић потсетио је магистрат на чињеницу да се колера већ појављује у горњим местима, па затим на велику воду која се излила из Дунава и на велику врућину која је владала читавог маја, па предлаже: да улице и авлије треба чисто држати; за сиротињу која не може плаћати таксу у купатилу да се огради на Дунаву место за бесплатно купање; да власт упути занатлије и трговце, нека шаљу шегрте и калфе бар једанпут недељно на купање; „да се онај пут од краја Дунавског сокака до Дунава, што се између два шеталишта пружа, особито чисто држи и бар двапут на дан полива да не би и отсад као сахарска пустиња шеталишта и у њима шетајуће се својим песком и прашином од коњских балега засипао“. А кад његови предлози нису скоро никако прихваћени ни изведени, он је 27 септембра 1867 пријавио магистрату да скида са себе одговорност. „Та сваки зна, узвикује он, ди се лане колера прво излегла у сатирично названом мирисавом сокаку, кои се на срамоту ове вароши у срцу њеном и у најближој околини општинске куће налази“.

19 септембра 1871 Д-р Јојкић реферише закључке санитетског одбора:

[76] 1846 Fasc. 11 No 6447.

[77] Новосадске биографије IV, 27 и V, 236.

1. да се очисти или заспе бара под Горјуповим кућиштем;

2. канали на Лиману да се очисте;

3. бара на Кисачком друму да се заспе;

4. да се улице чисте двапут недељно и да се одреде градска кола за изношење ђубрета.

Магистрат је, међутим, решио да очисти само канале на Лиману, за остало треба средстава којих он нема.

26 августа 1872 известило је министарство магистрат да колера још увек бесни у Русији и Галицији, па да је и Буковина већ заражена. У Угарској још није било случајева азијатске, него само два случаја европске колере (cholera nostras). Ипак је министарство позвало све власти да предузму мере за отклањање зла, и послало им упутства за сузбијање колере.

31 августа 1872, министарство је послало популарна обавештења о колери, како се од ње треба чувати. Магистрат је 17 септембра решио да та упутства штампа на сва три језика (српски, немачки, мађарски) по 200 примерака и растури их по народу.

4 новембра 1872 известило је министарство да се колера и у Угарској појавила 14 септембра. Од тога дана, у 29 општина је пријављено 445 случајева, од којих је већ 121 имао леталан завршетак. Међу тим општинама су били и Будим и Пешта.

11 новембра 1872 обратио се магистрат команди тврђаве у Петроварадину с молбом: поред дезинфекције, град мисли посебан шпитал подићи за болеснике од колере, а не може у кратком року да набави постеље. Моли да му из магацина уступи 12 постеља било само на употребу, било на откуп.

1 и 3 децембра 1872, под претседништвом вел. жупана Мате Ленарда, држао је две седнице одбор против колере. У тим седницама је градски начелник Мачвански референсао да је на футошкој капији удесио собу са 4 постеље „за оне болеснике у колери, који своје куће немају". На градским колима разнео је по граду већ 12 центи галице за дезинфекцију јавних локала, а наручио је још 10 центи. А кад су лечници пријавили први случај колере у Новом Саду, магистрат је и по други пут штампао поуке о чувању од колере, и раздао становницима.

Закључено је да се те поуке пошљу свештеницима с молбом да их у цркви и иначе народу тумаче; да се чисте и дезинфикују канали у граду; да се мртваци од колере не носе у цркву, и да се више не сарањује на Јовановском гробљу; да се ђубре Код беле лађе и у башти Зеленог венца однесе, а места дезинфикују.

30 октобра 1872, Д-р Јојкић извештава магистрат да је колера у Будимпешти већ доста живота покосила, па да већ треба радити на одбрани Новог Сада. У ту сврху предлаже да се пооштре прописи о диететици и дезинфекцији, који су становништву већ објављени; да се у разним крајевима града изнајме бар три веће куће ради изолована болесника; да се санитетским радницима стави на располагање довољан број кола, ради брзе помоћи; да капетанија особиту пажњу и бригу посвети чишћењу града.

Први случај колере у Новом Саду десио се у Алмашком крају, 27 новембра 1872. Перса Трифуновићка, дан пре тога здрава и весела, радила је у башти и вечерала хлеба и киселе паприке, а после добила пролив, повраћање, грчеве у листовима и грудима, а 27 новембра пре подне умрла.

Године 1872 било је можда свега четири случаја колере. Године 1873 било је више случајева, па ипак се може рећи да је Нови Сад овога пута добро прошао.

14 јуна 1873 известио је Д-р Јојкић магистрат да се колера у Угарској наново појавила, па да треба обновити и лане предузете мере против те заразе. Јер, наступа топлије време, и пристиже воће, а та два фактора могу олакшати ширење заразе.

5 августа 1873, физик Јојкић је поднео магистрату извештај о стању здравља у граду. За колеру је рекао да њен „ток није сасвим нагао, већ у почетку и два и три дана само пролив влада, па тек кад се овај забатали, развију се први знаци колере, који обично болесника сатаре“. Иначе, према малом броју болесника и жртава, она и није епидемичног, већ спорадичног карактера. Јаче су тада биле раширене богиње, било је и црних, а појавили се и перниционзни случајеви грознице.

Скупштина је, у заседању од 7—8 августа, узела тај извештај на знање и у записник унела жаљење над смрћу претставника Јакова Вучетића.

У седници магистрата 13 августа 1873 пријавио је градски начелник како су лечници „Д-р Светозар Максимовић, Д-р Милан Јовановић, Д-р Илија Огњановић, Д-р Волф, Д-р Л. Станојевић, Д-р Шосбергер и Д-р Вајсмондл у последње време с највећом готовошћу сиромашне становнике посећивали. Пошто се не може од њих захтевати, да ову трудну дужност бесплатно врше, то предлаже да се исти лекари позову да и у будуће сиромашне становнике посећују и да при концу месеца поднесу магистрату списак болесника којима су одлазили, и број кућа, заједно са свотом која би им у име награде припадала; ове би се награде из варошке домаће благајне исплатити имале“.

Даље предлаже „да се лекари Д-р Св. Максимовић, Д-р М. Јојкић, Д-р Л. Офнер, Д-р И. Огњановић, Д-р М. Јовановић, Д-р Волф, Д-р Л. Станојевић и Ф. Пеак овласте да у случају нужде рецепте за бесплатно издавање лекова сигнирати могу; уједно да им се дозволи да, кад за нужно нађу, подвоз на варошки трошак употребити могу“.

У вези с овим предлаже Р. Манојловић, варошки капетан, да се, пошто је варошки лечник Ф. Пеак слабога здравља, Д-р М. Офнер упути, да искључиво болеснике у Каменичком сокаку посећивати има, за четврту четврт пак да се на месец дана супституира Д-р И. Огњановић уз награду од 50 фор.“ Све примљено једногласно.

У години 1873, колера је у Новом Саду постала опаснија: од 30 јуна до 23 јула умрло је 12 болесника (зидарски помоћник, просјакиња, радник у каменолому, две слушкиње, свињар, слагач, два ратара и две ратарке; најзад, крчмар Јаков Вучетић); од 13 до 22 августа се разболело 13, а умрло 11 особа; од 23 августа до 9 септембра разболело се 21, а умрло их је 14.

13 септембра 1873, велики жупан Андрија Флат је јавио Павлу Мачванском, градском начелнику, како је дознао да се у случајевима смрти од колере не држе санитетски прописи; да су кћи гостионичара Код црног јарца и кћи пуковника Дракулића два дана биле публици приступачне, да су се око тих самртника окупљали силни људи, нарочито многе другарице. Дознао је, даље, да је иза касапница највећа нечистота, и да касапи, кад овце кољу, дроб и отпатке од истих бацају на гомилу.

У истом допису је искао и свакодневни извештај о стању колере и уопште здравља.

14 новембра 1873, одбор за предупређење колере известио је магистрат да се за последњу недељу дана и у Новом Саду појавило 10 случајева колере, од којих се четири завршила смрћу. Градска капетанија је одмах приступила дезинфекцији гостионица и јавних места, а одбор је магистрату предложио да се градским лечницима, Јојкићу и Офнеру, ставе на располагање фијакери; да се за болеснике од колере удесе две доње собе у болници, и да им се додели засебан послужитељ; да се строго пази на чистоту по школама.

Од 23 јуна 1873, када је забележен први случај, па до 21 септембра, за три месеца дана разболело се од колере у Новом Саду 84 душе; од ових је оздравило само 19, а умрло је 65 болесника. У свом извештају од 3 септембра, Д-р Јојкић каже да је колера „готово искључиво сиротињу, што рђаву рану и пиће ужива, у нечистоти живи, или у одвећ лакој обући хода", нападала; иначе, 14 случајева је потекло из једне једине куће, неке удовице Сенц „преко пута од магистрата".

Кад се има на уму да се у Бачкој, не урачунавши и три слободна града, до 9 октобра 1873 од колере разболело 13.615 становника, од којих је оздравило 6.559, а умрло 7.036, онда се може рећи да је Нови Сад доста добро прошао.

18 септембра 1873, министар унутрашњих дела је имао податке о броју жртава од колере, и са болом констатовао да је у Угарској 1872 и 1873 од колере умрло преко сто хиљада становника.

8 августа 1873 позвала је скупштина физикат да се изјасни: да ли је из здравствених разлога потребно да се школа са Алмашког гробља пренесе у град, и да се забрани сахрањивање у Јовановској порти.

15 септембра изјавио је Д-р Јојкић: почем је Јовановска порта унаоколо опкољена кућама у којима у већем броју живе људи, то сахрањивање у њој може бити убитачно по здравље становника у њеној непосредној околини. Зато, и из моралних разлога, треба то сахрањивање забранити. Из здравствених разлога је забрањено сахрањивање у Саборној и Николајевској порти око којих станује интелигенција; у Јовановској се још сахрањују хонорациори који за место

могу платити. „Од куд имућнијим сталежима, пита Д-р Јојкић, та привилегија да себе од зла чувати а другом зло наметати могу?“

За школу је дао мишљење да није апсолутно потребно пренети је у град; „положај алмашког гробља најбоље одговара од свију наши други гробља здравственим начелима, јер је на северозападу положено, и из тога узрока најмање шкодљиви еманација из себе издаје”.

Према том мишљењу, Главна скупштина је, 6 новембра 1873, решила „да се из обзира здравствености сахрањивање у св. Јовановској порти у будуће сасвим забрањује“, и о том је известила српску црквену општину.

28 (16) јануара 1874, Теодор Димић, управитељ српских основних школа пријавио је магистрату да многи свет од тако названих црних богиња умире. Тога дана му је учитељ другог разреда Павао Михајловић пријавио да се код ученика његова разреда јављају богиње у толикој мери да је дан пре петеро послао кући због тога. „За прошли десетак дана боловало их је од исте болести шесторо, од којих је петоро прекужило, а један још болује. Троје су грозничави, на којима мало да се неће такође иста болест појавити“, писао је Михајловић.

Управитељ Димић је тражио да се изашље градски физик који ће проучити стање здравља школске деце, а учитељима дати потребна упутства.

По налогу магистрата, одмах 29 и 30 јануара обишли су капетан градске полиције Манојловић и физик Јојкић све вероисповедне школе и обе гимназије, и физик је свугде дао упутства, како да се влада ако се болест појави, и у ком случају се ученик који је боловао може вратити у школу.

14 октобра 1875, први физик је известио магистрат да се у последње време епидемија дифтеритиса јако раширила. Да иста не би још већи мах узела, предложио је:

I. Да се сва школска деца на месец дана, „докле се по свој прилици са наступајућим хладнијим временом не би та болест утишала, отпусте из школе;

II. да се сви мртваци, без разлике вере, који од вратне болести умру, не на носилима, већ на колима до гробља носе;

III. да такве мртваце школска деца ни под којим уветом не прате;

IV. бубњем објавити да родитељи децу која од врата болују тамо амо на хладноћу и у додир са другим здравим светом не носе, већ одма, чим прве појаве вратне болести примете, лекара да зову; исто тако да здраву децу од болесне строго сепарирају;

V. да се обнародује: све хаљине, употребљаване од вратних болесника, да се дезинфикују парењем у врелој води, а да се униште хаљине које се не даду дезинфиковати. Потребна је и дезинфекција собњег ваздуха хлорним кречом.

10 децембра 1875, Д-р Јојкић је известио магистрат да се редња дифтеритиса распростире у српским четвртима, и да га је Д-р Офнер известио да је у тим четвртима умрло већ 29 школске деце. Зато је поновио предлог да се бар основне школе, докле та зараза траје, затворе.

„За поткрепљење горњег предлога слободан сам и то навести, да ми је Д-р Јован Јовановић пријавио да се прошле недеље троје школске деце одма после причешћа од дифтеритиса разболело."

3 јануара 1876, први градски физик је јавио магистрату да је „прошле недеље више пута децу, која су од српске школске управе као болесна назначена, обилазио, и осмеро од diphteritis-a болесни нашао, међу којима троје у једној кући, који су сви умрли".

Пошто се, дакле, констатовало да је зараза diphteritis у последњој недељи већи мах узела; пошто у јануару многи свеци наступају, па деца школу и без тога неће редовно похађати, предложио је Д-р Младен Јојкић да се српске школе у јануару затворе.

Одмах тај дан, магистрат је закључио да, обзиром на опасност која се непрестаним саобраћајем деце у школи и у цркви изродити може, све у овом граду српске школе на неизвесно време затвори док ова редња не прође.

1 фебруара 1876, известио је Д-р Јојкић магистрат да је обишао сву болесну децу, али је у првој половини јануара нашао само два случаја дифтерије. И од практичних лечника је дознао да се та редња јако умалила у српским четвртима, где је грасирала, и већ је нема у форми епидемије. С овим се слаже и исказ другог физика, Д-ра Офнера, зато предлаже да се српске школе поново отворе, што је и учињено.

13 априла 1878 министарство је наредило магистрату да се у Новом Саду поново прегледају пароброди који стижу из Оршаве, да би се избегле заразе које се могу појавити на бојиштима руско- и српско-турским. Магистрат је нато образовао одбор који ће тај преглед вршити: претседник Миша Димитријевић, један од физика и један од полицајних комесара.

28 априла замерило је министарство том одбору што је пропустило два Италијана радника који су се враћали из Букурешта; један од њих је искрцан у Футогу, и донесен у новосадску болницу, где је у тифусу и умро, а други је стигао у Пешту, где још болује. Министарство је наредило да се на италијанске раднике нарочито пази.

Сенатор Миша Димитријевић се бранио. Поднео је доказе да је одбор савесно прегледао сваки пароброд, па и онај којим су путовали болесни Италијани. Ниједан путник није лежао; капетан парода, упитан, одговорио је да нема болесника.

Сенатор Миша Димитријевић је претседавао овој комисији до 18 јуна 1878, тј. до рестаурације. Тога је дана изабран за приседника сирочадског стола, па је ову дужност предао сенатору Стевану Поповићу Пеци.

II ШКОЛЕ

1) ОСНОВНЕ ШКОЛЕ И УЧИТЕЉИ

У Новом Саду најпре су, наравно, заведене основне школе. На питање, када, није нам засад могуће одговорити. У попису становника Петроварадинског Подграђа из године 1696 не спомиње се ни свештеник ни учитељ. Кад је пак Петроварадински Шанац постао седиште православног епископа, негде у XVII в. несумњиво је добио и свештеника и учитеља, само што ми за дуже време не знамо ништа ни о школи ни о учитељу.

Кад су 1753 описивани фрушкогорски манастири и њихови монаси, неколико пута су забележени мештри и магистри Новога Сада, код којих су се ти монаси учили књизи. Од ових учитеља као да је најранији био „мештер Сава“ код којег се књизи учио Исаија Хрњаковић, рођен око 1697 у Тителу.[1] На другом месту се мештер Сава спомиње као учитељ пре 1722 и пре 1731.[2] Последња пак година јесте година које је у Шанцу основана латинска школа владике Висариона.

После мештера Саве, спомиње се Атанасиј магистар, а онда и Тимотеј, потоњи Арсеније Радивојевић, о којем знамо да је у Висарионовим школама учитељевао неких осам година,[3] ваљда пре 1751.

За Григорија Вукановића из Новог Пазара који је рођен око 1735 забележено је: „Училсја книги в Новом Садје код Арсенија Радивојевића, тогда дјакона и магистра бившa“.[4]

Кад је Шанац добио ново име, Нови Сад, школе и учитељи ће нам донекле бити боље познати.

[1] Дим. Руварац, Опис фрушкогорских манастира, стр. 364.

[2] Ibidem, стр. 380 и 384.

[3] 1780 Fasc. 7 sub Z Z.

[4] Ibidem, стр. 50.

У рачунима комесара Максима Таборовића за годину 1750 забележен је Алексије магистер. — Године 1760 купио је кућу у Златној Греди Георгиј Рацковић, бивши магистер.

У једном нерегистрованом акту из године 1755 забележено је да је приликом погреба Теофана Абације плаћено „маистором за ђаке“ 50 новаца. — Међу дужницима неког Павла Веселиновића 1769 налазио се и Г. Јосиф учитељ с 8 фор. 30.[5] — 28 априла 1771 приликом погреба Манојла Хаџи Јањина плаћено је Мађистеру Васи 1 фор. 50.[6]

Не знамо, међутим, да ли је јавни учитељ био човек који се 1766 спомиње у једном екстракту вересије ортака Јоана Атанасијевића и Војина Савића: Петар Прецептор Воинове деце.

Иначе, прецептори школској деци се често спомињу у ова времена. Стојша Крстић капамација исказао је под крај године 1850 ове издатке на поверену му пупилу Васу Стефановића:

Псалтир што је оправљан	1 фор.	
Прецептору што је учио	—	85 нов.[7]

14 марта 1760 разрачунавали се Григорије Марковић пургер и жена му Ана која му је била довела свог сина Јашу. С њим је Григорије имао трошка:

Дадо у школу за дрва на Јашу	—	13 кр.
Јаши дадо плајваз	—	1 кр.
Дадо прецептеру детињу	1 фор.	30 кр.
За псалтир Јаши	2 фор.	50 кр.[8]

Из овог времена немамо директних података о плаћању српских учитеља. Из протокола о каноничкој визитацији новосадских католика дознајемо како су 1767 плаћани католички учитељи, а несумњиво су приближно исто тако плаћани и српски. И ови су, несумњиво, један део прихода примали из градске благајне: немачки учитељ је из те благајне имао годишње 50 фор., а мађарско-илирски 30 фор. (овај је из црквене благајне имао, као сакристан, још 30 фор.). Поред тога, римокатолички учитељи су имали и штоларних

[5] 1769 Fasc. 9 sub A.
[6] 1771 Fasc. 10
[7] 1858 Fasc. 4 sub L.
[8] 1760 Fasc. 3 sub O.

прихода од људи своје народности: за крштење 7, за већи погреб 30, а за мањи 15 крајцара; за венчање домаћих 15, за венчање људи са стране 30 крајцара, а што напишу цедуљу за оглашење брака 17 кр. Имали су римокатолички учитељи и депутат од шест хвати огревних дрва и стан у црквеној згради. Најзад, имали су приходе од ученика: од ученика који учи само читати по 3 крајцаре недељно; ако учи и писати, онда недељно 4, а који поврх свега тог учи и рачунати, онда 6 крајцара недељно.[9]

Пошто је у Новом Саду скоро у свему постојао паритет између православних и римокатолика, можемо узети да су на сличан начин плаћани и српски учитељи.

Из овог времена имамо и податак о учењу немачког језика у новосадској православној, можда у латинској, школи. Наиме српске школе у Новом Саду имале су славенске, латинске, неки пут и богословске, разреде и учитеље.

На питање Намесничког већа, да ли у Новом Саду има учитеља способних да поучавају и у немачком читању и писању, одговара магистрат 22 августа 1771 да, пошто Немци чине добар део становништва, то одувек имају учитеља који читање и писање па и неке партије аритметике предаје само немачки. Поред тога и православни имају два учитеља одлична у немачком језику који кад сврше часове у латинској школи с лепим успехом поучавају децу у немачком читању и писању, па и у рачунању на немачком језику.[10]

Промена у устројству народних школа, па можда и у плаћању учитеља, настала је доношењем школског закона за угарски Провинцијал, 1777, Ratio educationis. У Новом Саду су такве нормалне школе уведене 1 новембра 1778 како за Србе, тако и за римокатолике. За ове су школе имала бити погођена два и два учитеља са годишњом платом од 200 фор. Пошто католици нису имали школске зграде, изнајмљена је за школу кућа и један стан Јерменина Ченази са 70 фор. годишње, а другом учитељу је на име станарине дато 40 фор. годишње. Поред тога, сваком учитељу по шест

[9] 1773 Fasc. 2 sub S.

[10] 1771 Fasc. 5 sub X qui statis horis, post studium latinum, ejusdem ritus juventutem in legendo aeque ac scribendo ita et arithmetica germanico idiomate informarent non contemmendo cum effectu.

хвати дрва за грејање школе. Све ће се то плаћати из пореске благајне, и још ће се православнима за оправку школске зграде давати онолико, колико католицима за закуп школске зграде.

Православни директор школа јесте трговац Мојсеј Лукић.[11]

Имамо нешто бележака о љубави новосадских Срба за своје школе. Редак је тестаменат у којем, поред завештања за православну болницу, не би било и завештања за школу. Ево неколико примера: Ана, удовица Симеона Радонића, и сама писмена, завештала је 24 окт. 1767:

„школи новосадској остављам 100 фор.
на ишпитал новосадски наш остављам
грунт мој кои коштуе 300 фор.“

24 септембра исте године завештао је Никола Ђорђевић Јагер:

Хошпиталу новосадскому 12 фор.
школи новосадској 12 фор.

27 фебруара 1770 Марко Јовановић:

Хошпиталу на сирота греческаго
закона 75 фор.
школи да дадутсја 12 фор.

16 априла 1770, трговац Георгије Савић Херцеговац:

школи новосадској восточној
сарандар 12 фор.
хошпиталу греческаго закона
на сироте 12 фор.

26 марта 1770, трговац Хаци Захарија Поповић:

Хошпиталу сиротинскому 6 фор.
Школи новосадској завјештају 100 фор.

И Петар Веселиновић је у свом тестаменту, објављеном 13 септембра 1765, оставио више школи, него болници:

школама 50 фор.
болници код Николајевске цркве 12 фор.

Тако и Григориј Радонић 1773:

Школје сеј нашеј новосадској 24 фор.
Хоспиталу греческаго закона 12 фор.

Године 1778, Теодор Пачански иначе Зеремовић, човек тањег стања:

[11] Прот. 1779-81 pagina 5 и 6.

Хошпитаљу греческаго закона 3 фор.
Школа такођер тогожде закона 3 фор.[12]

Од године 1779 Срби су нарочито радо прилагали школи, зато што је тада подизана школска зграда у порти Саборне цркве, зграда која је служила све до године 1900, зграда којом се Шафарик још 1819 одушевљавао: Гимназиско је здање нешто особито; таквога још нисам видео.

Већ 1779 примио је „епитроп школски Мојсеј Лукић од Теодора Димитријевића, извршиоца тестамента Хаџи-Захарија Поповића 50 фор. одређених „на сазиданије школи православнаго училишта.“

У рачуну пак Успенске цркве из године 1783 има и оваква позиција: Дадо на созидание школи Г. Алекси Михајловичу и Г. Стефану Радоничу 225 фор.

„На созидание нових школ“ оставио је епископ бачки Атанасиј Живковић у свом тестаменту 100 фор.; ту своту је 21 маја 1782 примио Алексије Михајловић, ваљда тутор Општества.[13]

15 децембра 1787, пошто је за наставак зидања православне школске зграде требало још 300 фор., решио је магистрат да се та свота исплати из православне парохијалне благајне, а о њеној употреби ће рачун водити претседник Избраног грађанства, Стефан Радонић.[14]

7 марта 1787 издао је Бахо наредбу да се инкасирају легати: Нешка Петровића 500 f. с интересом, Панте Анђелића 200 f. Љубибратића и Миросављевића по 500 f. и да се уложе на приплод у солару.

На ту је наредбу Православно обштество дало своје примедбе 16 маја 1787.

Оно је заједничким средствима, узетим из црквене, школске и болничке благајне, а која се у своје време имају вратити, почело зидати овдашњу школу са којом се ни по згради ни по учитељима ништа у целом му народу не може упоредити.[15]

[12] 1778 Fasc. 2 sub Y.
[13] 1784 Fasc. 19 sub S.
[14] 1787 Прот. pagina 975.
[15] 1787 Fasc. 25 R: scholas hujates, et aedificio et docentibus in tota sua natione hucdam non comparandas aedificare inchoaverat.

Ту је школу снабдело искусним учитељима и професорима, и у њу се прима омладина без обзира на вероисповест и народност. Кад су грађани то видели, почели су прилагати, а одабрани су поуздани људи поверења за стараоце који се старају о црквеном, школском и болничком новцу, подносе о њем рачуне и јемче за њ. Ако би се сада ти новци, преко соларе, унели у јавне кредитне заводе, даљи приложници би се одбили.

Ове примедбе Обштества су потписали чланови истога: Стефан Радонић, народни трибун, Макс. Лепојовић, Алекс. Михајловић, Сава Вуковић, Атанас Врушић, Лазар Богдановић, Петар Мијатовић, Мојсеј Лукић, Кирил Петровић, Јован Крстић, Алекса Вујић, Јован Форовић, Дамјан Милетић, Јован Миланковић, Рафаел Милорадовић, Теодор Стојковић.

19 јуна 1787, и магистрат је дао исто мишљење, и известио да је дужницима православних легата дат рок за исплату до краја године. Али је додао: то нису вечити фондови, него прилози за одржање школске зграде. Бојати се, кад се ови легати уложе у солару, да ће прилагање престати и запети просвећивање омладине.[16]

Видели смо да је магистрат 1778 закључио да погоди четири учитеља с платом по 200 фор. Тај закључак као да није потпуно остварен. Јер видимо да је директор народних школа у Бачкој, Аврам Мразовић, 1786 молио од комесара Бахо да се двојици српских учитеља плата из градске благајне повиси од 150 на 200 фор., и да им се дода и нека станарина. Бахо је, 16 новембра 1786, питао да ли благајна то може поднети. Магистрат је одговорио: иако су оба учитеља нормалне школе постављена с платом од 150 фор., ипак, пошто их је Мразовић оптеретио с више наставних предмета, а они врше дужност свима на задовољство, као што се то види на јавним испитима, услед чега је број ученика све већи, право је да им се одобри тај додатак, јер ће појачати њихову ревност.[17]

Године 1787, новосадски Срби који су имали два учитеља народне школе, и учитеља латинске школе, покрећу питање трећег учитеља, чија ће се школа у XIX столећу звати

[16] 1787 Fasc. 25 R.
[17] 1786 Fasc. 42 O.

реална школа, намењена онима који неће учити гимназију. Комесар Бахо је 12 фебруара 1787 одобрио предлог да се установи и треће учитељско место за православне, које ће се плаћати из градске благајне. Али је тражио да се дозвола за ово иште од Намесничког већа.[18]

18 априла 1787 извештен је магистрат да је Намесништво одобрило за православне и трећег народног учитеља с платом од 200 фор. из домаће благајне.[19]

На основу тог одобрења, вероватно, 9 јуна 1787 склопили су пред магистратом уговор Православно обштество и Аврам Мразовић, директор народних школа печујског округа, по коме обштество обећава трима православним учитељима, поред стана који ће им се дати у школској згради, плату од 200 фор. годишње из градске домаће благајне, а из црквене благајне 15 фор. на име депутата за дрва. Трећем пак учитељу, који мора радити с више наставних предмета, из црквене благајне још 50 фор., свега 250 фор.[20]

Међутим, 11 априла 1788 је прављен нов уговор између печујске школске управе коју је заступао Аврам Мразовић (директор православних школа печујскога школског окружја) и обе црквене општине које је заступао магистрат, у ствари увођења мешовите католичке и православне главне народне школе, и тај уговор у својој целини каже:

Прво, Општина, састављена из католичке и православне црквене општине, једногласно захтева да јој се деца, сем у немачком језику, поучавају и у њеном националном језику и писменима, зато пристаје да заведе мешовиту главну народну школу, под погодбом да први и други разред посебно издржавају католици, а посебно православни, и да у онима буду учитељи католици, а у овима православни, а трећи и четврти разред, у којима могу бити употребљени учитељи без обзира на вероисповест, да буду заједнички.

Према томе,

Друго: Обвезује се градска општина да сваке године учитељима првог и другог разреда како католичким тако и православним по 200 фор., а учитељима трећег и четвртог заједничког разреда по 250 фор., свега 1300 фор. исплаћује

[18] 1787 Прот. pagina 165.
[19] 1787 Fasc. 19 Z.
[20] 1787 Fasc. 27 E.

и да им даје или стан in natura, или 24 фор. станарине годишње, са додатком да четврти разред, при данашњим ратним приликама које граду проузрокују различите издатке, не буде одмах уведен.

Треће: Пошто овде постоји како католичка, тако и православна школска зграда, то је католичка одређена за два католичка разреда, а православна зграда за два православна разреда. Пошто је пак последња новоназидана, те има више школских дворана, то је Православно обштество драговољно понудило не само своју зграду на употребу за трећи и четврти заједнички разред, него уједно и да ће исту одржавати у добром стању.

Четврто: Обвезује се градска општина да ће за грејање школских дворана на сваки разред по 6 хвати дрва годишње, и на време, набављати.

Ради бољег веровања потписан је овај уговор у четири истоветна примерка, и поднесен је високој власти ради милостивог одобрења. У Новом Саду 11 априла 1788. Судац и сенат. М. П.

Аврам Мразовић
печујски окружни директор
православних основних школа[6]

[21] 1788 Fasc. 15 N: Contract welcher zufolge hohen Verordnung von 3-ten Jäner 1788 zwischen der König. Oberstudien Direction des fünf-Kirchner Litteral-Bezirks einer, dann der sammtlich Neusatzer bürg. Gemeinde andererseits, wegen Einführung einer vermischte katholischen und griechisch nicht unirten Hauptnationalschule folgendermassen verabredet, und geschlossen worden.

1-tens Hat der (sic!) erwähnte aus katholischer und nicht unirter Religions-Parthey bestehende bürg. Gemeinde, welche einstimmig anverlanget, dass ihre Kinder nebst der deutschen Sprache auch in ihrer Nationalsprache und Lettern unterrichtet werden, sich zur einzuführenden vermischten Hauptnationalschulen mit dem Bedingnisse herbeigelassen, dass die 1-te und 2-te Klasse besonders von den katholischen, und besonders von den nicht unirten gehalten, und zu jenen Katholische, zu diesen nicht unirte Lehrer angestellet werden; die 3-te aber, und 4-te Klasse, zu welchen die Lehrer onhe Unterschied der Religion verwendet werden können gemeinschaftlich seyn.

Demzufolge

2-tens Verpflichtet sich die bürg. Gemeinde zum jährlichen Unterhalte der Lehrer der 1-ten und 2-ten sowohl katholischen als nicht unirten Klassen jedweden 200 fl; den Lehrer aber von der 3-ten und 4-ten gemeinschaftlichen Klassen per 250 flor. zusammen 1300 flor. nebst dem entwerder in natura bestehenden Freyquartier, oder statt dessen 24 fl alle Jahr aus-

Први заједнички учитељ трећег разреда био је Србин, Аркадије Крестић, али с њим као да Нови Сад није имао среће. Магистрат није био с њим задовољан које због обесног и непромишљеног му начина живота, које због непокорности претпостављенима. А кад је још, 31 марта 1788, пред магистрат изашао учитељ другог нормалног разреда, Теодор Секулић (који је у Новом Саду учитељевао од 1781 до 1819), с тужбом да је Крестић његову осмогодишњу ћерчицу, више пута шибао и злостављао, о чем је поднео и visum repertum градског физика, магистрат је тужбу послао Намесничком већу, па је 20 септембра 1788 на Крестићево место већ упућен Јован Стојановић.[22]

Стојановић се нешто дуже задржао у овој служби. Али, 4 октобра 1792, Мразовић се тужи магистрату како је недавно приликом испита питао учитеља мешовите треће школе да ли хоће и надаље да задржи ову штацију, и он је одговорио да хоће, а сада даје оставку. Због краткоће времена не може тако лако наћи другога да га замени. Моли зато магистрат нека примора Стојановића да остане још једну годину.[23]

Заједнички трећи разред за православне и католике трајао је до 1794. А тада, 29 септембра 1794, устао је у заседању магистрата градски начелник, Јозеф Сопран, и реферисао

zufolgen, doch mit dem Zusatze, dass die 4-te Klasse bey jetzigen kriegerischen ohnehin der Stadt verschiedene Auslagen verursachenden Umständen, nicht alsogleich eingeführet werde.

3-tens Da hierorts sowohl das katholische als auch nicht unirte Schulgebau vorhanden ist, so hat man das katholische zum Gebrauche der zwo katholischen Klasse, das nicht unirte Schulgebau für die zwo nicht unirten Klassen bestimet, und nachdem das letzte neugebauet, und mit mehrern Schulzimmern versehen ist, so hat di G. N. U. Gemeinde solches auch zum Gebrauche der 3-ten und 4-ten gemeinschaftlichen Klassen bis auf weitere Veranstaltung nicht nur freywillig abgetreten, sondern auch es zu erhalten sich anheischig gemacht.

4-tens Verbindet sich die oftgedachte bürg. Gemeinde zur Beheizung der Schulzimmern für jede Klasse 6 Klafter Holz jährlich zur gehörigen Zeit zu verschaffen.

Urkund dessen ist gegenwärtiger Contract in 4 gleichlautenden Exemplarien wechselseitig unterschrieben, und einer hohen Landesstelle zur gnädigsten Begnehmigung unterleget worden. Sig. Neusatz den 11-ten April 788. Stadtrichter und Rath allda. L. S. Abraham Mrazowitsch g. n. unirter Nationalschule des 5 Kirchner Litterär Bezirksdirecteur.

[22] Protocollum politicum 1788 No 370; 1788 Fasc. 42 sub D.

[23] 1792 Fasc. 18 No 1962.

да је дан пре католичка општина закључила да за своју децу оснује засебан трећи разред, зато што се у заједничком мало учи због двоструких празника и двоструке катихизације.[24] Почетком 1795, Намесничко веће је тај закључак одобрило, тако да су отада обе вероисповести имале свог професора (тако се звао учитељ трећег разреда).

Јосиф II решио је априла 1781 да слободни градови одреде локалним директорима основних школа извесну награду, како би тиме пооштрили њихову ревност око унапређења народних школа. О том решењу и о његову спровођењу у праксу распитивао се магистрат слободнога града Сегедина. Новосадски магистрат је, 20 септембра 1782, одговорио да се овде управитељи основних школа именују између магистратлија, да су сада то судац Јозеф Руди и бивши судац Давид Рацковић, да имају по 50 фор. награде годишње, а Руди да је своју уступио за набавку књига сиротињи.[25]

Године 1787, локални је директор српских школа сенатор Димитрије Бугарски. Као такав, замолио је 3 октобра 1787 да се саслушају Андреј Гемза, Теодор Секулић, Георгије Стојковић и Теодор Вукић по питању: да ли је Бугарски приликом предузете транслокације учеће се младежи подло (niederträchtig), на који начин и којом приликом, поступао с Аркадијем Крестићем, учитељем трећег разреда. По саслушању судећи, није га Бугарски ружно предусрео, него му је наредио да, према протоколарно учињеној обавези, поучава младеж и у појању, као што су радила и прошлогодишња два учитеља. Крестић је одговорио да то није његова дужност, пошто он није исто што и други учитељи, него је distinct, а преоптерећен је другим предметима, важнијим. Док не добије за то наредбу од Мразовића, неће предавати појање. Бугарски је одговорио да је он исто што и други учитељи, прима плату из градске благајне као и они, па се мора покоравати као и они. Притом да није пала никаква увредљива реч о Мразовићу.[26]

Свакако с овим у вези, 25 новембра 1787 наређује продиректор Херминг из Печуја нека локални директор Бугар-

[24] 1794 Прот. 1889.
[25] 1782 Fasc. 11 sub Q.
[26] Прот. 1787, стр. 775.

ски самовласно не намеће учитељима наставне предмете без претходног знања и одобрења окружног директора. У будуће нека не подузима ни најмању промену у наставним предметима, и нека с учитељима поступа на начин који њима пристоји.[27]

Од Бугарскога, као локалног директора, имамо доста интересантан табеларни исказ о српским школама у Новом Саду, истављен 19 марта 1788. Тако у рубрици о језицима православног становништва новосадског каже Бугарски: илирски, грчки, румунски (док Рудијев табеларни исказ о католицима каже: мађарски немачки, илирски, јерменски). Основне школе се у тим исказима зову тривиалне; у њима настава тече по норми, а не по старом систему. У рубрици Потребне напомене (Nöthige Anmerkungen) каже Бугарски:

Женске школе нема, јер нема потребног фонда. Школска зграда је додуше на спрат подигнута и од добра материала, па би могла примити више разреда, па и граматикалне школе (латинске), кад би Обштество имало фонд за плаћање потребних учитеља. Међутим, и овако има учитеља граматике који предају предмете првог и другог разреда (гимназије).[28]

Као локални директор, Бугарски је 1789 имао ваљда сукоб с учитељем Георгијем Стојковићем. Јер смо нашли да је надзорник Аврам Мразовић 26 септембра 1789 писао магистрату да Бугарски (који је, међувремено, умро) нема право да Георгију Стојковићу отказује службу.[29]

16 новембра 1789 изабран је, место умрлог Бугарскога, за локалног директора народних школа Јефта Атанасијевић, а за случај да буде у овој дужности спречен другим пословима, замењиваће га у њој протоколиста Јоаким Остојић.[30]

Атанасијевић је четврт столећа био директор српских народних школа. Али, кад је, место Аврама Мразовића, постао окружни директор Гаврил Бајчевић, Атанасијевић му не хтеде бити подређен, него даде оставку на ову плаћену дужност, 9 јануара 1812.[31] Локални директор је сад постао

[27] Fasc. 53 O

[28] 1788 Fasc. 20 X.

[29] Прот. 1789, стр. 512.

[30] 1879 Прот. pagina 572.

[31] Новосадске биографије I, 12.

Бајчевић, и био је то до несрећнога свршетка своје каријере у години 1841. Кад је овај 1842 разрешен од сваке службе, почео га је замењивати као локални директор Илија Стојановић, сенатор.

Стојановићево замењивање је дуго трајало. Тек 29 маја 1847, Евгеније Ђурковић, виши надзорник православних народних школа, јавио је магистрату да је доста било замењивања. Ако магистрат односно Обштество нема ништа против, он Стојановића именује правим локалним директором. Иначе, нека му кандидују тројицу. Магистрат је упутио градског начелника, Јована Камбера, нека као инспектор православних цркава сазове у овој ствари Обштество. Ово, саставши се, није учинило тројну кандидацију, него је примило Стојановића; томе се придружио и магистрат, па је 31 јануара 1848 извештен о том и Ђурковић.[32]

О односу између школе и цркве, пре него што је установљена државна препарандија у Сентандреји — Сомбору, имамо кратку преписку између два Сомборца, епископа Гедеона Петровића и директора основних школа Аврама Мразовића.

У свом писму од 21 јануара 1808, епископ пише директору у главном ово:

Препоручили сте ми два школска учитеља који желе ступити у чин свештенички. Ја бих јако желео делом доказати да препоруку Вашу уважавам, и зато сам једном од њих, кад ми се јесенас јавио саветовао да на време дође у клирическу школу, где би научио бар најважније дужности тога звања и ја бих га боље познао; он је то и обећао учинити, али не знам шта га је одвратило од те намере. А други ми се није ни јавио, и ја га и не познајем. Жалим што ми је на тај начин пресечен пут да Вашој жељи у том предмету одговорим. Ја никог не могу произвести у чин, ко претходно није поучен у клиричком училишту. Иначе бих издвојио и особито пазио онога између кандидата, који би од Вас био препоручен.

Јако бих желео кад би Ваше Благородије потпуно веровало да је ово моје уверавање искрено. Једно зато што оно потиче из другарскога мог односа према Вама, а друго и зато што Ви стојите на челу

[32] 1847 Fasc. 6 No 3518;
1848 Fasc. 1 No 538.

делу народног просвећивања; а за мене нема другог предмета који би ми и по дужности и по љубави према звању мом толико лежао на срцу, колико тај предмет. Не смем сумњати у Вашу ревност за ствар просвећивања, уверен будући о Вашој љубави за опште благостање народа; али изволите и Ви бити уверени да је и мени немогуће бити немарну или равнодушну према њему.

Зато, из разних узрока, и сматрам за потребно да један и исти расадник буде и школских учитеља и црковних клирика, и да ови један другога у звању замењују.

Не знам да ли Вашем Благородију ствар тако изгледа, као мени, и да ли сам овде довољно објаснио оно што сам Вам хтео напоменути. Мислим да нећете наћи за одбацивање или мој, или подручнога ми свештенства утицај на ствар просвећивања који ако не користи, ваистину неће чинити сметње добром васпитању. Нити видим да би ма и најмања сметња или одгађање успеха могло настати отуд, ако би црквене општине имале директног утицаја у ту ствар, као што пише и у најновијој резолуцији.

Хтео сам Вам ово другарски напоменути, јер са многих страна разно чујем, и поднесени су ми разни извештаји, из којих бих морао закључити, као да Ваше Благородије о овој ствари друкчије мисли. Да не би међутим у ствари којом се тражи не појединачна, него општа корист настајала разногласија, нисам се могао уздржати, а да Вам ово не напоменем. Међутим, прелазим ћутањем преко пријављених ми случајева; јер желим и молим да ово што Вам се казује искрено примите као од друга на ухо речено, а притом да будете уверени о свагдањој ми према Вама љубави, који Вас високо поштујем...

На то, по форми учтиво писмо је Мразовић одговорио кратко и осорно.

На Ваше писање од 21 јануара т. г. не могу потребно одговорити дотле, докле год ми буду непознати они случајеви које спомињете да су Вам са многих страна дојављени, а који би могли доказати да сам шта било за осуду учинио ја који већ 30 година служим на пуно задовољство високих и највиших власти, и који сматрам да нисам достојан укора, него напротив достојан награде. Зато најпонизније молим Ваше Преосвештенство да ми споменуте случајеве у ову сврху

изволите на време саопштити, и остајем са свим високопоштовањем најпонизнији слуга.

У Сомбору,

7 фебруара
26 јануара 1808

Аврам Мразовић

Епископ Петровић је овде пресекао ову преписку. Зашто, то он каже у писму које је 12 марта 1808 писао Стратимировићу. Ево тог писма.

Не знајући да ли је Вашој Ексцеленцији послан интимат какав сам ја с прошлом поштом добио, судио сам да је потребно послати Вам исти у препису на увид. Из овог се интимата види да је жеља и воља владара да млади богослови наше вероисповести буду поучавани у богословији у методи настављања школске деце. Ово је несумњиво и врло корисно, и у богословском училишту у Карловцима се практикује, па се тим користи и нижи клир моје епархије. Кад је тако, онда ја могу на споменути интимат укратко одговорити да се при богословском училишту у Карловцима Ваша Ексцеленција о том већ постарала и жељу владара предворила.

Него ми се овде види угодна прилика да се опет понови представка и молба да би се директори наших школа с епископима и свештенством, и да би се школе са црквама поставиле у бољи савез. Ми, архијереји и свештенство, трпимо пребацивања и замерке, што нам је народ непитом и непросвећен, па и сама највиша власт приписује то нама највише. Ми међутим поред тога што трпимо велику оскудицу у средствима за просвећивање, искључени смо и из овога малог броја васпитних наших завода. Школски заводи јесу, или би бар имали бити, главни део рада на просвећивању народа; но у нас и школе и школско поучавање наше деце, а то значи будућег народног нашег нараштаја изручено је појединим људима, који тим заводима већ 30 година стоје на челу и управљају њима сваки по својој вољи, немајући ни договора међу собом, ни с ким било другим споразума. Ми не знамо ни чему, ни како се деца поучавају, једино се може приметити да се у целом данашњем школском васпитању пренебрегавају скоро сасвим практична побожност и дужности спољашњег богослужења, којима би деца, примером учитеља и непрекидним вежбањем имала бити руковођена.

Ово несумњиво долази отуд што и директор и школски учитељи мисле да ове дужности и вежбање у њима не спада у посао школског васпитања. Кад би школски директори могли бити директно обвезани да при постављању школских учитеља пре осталих првенство дају ђакону или оним богословима који су се за чин свештеника већ припремили, онда бисмо се могли надати да би се споменути недостатак у школама могао отклонити, а и богослови би се с више воље трудили око методе поучавања деце; на крају, тако би се бар нешто учинило за издржавање нижег свештенства.

Владарска резолуција која је дошла на претставку Ваше Ексцеленције, и интимат од 14 октобра 1806 обнародован, могли би у овоме пружити нешто лека, јер се том резолуцијом општинама и свештеницима даје утицање на постављање учитеља. Али, залуду наредба којој директор неће да се покори. Мени је и од неких општина и од подручних ми свештеника пријављено како је директор Мразовић с негодовањем пред самим сељацима неприлично говорио о овој наредби; наиме, он замишља да му је тим од стране духовнога чина учињено неко предосуђење. И зато богослове не трпи, него поставља за учитеље које сам хоће, не обзирући се на предлоге општина и свештенства.

Овакве извештаје и разне случајеве су ми доносили са разних страна, напослетку ми је Пивничка Општина пријавила да су они младића Георгија Влајковића, — који је у Карловцима прошле године свршио течај богословије, а пре тога био много година учитељ, — изабрали за свог учитеља, и Мразовићу га претставили, а он, не имајући том избору ништа да замери, одбацио га је само зато што Влајковић, тобоже, као клирик, има други задатак, то јест да буде свештеник, а поставио је против њихове воље другог младића по имену Лазара Карановића, родом и он Пивничанин, али су му учитељска вештина и морал врло сумњиви. Јер ми, између осталог, казиваху за овог младића како се једанпут свадио са својим оцем. Мати, да би умирила напрасита сина, рече му: зар се не боји да ће га сакрушити свети Ђорђе, показујући руком на икону овог свеца; а син узе палицу, као бесан удари по икони, и изломи је.

Даље су ми Пивничани казивали и то, да су Мразовићу дуго досађивали, иштући да Влајковић буде учитељ, али не само да у том нису успели, него су од њега чули и претњу да ће бити батинани они који се буду противили; и кад су се неки усудили те му рекли колико

је Карановић бесне нарави, и споменули његов поступак с иконом, глувоме су песму певали.

Чувши то и томе сличне ствари, хтео сам директору Мразовићу одмах писати, но знајући како је он жесток и напрасит, да не бих био принуђен упуштати се са њим у бескорисну препирку речима, прећутао сам оно што је пре било; него сам му 21 јануара писао најприватније писмо у којем му другарски јавих да бих желео са свештенством имати утицаја на школско проучавање, не желећи му учинити ни најмање увреде. Он је међутим и то криво протумачио и разумео као неки укор; али ја не хтедох у распру са њим, него одлучих да прекинем даље договарање са њим. Најпокорније прилажем и моје писмо и Мразовићев одговор који, ако Вам не буде досадно, можете себи дати прочитати.

Из овога изволите видети у каквом одношају стојим са директором и са школама моје епархије.

Ако Ваша Ексцеленција не намерава сама по овом предмету чинити предлог вишим властима, молим онда упутство да ли да ја додирнем тај предмет, кад се пружи удобна за то прилика.

Овде ћемо дати места и неколиким белешкама о проинспектору православних народних школа Окружја великоварадинског, Алексију Везилићу, списатељу, о ком је Рајковић забележио да је припадао кругу књижевника који се састајао у кући Давида Рацковића, па да је Везилић у Давидовој кући и умро.[33]

Он је 1792 умро у Новом Саду, без тестамента, без наследника, са више дугова него иметка.[34] По његовој смрти појавила се денунцијација да је Алексије, као тестаментарни тутор Алке Живковићеве, себи приграбио њено дединство. Од те оптужбе, новосадски магистрат се бранио тим што је Алка из Баноштра, а Алексије из Окружја великоварадинског, па се цела ствар њега не тиче.[35] — 15 маја 1792 магистрату је поднесен инвентар Везилићевих ствари, по којем је актива износила 173, а пасива 268 фор.[36]

Коначно, стање Везилићеве масе је ипак било активно. Парох Јован Поповић имао је да врати маси 80 фор. што је

[33] Глас истине 1884, стр. 107.
[34] 1792 Fasc. 9 No 901.
[35] 1792 Fasc. 13 No 1300.
[36] 1792 Прот. 901.

више примио. Потраживање Дамјана Каулици имало се подмирити. Тако је Комори јављено да чисто стање масе износи 9 фор. 10 кр.; а био је и неки тефтер у који су убележена нека нејасна активна потраживања.[37]

Сам инвентар Везилићеве оставине послан је управи народних школа у Вел. Вараду.[38]

Стефан Вујановски дакле није био једини пензионисани надзорник који се настанио у Новом Саду.

О новосадским учитељима овог времена знамо оволико.

Од 1780 учитељевао је овде Теодор Секулић, син Вука Секулића „Сарајлије", можда Херцеговца.[39], Већина бележака о њему повољна је. До смрти своје 1818 радио је као учитељ другог разреда српске основне школе.

У првом разреду те школе радио је 1801, ако не и раније, Јован Живановић. Године 1813, градски начелник Григориј Јанковић налазио се код таверникалног суда у Будиму, и писмом је јавио магистрату да Живановић тешко болестан лежи у болници града Пеште, те га је понизно молио, нека поради преко магистрата да му Општество пошље тромесечну плату и осталу своту која му припада.[40]

Док је болесни учитељ желео да му се плата пошље у Пешту, апотекар Јохан Кербер је пријавио магистрату да му Живановић, који од водене болести тешко болестан лежи у Пешти, и једва има наде да би се вратио, дугује 66 фор. шајна за лекове, и искао је да се попише иметак Живановића, те обезбеди његово потраживање. Поднео је и спецификацију микстура, пилула и чајева којима је задужио учитеља. Јавила су се и друга потраживања: Христифор Шифман је тражио да му се плати стан и храна коју је Живановић код њега уживао. Тако је онда сенатор Петар Нешковић од магистрата упућен да инвентарише иметак Живановића. Према инвентару који је сенатор Нешковић поднео магистрату 2 новембра 1813, имао је Живановић примити из градске благајне на име плате до краја октобра 80 фор. Имао је свој намештај (ту је и стелаж), одело (и црни фрак);

[37] 1795 Прот. 2141.
[42] 1793 Прот. 1721
[39] Новосадске биографије V, 18.
[40] 1813 Fasc. 2252.

од слика: распеће (продано за 12 кр.) и лик Доситеја (продан за 25 кр.). Од књига: Басне Доситеја, граматика италијанско-српска и француско-српска, на немачком језику Praxis chyrurgica.

Већ 13 децембра 1813 поднео је сенатор Нешковић листу о лицитацији ствари умрлога Живановића. За све његове ствари се добило 132 фор., што је раздељено међу кредиторе.[41]

Пре Живановића, учитељ првог разреда је био Георгиј Стојковић чија оставина је реферисана 8 октобра 1793. Дабогме, пасива је била много јача од активе.[42]

Професор трећег разреда народне школе, после Јована Стојановића, био је Прокопије Орловић. Овај је 1794 новосадском магистрату тужио неког Петра Петровића, који се недавно населио у Фелдварцу: давао је сину Петровића стан и храну, а није му платио 23 фор. 30 кр.[43] — Године 1798 Прокопије је купио у Новом Саду кућу за 300 фор.[44] Није искључено да је Орловић дошао из Ирига. Године 1789 усвојио је он у Иригу Марију Утву Петковићеву. Ова га је опуномоћила да тражи њено наследство из Митровице.[45] — Још 1801 Орловић је професор, а већ 1802 Филипа, удовица Орловића, молила је од магистрата потпору за своје издржавање. Магистрат јој је 17 новембра 1802 закључио 50 фор. милостиње, пошто није властан додељивати формалну пензију, а ни стање градске благајне то не допушта.[46]

Између свих учитеља основне школе у XVIII столећу, највише података имамо о Јовану Поповићу из Будима. Овај је 1785 у Осеку, код Стефана Вујановског, изучио прописану методу учитељевања, и био у загребачком окружју седам година учитељ, потпуно задовољавајући Вујановскога.[47]

Ваљда за 1 новембар 1793 изабран је Поповић за учитеља у Новом Саду. Јер, 2 јануара 1794 захваљује Јаков По-

[41] 1813 Fasc. 11 No 2573;
1814 Fasc. 4 No 994.
[42] 1793 Прот. 1721.
[43] 1794 Fasc. 25. No 2390.
[44] 1798 Прот. 959.
[45] 1799 Fasc. 2 No 448.
[46] 1802 Прот. 2200.
[47] 1796 Fasc. 4 No 730.

повић, бивши писар септемвиралног стола, магистрату што је за учитеља изабрао брата му Јована.[48] Само, Јован у својој школи није дуго радио у миру. Окружни директор православних народних школа, Аврам Мразовић, није био задовољан с његовим радом, па га је упутио да у Сомбору, септембра и октобра месеца 1794, кад су биле велике, јесење ферије, понови нормалну методу рада. А кад Поповић није отишао, без икакве истраге упутио је Мразовић локалног директора православне народне школе, суца Јефту Атанасијевића, нека јави Поповићу да је отпуштен, а замолио је Атанасијевића нек општеству на његово место препоручи учитеља из Футога.

Атанасијевић је 29 (18) октобра 1795 сазвао општество и обавестио га о дописима Мразовића. Општество се једнодушно споразумело у томе да инспектору Мразовићу одговори како општество жели Поповића и надаље задржати, ако има наде да методу може боље научити и поправити се. Ако ли Директор на то не пристаје, онда нека кандидује поред Поповића и учитеља из Футога и домаћег сина, Василија Ивковића. Мразовић је на то 31 октобра одговорио да не пристаје на избор Ивковића због неспособности му. Што се тиче Поповића, кад га општество жели, volenti non fit injuria. Тако је Поповић остао, али под условом да иде у Сомбор чим га Мразовић позове.[49]

Намесничко веће је међутим, 24 априла 1795 наредило магистрату да остави Поповића на месту му, пошто се школска година већ примиче крају. Он није показао непослушност прошлих јесењих ферија кад је, пре него што је позван од Мразовића да боље научи методу предавања, отишао својим рођацима у Будим, јер је за то добио дозволу од локалног директора. Али је дужан отићи у Сомбор, чим га Мразовић позове.[50]

Не види се из списа како је дошло до тога да Поповић ни до краја године 1797 није био у Сомбору да понови курс за учитеља нормалне школе. На питање Намесничког већа зашто није ишао у Сомбор у јесен 1797, Поповић је одговорио да је преко Атанасијевића тражио рок, да не би у Сом-

[48] 1794 Fasc. 6 No. 659.
[49] 1795 Fasc. 5 No. 588.
[50] 1795 Fasc. 9 No. 941.

бор отишао прерано, и сувише трошио; да Мразовић рок није јавио, из чега је и сам Атанасијевић закључио да је Мразовић, после његова извештаја о другом семестру одустао од захтева да Поповић курс понавља.

15 фебруара 1798 прогласио је Атанасијевић све ово за неистину. Он је Поповићу рекао пред осталим учитељима да пође у Сомбор, чим почну јесење ферије.

Кад Поповић није хтео у Сомбор, дошао је Мразовић у Нови Сад. 5 јула 1798 позвао је Поповића да у присуству директора мале гимназије, Јозефа Јанковића, и локалног директора Атанасијевића, претстане и положи испит из методе настављања. Али је Поповић одговорио да се не може подврћи том испиту, пошто је методу изучио још пре више година, па му сад није толико у памети да би могао одговарати на појединна питања, него ће радије на јесен отићи у Сомбор и методу поновити.

О јесењим феријама 1798 отишао је најзад Поповић у Сомбор. Али, Мразовић га тужи да је отишао касно, тек 10 октобра и остао само до 30 октобра. А тада се, пре него што је завршено понављање и одржан прописани испит, у пркос његовој забрани, вратио у Нови Сад. Зато је Мразовић морао доћи у Нови Сад, где је 10 новембра 1798 обавио с Поповићем испит о коме је по Поповића неповољно референсао Вишој школској управи. Зато је Намесничко веће наредбом од 9 априла 1799 отпустило Поповића из службе. Отпуштање је мотивисано тиме што траженом испиту још није приступио (!), и што гледа да га избегне, а не задовољава ни владањем ни начином рада у школи.

5 маја 1799 прочитао је судац Атанасијевић допис директора Мразовића који јавља да је виша власт решила да се Поповић отпусти. На његово место, ако се општини допадне, препоручује учитеља из Кањиже, Кузмана Живковића. Затим је прочитан допис епископа који на Поповићево место препоручује Живковића или Јакова Исаковића, сегединског учитеља. Општина је закључила да се покори вишој наредби. Директора Мразовића ће молити само толико да Поповића остави до јесењих ферија, пошто се деца у току школске године тешко навикавају на новог учитеља. Атанасијевић је на то одговорио да то не може бити: чим дође други учитељ, Поповић мора ићи. Општина је остала при своме: ето, Мразовић јој признаје право да бира. А епископ

препоручује њој непознату двојицу; треба да их позна и да се договори.

Није важно кад је Поповић отишао из Новог Сада, и кад је његово место заузео Живковић. 30 децембра 1799 Поповић је у Будиму и тужи Намесничком већу Атанасијевића.

Не може Атанасијевић, каже он, давати оцену о његовој методи рада кад сам о томе нема ни појма. Све што је он о томе писао у својим извештајима, саставља му сродник Теодор Секулић, учитељ друге школе, који Поповића мрзи. Тај Секулић, међутим, са својим ученицима постиже слаб успех у читању на четири језика. Није бољи, каже Поповић, ни Живковић који је дошао на његово место. Али је он рођак Мразовићу, па зато и сме да живи скандалозно и да прави изгреде.

Он, Поповић, међутим, има сву општину и све свештенство уза се, што би се истрагом дало доказати. Моли зато да буде враћен на своју штацију, а Живковић нека се врати у своје село, где мора свештеник да га замењује.

Живећи у Будиму где се налазило Намесничко веће, Јаков и Јован Поповић су својим тужбама, донекле, успели. 7 јануара 1800 наредило је Намесничко веће да се образује посебан одбор који ће све ове ствари око учитеља Поповића испитати и њему их поднети на решење. Успех је био у томе што је у тај одбор ушао и секретар Јован Остојић, вешт адвокат, љуто завађен с Атанасијевићем који више није био судац, и с епископом Јовановићем, на кога се Атанасијевић ослањао. Још су у одбору били сенатори: градски начелник Сопран, Франц Штвртецки и Максим Лепојовић, и директор мале гимназије Јозеф Јанковић. Одбор као да је био нерасположен према Атанасијевићу, па је истрагу спровео штедећи Поповића, а не штедећи његове противнике, тако да је Поповић у Новом Саду изишао као победилац, и ако то неће бити и у Будиму. Како је одбор био расположен, види се из чињенице да Атанасијевић није хтео да суделује у његову раду, него је само писмено одговарао на питања одбора.

Још једна околност је била повољна за Поповића. Атанасијевићев главни непријатељ, епископ Јовановић, није године 1800 значио оно што је значио пет година раније. Тада је он око своје намере да оснује српску гимназију у Новом Саду окупио био све Србе у граду. Сад је завађен са срп-

ском општином, и ова се светила епископу, узимајући Поповића у заштиту. Најзад, учитељ кога је Мразовић послао да замени Поповића, као да је био гори од Поповића.

Код Поповићева случаја се задржавамо не зато што би нас интересовала његова судбина, него зато што нам он обасјава стање духова код новосадских Срба у време Наполеонових ратова и непосредно пред Карађорђев устанак.

Месец дана после решења о отпуштању Поповића, 11 маја 1799, искао је он од српске општине уверење о свом раду у школи и о животу ван школе. Али је тада скупштина била слабо посећена, па је зато издавање уверења одгођено за идућу скупштину која буде потпунија. Таква се скупштина састала 8 септембра 1799. У њој је претседавао Аврам Петровић, прота, а присутан је био и парох Петар Петровић. Од магистратлија су били у њој: Манојло Николић, Јован Остојић, Василије Поповић и Максим Лепојовић. Од изабраних граждана: претседник Арсеније Марковић, Сава Вуковић, Никола Аврамовић, Григорије Јанковић, Никола Димитријевић, Михајло Рајковић, Јефта Гојковић, Симеон Перишић, Коста Карајанко, Павел Миросављевић, Теодор Секулић, Георгије Стојковић, Јован Ранковић, Георгиј Ракић, Аћим Стојановић, Нестор Исаковић, Стефан Саранда, Јован Константиновић, Јован Крестић, Симеон Чолић, Јован Јовановић (Кишјанош), Дим. Станисављевић, Јован Миланковић, Антоније Саплонцаи, Јован Петровић и, као деловођа, Петар Нешковић.

Та је скупштина једнодушно решила да се Поповићу изда атестат како о добру владању, тако и да је децу вредно поучавао на задовољство родитеља. Једнодушно је закључила и да се од владара тражи отпуштање учитеља Живковића и репоновање Поповића. Изгласала је награду за појање: учитељу Живковићу за август, а Поповићу за септембар и октобар. Најзад, решила је да епископа тужи владару. Повод је био добро изабран.

Од Француза је отета Мантова, па је наређено благодарење по црквама. Добивши наредбу о томе, Јовановић није тражио споразум с магистратом, него је без икакве параде обавио благодарење 18 августа 1799. И кад је магистрат свечаност благодарења заказао за август 28, и кад је требало из предоминантне католичке цркве поћи уз грмљавину то-

пова у православну, Јовановић у њу никога није пустио, а топове је конфисковао.

Одлука да се епископ тужи није донесена једногласно. Али, баш зато, показала је, колико је Јовановић отуђио од себе новосадске Србе. Од 32 члана општине, на ову одлуку није пристало шест чланова.

По том расположењу према епископу и његову савезнику Јефти Атанасијевићу лако је унапред знати како ће тећи истрага одбора у питању учитеља Поповића. Сведоци на основу чијих тужби је осуђено његово владање ван школе, више нису саслушани, него што јесу. Међу њима је био Дамјан Каулици књиговезац и књижар.

Овај је једанпут ушао у цркву, у којој се Поповић управо спремао да поје о вечерњу, опсовао најпре Поповића, а онда дигао штап на њега, вичући: Вуци се одатле, обешењаче, иначе ћу те пробуразити. Упитан сад, шта је то било, и да ли је Поповић одиста нарушилац његова брака, како га је тужио Атанасијевић, одговорио је Каулици да је Атанасијевићева оптужба истинита. Али већ је дуже времена откако он са својом женом живи у миру, па не воли да позлеђује залечене ране. Зато није ништа рекао о ономе што је било између жене му и Поповића, па ни о сцени у цркви, јер је у вези са првим.

Тај подвиг Поповића није, међутим, ни изгледао тако страшан спрам онога што су сведоци износили о учитељу Живковићу. Овоме је једна мати, удовица, дошла да препоручи сина ученика, а он јој одговорио да ће пазити на њега, ако му она учини по вољи (si libidini meae semel indulseris). А кад му она није учинила по вољи, толико јој је сина гонио, да га је морала извадити из школе да учи приватно. Утолико су ревносније саслушани сведоци за Поповића, и они против Живковића. Мора се признати да их је било доста.

Први дан истраге, 5 фебруара 1800, српска општина је пред одбором признала да је закључила да моли репоновање Поповића, да и сад остаје при том. Чак и они чланови који 8 септембра нису били у скупштини (фискал Јован Миливојин, Илија Христић, Јован Шевић, Тома Николић, Сава Миросављевић, Гаврил Поповић и Тома Богдановић) придружили су се сад молби за репоновање. Тако су се и за

атестат Поповићу поново сви изјаснили, сем једнога Аћима Стојановића који је, Атанасијевићев зет, признао свој пређашњи потпис, али сад изјавио да ништа не зна о школском раду и о приватном животу Поповића.

У другом заседању одбора саслушани су свештеници Петар Петровић, Јован и Сава Поповић, те ђакон Данило Петровић. Ови су једнодушно хвалили учитеља Поповића и рад му у школи; хвалили га како је радо појао у цркви, иако је Секулић примао награду за то. А о Живковићу су говорили да је сувише одан пићу, да нема начина са децом, јер му је све знање у раздавању пацака, а једанпут је на вечерње отишао тако пијан да отпочето појање није могао довршити. Катихета Јован Поповић је рекао: 14 је година катихета, и није познао учитеља који уме тако с децом, као Поповић.

Пред одбор су изашли многи родитељи и сведочили за Поповића, а против Живковића. Овоме су сви замерали да је свиреп с децом, да деца с ранама излазе из школе. А један га је муж тужио како је његовој жени, на њено питање, чиме да га послужи, да ли кафом или ракијом, одговорио да не жели ни кафе ни ракије, него нешто треће.

Није било лако донети пресуду у ствари учитеља Јована Поповића. Извештај истражног одбора је био пристран; тешко је било веровати и самим директорима. О испиту који је Поповић полагао 10 новембра 1798 тврдио је Мразовић да је из првих поглавља методе одговарао добро, док из каснијих баш ништа није знао. Друга тројица који су присуствовали испиту (сенатор Василије Поповић, и сам некада учитељ, катихета Јован Поповић и директор мале гимназије Јозеф Јанковић) тврдили су да је цео испит Поповића оцењен са д о б р о (Commode) па да је на ту једнодушну оцену пристао и Мразовић.

Требало је ипак ствар пресудити. Намесничко веће је то учинило 8 јула 1800. Поповић је и даље упућен у тривиалне школе, где се има чувати нарушавања бракова, да не би сасвим био удаљен из школе. По оптужбама изнесеним против Живковића, можда само зато да се спасе Поповић, има се спровести истрага, а Теодору Секулићу има Мразовић забранити приватно поучавање ученика свога разреда. Најзад,

Јефта Атанасијевић остаје локални директор православних народних школа.[51]

Као што се види из ове пресуде, у афери учитеља Јована Поповића пале су тужбе и на учитеља друге школе, Теодора Секулића. Тужили су га ученици да прогони оне који код њега приватно не уче. Тужио га је Поповић да је крао школска дрва. Најзад, учитељ трећег разреда, Прокопије Орловић, једном се приликом тужио да од Секулића добија неспремну децу, па мора да допуњава оно што су код Секулића требали да науче на четири језика (in lectione quatuor linguarum).

Међутим је Секулић, и он питомац Вујановскога, имао много повољних атестата од Мразовића и других. 8 јула 1791 издао му је магистрат уверење да је син угледног трговца Вуке Секулића, да је од 1780 вредан учитељ друге школе и избрани грађанин.

Да би се пак одбранио од Орловићева оговарања, поднео је Секулић магистрату распоред часова и предмете које је предавао: Пре подне, од 8 до 9, аритметика; од 9 до 10, ортографија и славенска граматика; од 10 до 11, читање елемената чесности; после подне, од пола два до 2, вежбање у писању три језика, славеносрпског, латинског и немачког; од 2 до 3, читање немачко и латинско; од 3 до 4, читање псалтира, с понављањем веронауке коју тумачи катихета. Уторником и суботом црквено појање.

Од католичких учитеља овог времена знамо за Јозефа Драгића. Њега је 29 септембра 1778 послао инспектор народних школа печујског округа, Даниел Митерпахер, као учитеља који зна језике, ваљда српскохрватски и мађарски; он је требао, од 1 новембра 1778, да ради по новом систему, по норми. Митерпахер је обећао да ће у октобру и сам доћи у Нови Сад да уреди све потребно, како би се прави ред што пре завео.[52]

После десетогодишње службе, 28 априла 1788, Драгић је молио уверење да је овде као учитељ нормалне школе служио 115 месеца.[53]

[51] Сва акта о ствари учитеља Поповића налазе се у једном конволуту под 1800 Fasc. 4 No 730, а пресуда Намесничког већа под 1800 Fasc. 8 No 1532.

[52] 1778 Fasc. 7 sub Y

[53] 1788 Fasc. 37 N.

Доста слабо плаћени, учитељи су чешће тражили повишицу своје плате. У томе нису увек успевали.

За време последњег аустриско-турског рата, 30 новембра 1789, надзорник Мразовић се обратио новосадском магистрату с оваквом молбом.

Туже му се учитељи главне српске народне школе, да при скупоћи која је настала због рата, врло тешко излазе на крај, а особито са станарином, па зато моле повишицу док трају ратне прилике.

Мразовић је нашао да је та молба оправдана и молио да се уважи. Магистрат му међутим 18 децембра 1789, одговори: Нема сумње да учитељи при скупоћи свих намирница морају живети сиромашније него ли пре. Ипак магистрат не може Комори предлагати повишицу ни плате, ни станарине, пошто је градска благајна снабдевањем војске тако исцрпена, да се из ње једва подмирују већ фиксиране плате. Поред тога, учитељи допуњавају своју плату давањем приватних часова, имају дакле много бољу прилику да се помогну, него ли градски чиновници.[54]

У први мах није успела ни молба учитеља за повишицу плате, изнесена пред магистрат 10 децембра 1804. Православни сенатори, поименце Манојло Николић, Јован Остојић, Василије Поповић, Јоаким Остојић и Максим Лепојовић потужили су се овом приликом како православни учитељи не врше своје дужности у цркви, не одржавају онде ред, па се тиме не препоручују за повишицу.

Ова притужба је, свакако, погађала локалног директора Јефту Атанасијевића, и он је против ње протествовао, тврдећи да су православни учитељи досад, колико је њему познато, прописане дужности увек извршивали. Ако је пак било занемарења, то је требало пријавити њему као локалном директору. Овако, оптужбе потичу очевидно из мржње и осветљивости.

Решено је да се Православно обштество састане и ствар подробније претресе, на то је Атанасијевић изјавио да на тај састанак неће ићи.[55]

[54] 1789 Fasc. 51 Z.
[55] 1804 Прот. 2594.

9 јануара 1810 замолио је повишицу плате Мојсеј Игњатовић, с позивом на споменути уговор Општине с управом школа у Печују из године 1788. Ту повишицу тражио је унатраг, за седам и по година.

Магистрат није потпуно уважио његове молбе, али их није сасвим ни одбацио. „Пошто је право да онај ко сноси подједнаке терете, ужива и једнака права; и пошто је католички учитељ трећег разреда, почев од 1 новембра 1808, добио годишњу повишицу од 50 фор., то ће се и Мојсеју Игњатовићу, почев од истог дана плаћати из градске благајне 250, место 200 фор.[56]

После велике девалвације аустриског новца у години 1811 и после тога, кад је папирна форинта оборена на 8% своје вредности, морала је плата чиновника бити повећана.

О учитељима имамо белешку да су 15 маја 1812 православни и католички учитељи народних школа:

Мојсеј Игњатовић, Михаел Хумл, Теодор Секулић, Петар Хергер, Јозеф Кунц и Јован Живановић молили или стан у натури, или привремено, за ове скупоће, 150 фор. у откупним цедуљама, на име станарине. Магистрат је издао чиновницима сведоџбу да стан у Новом Саду стаје бар 150 фор. in schaedis reluitionalibus. Позивом на то, учитељи моле Комору нек упути магистрат да толико пута одбијену њихову молбу испуни.

Хумл, учитељ трећег разреда католичке школе, замолио је 15 јула 1812 бесплатан стан у кући поч. бабице. А магистрат, зато што од ванредне скупоће свих ствари пате и остали учитељи, додао је свим учитељима на име станарине још 50 фор. шајна годишње.[57]

У овој ствари и Комора је дописом од 17 новембра 1812 наредила: пошто учитељи ни повећаном станарином не могу добити стан, треба им га дати in natura. А магистрат је нато констатовао да је он још раније закључио да им место стана плаћа по 120 фор. шајна; и пошто Избрано грађанство нато ништа није приметило, издао је градском благајнику наредбу да им отсад исплаћује по 120 фор.[58]

[56] 1810 Прот. 45.
[57] 1812 Прот. 1592.
[58] 1812 Прот. 2701.

Избрано грађанство одобрило је учитељима, 9 септембра 1817, на име станарине, док траје скупоћа, 200 фор. годишње, почев од 1 новембра (дотле била 120 фор.). 21 маја 1818 учитељи су молили магистрат да то решење поднесе Комори на ратификацију: Michael Humel, Petrus Herger, Josephus Kunz; — Мојсеј Игњатовић, Теодор Секулић и Јован Поповић (отац Ђуре Даничића).[59]

О повишењу плата учитеља, услед девалвације, имамо још и ову белешку. 25 јула 1815 доставило је Намесничкоће Православном обштеству највише задовољство што је ово место повишице од 60 фор. понудило повишицу учитељске плате од 150 фор. годишње.[60]

О римокатоличким школама Новог Сада каже протокол каноничне визитације 1767 ово: сви се родитељи труде да децу своју хришћански образују, и који имају средстава да плате учитеља, шаљу их и у школу.

Школа пак има два учитеља: један немачки, а други мађарско-илирски. Први је из Шлезије, име му је Георг Bölindt, ожењен, од 42 године, вредан је у школи и није пијаница. Други, који је уједно и сакристан, зове се Ђорђе Хорват, из Печуја. Немачки учитељ има из градске благајне годишње 50 фор. плате и депутат огревних дрва шест хвати. Затим, од сваког ученика који учи само читати добива недељно 3 крајцаре, а који учи и писати, плаћа му недељно 4 крајцаре; најзад, који уче читати, писати и рачунати, плаћају му недељно 6 крајцара. На име штоле добива само од људи своје народности за крштење 7, за већи погреб 30, а за мањи 15 крајцара; за венчање домаћих 15, за венчање људи са стране 30 крајцара, а што напише цедуљу за оглашење брака 17 крајцара. Мађарско-илирски учитељ има из градске благајне 30 фор., а као сакристан из црквене благајне исто толико, у свему дакле 60 фор. За поучавање ученика, и на име штоле од људи своје народности добија као и први. Обојица имају стан и школу у зградама цркве.[61]

[59] 1818 Fasc. 6 No. 2231.
[60] 1815 Fasc. 9 No 2413.
[61] 1773 Fasc. 2 sub S.

У ово време пада оснивање препарандије у Сентандреји (од 1816 у Сомбору). О томе наш магистрат има допис Намесничког већа од 23 фебруара 1813 који јавља да је владар ради унапређења просвете код православних именовао врховног инспектора и нове окружне директоре, а за учитеље основао препарандије у Сентандреји и Старом Араду (за Румуне). Затим је 12 јула 1811 наредио да се за плате и пензије окружних директора оснује добровољним прилозима фонд, а за одржавање препарандије да се у црквама уведе distinctus orbiculus, посебан тас.[62]

О том школском тасу, који се носио у корист фонда за новоустановљене препарандије, у Новом Саду референсао је 1814 сенатор и локални директор народних школа, Јефта Јовановић: Главни манипулант Павле Миросављевић је са 5 признаница исказао да је до 11 јануара 1813 које проти Данилу, које администратору протопопијата Јосифу Поповићу, сад футошком свештенику, предао 464 fl val. што је без сумње предато епископу.

11 маја 1813 известио је магистрат Намесничко веће да је дотле у Новом Саду на школски фонд већ приложено 2420 f. у банкоцедуљама. Лазару Петровићу је поверено да даде направити ковчег од тврда дрвета, окован, са три браве, у ком ће се тај новац чувати.[63]

Већ смо видели да је удовици Прокопија Орловића дата милостиња, а не пензија. Ово је питање поново постављено године 1818 кад је ударила кап Теодора Секулића, који је у Новом Саду учитељевао 36 година. Извештен о несрећи која је снашла заслужног учитеља, инспектор православних народних школа, Урош Несторовић, јавио је магистрату, 17 децембра 1818, да ће предузети кораке за пензионисање Секулића. Дотле пак замолио је магистрат да Секулићу даје плату из градске благајне, а његову заменику или сасвим из градске благајне, или делом из ње, а делом из школског фонда.

Магистрат је на то прихватио решење Православног обштества да се Секулићу, док је жив (usque dies vitae), из градске благајне плаћа 400 фор. шајна. Али то није назвао

[62] 1813 Fasc. 4 No 706.
[63] 1813 Fasc. 5 No 976.

elemosina, милостиња, него per vitalitium. Несторовић је, 12 септембра 1819, захвалио магистрату за ту великодушност, и известио да је и сам на највишем месту подузео кораке да врло заслужни учитељ добије пуну пензију.[64] Ускоро потом, 7 октобра 1819, Угарска придворна комора је известила магистрат да је владар, на њен предлог, одобрио Секулићу пензију равну пуној плати од 200 фор., и још толико скупаринског доплатка. Међутим чини нам се да су ту владарску милост имали плаћати новосадски Срби из парохијалног паушала, који је од њих убирала градска благајна. Јер, Одбор који је управљао фондовима православних народних школа као да од почетка свог није правилно функционисао.

Кад се, 20 октобра 1819, састало новосадско Обштество, референсао му је Јефта Јовановић, заменик оболела градског начелника Григорија Јанковића, да тај Одбор тражи од Обштества обећани прилог од 1 јануара 1815 до последњег јуна 1819, свега 675 фор. Онда је Обштество одговорило: кад је искан прилог за школски фонд, оно је обећало 150 фор. годишње, јер је речено да ће тај фонд давати пензије заслужним учитељима. Али, кад је требало пензионисати Секулића, оно је осетило да је обмануто. Зато је из обећане своте платило заменику Секулића, Јовану Милошевићу, 250 фор., па је свом главном епитропу, Јоакиму Стојановићу, наредило да Одбору школског фонда не пошље 675, него само 425 фор.[65]

Да је школским фондом рђаво управљано, то је признао и сам Несторовић, претседник управног Одбора. У свом допису од 12 септембра 1819 тужио се како су неке јурисдикције допустиле да се продају хипотеке фонда, и тако овај оштетиле. Молио је зато магистрат, нека припази на дужнике фонда у Новом Саду: Атанасија Ђорђевића и Павла Нешковића, од којих је сваки дуговао по 1000 фор.[66]

Још 30 марта 1867, депутација школског фонда, по наредби министарства просвете, тражила је ту 10% аукту од 1 јануара 1847 до конца децембра 1866 у износу од 1260 фор., тражећи уједно да у будуће, почев од 1867, Обштество тачно плаћа тај улог.

[64] Новосадске биографије V, 19.
[65] 1819 Fasc. 11 No 4654.
[66] 1819 Fasc. 9 No 3680.

Не знамо када су новосадски Срби завели девическу школу. Одмах ћемо видети како учитељи 1850 године тврде, као да је женска школа основана већ 1810. Та се тврдња међутим, не слаже с овим местом у тестаменту Ане, најпре удовице Михајла Софиали, а после удовице Кирила Милошевића, која је 29 октобра 1816 чинила оваква завештања:

Све што претече од легата „на дјевическе школе, ако скоро увести сја будут, у име вјечнаго воспоминанија." У случају пак, ако се не би дјевическе школе скоро увеле, „тогда исто вишество на сироте девојке, кое се ни от куда не имајут удати, да се употреби и подели."

Највећи пак њен легат јесте: „Гимназиуму нашего благочестија уже уведеному" 1000 фор.[67]

Из тог се тестамента види да девическа школа још није уведена, али да се њено оснивање очекује. Године 1826 она је постојала. Те године, окружни директор Бајчевић не може да претседава испитима две филијалне, nec non pnellaris scholae. Магистрат је тада изаслао сенатора Григорија Јанковића да претседава испиту женске школе.[68]

И године 1831 спомиње се та српска женска школа. Та-да се радило о оснивању женске школе за римокатолике. Градски начелник Кербер је 7 јуна 1831 референсао магистрату да је о томе саслушао римокатоличку општину, али је ова изјавила да није у могућности плаћати за њу учитеља, него нека се плаћа из градске благајне, а нека послужи деци ма које вероисповести.

Било је тога дана, у другој дворани, на окупу Избрано грађанство, и магистрат је ово питање упутио њему. Посаветовав се о њем, грађанство је по депутацији (народни трибун Сава Поповић, Петер Блау и Аћим Стојановић) поручило магистрату да оно увиђа корист такве школе, па чак жели да се и српска женска школа изједначи с овом коју треба основати, тако да се обе плаћају из градске благајне. Али стање исте благајне не допушта да се то учини овога пута. Зато грађанство жели да му се овај предмет поднесе на расправљање онда, када се ликвидирају и наплате заостаци у порези.

[67] 1817 Fasc. 2 No 331.
[68] 1826 Прот. 3416.

Ово је решење прихватио и магистрат, те закључио обећати Вишој школској управи у Ђуру да ништа неће пропустити да уведе девојачке школе.[69]

Павле Балта, ђакон и учитељ код Алмашке цркве, Јован Поповић, ђакон и женски учитељ, и Ђорђе Продановић, учитељ код Јовановске цркве 1 јула 1850 молили су од Мајерхофера да им се да нека накнада за претрпљену штету и за то што више месеци нису примили плату. Молба њихова почиње речима:

„Да би српска женска омладина, као и деца из удаљенијих крајева Новог Сада, могла уживати школску наставу, новосадско српско обштество је, уз највише одобрење, још пре 40 година, о свом трошку, подигло поред три основне школе на пијаци, и једну женску школу, и две мање школе, једну код Алмашке, а друго код Јовановске школе. Учитељи ових школа су плаћени из малих црквених прихода. Пошто су пак после несрећног пожара Новог Сада српске цркве од ребела разорене и опљачкане, то је нестало извора за плаћање ових учитеља."

Не знамо када су Срби, поред главне народне школе у порти Саборне цркве, завели четвртне, филијалне школе с по једним учитељем код Алмашке и Јовановске школе. Првипут се спомињу ове школе године 1809. Те године, 3 марта, Јулијана рођена Стојковић, удата за Луку Николића, завештала је у свом тестаменту „школи сербској код алмашке церкве" 50 фор.[70]

О филијалној школи код Јовановске цркве нашли смо негде белешку да је 1840 о семестралном испиту имала 41 ученика.

Те се филијалне школе спомињу и у допису окружног директора бачкога Гаврила Бајчевића, који је 10 септембра 1824 из Темишвара писао магистрату. Он мора у Ст. Арад, где ће дуго остати. Да не би школска младеж дуго чекала заслужени велики одмор, молио је да магистрат изашље једног свог сенатора, који ће испите обавити. У Грчкој школи може им претседавати Бељански, а у Јовановској, Алмашкој, па и у Дјевическој школи може професор Игњатовић.[71]

[69] 1831 Прот. 2293 и 2724.
[70] 1809 Fasc. 4 No 914.
[71] 1824 Fasc. 9 No. 3364.

Магистрат међутим није чекао Бајчевићев допис. Већ 9 септембра 1824 притужили су му се српски учитељи: родитељи многе деце са стране која овде уче дошли су по децу да их воде, уверени да ће испити ових дана бити готови. Међутим пошто Бајчевић није овде, моле да се одреди од магистрата ко ће почети и довршити испите, пошто према прописима деца треба кући да се пусте до 15 септембра.

За српске школе одређен је сенатор Јован Миливојин, за греко-хеленску сенатор Григорије Јанковић.

Филијалне школе су редовно држали ђакони Алмашке и Јовановске цркве. То се види и из случаја године 1841. Јовановски парохијани тужили су се тада надзорнику Евгенију Ђурковићу на учитељску невештину и на рђаво владање учитеља свог и ђакона Јована Марковића, молећи место њега другог учитеља и ђакона.[72] — За Григорија Андрејевића, Јолесова оца, знамо да је 1831, као „диакон и учитељ при церкви св. трех Јерархов“ купио претплату на Магарашевићеву Кратку всемирну историју.

Како се из Бајчевићева дописа види, велики одмор, који се латински називао autumnales feriae, јесење ферије, уживали су ученици у месецима септембру и октобру. Према томе, нова школска година је почињала са такозваном војничком годином, annus militaris.

Тако је то било до године 1786. А тада, у време Јосифа II, када је све реформисано наредбом Намесничког већа од 6 јула 1786, те су ферије пренесене на август и септембар. Нова школска година имала је почети 1 октобра и трајати до конца јула 1787.[73]

Само, вероватно 1790, кад је Јосиф II опозвао скоро све своје реформе, престала је и ова, и школска година је враћена на старе рокове. Тако до године 1831. А тада, циркуларом Намесничког већа од 17 маја 1831, јесење су ферије враћене на месец август и септембар. А да школска година 1830-31 не би била скраћена за читав месец дана, имала је у њој настава трајати до 15 августа, и тек године 1832 бити прекинута крајем јула.[74]

[72] 1841 Прот. 5510.
[73] 1786 Fasc. 15 N.
[74] 1831 Прот. 2512.

После оволиких бележака о народним школама, о њиховим учитељима и директорима, требало би нешто рећи и о томе, шта се у њима учило. Поред онога што је о томе узгред већ речено, имамо и ове белешке.

31 августа 1801, Прокопије Орловић, tertiae classis normalis docens, издао је сведоџбу свом ученику, Атанасију Стефановићу, те каже изрично да је овај код њега учио singula, in quatuor linguis pertractari solita objecta; све предмете који се обично предају у основној школи, на четири детету страна језика: славеносрпски, латински, немачки и мађарски. — 21 октобра 1825, Тимотеј Милашиновић, „вторија класи учитељ", издао је Стефану Савићу из Каменице сведоџбу да је 1821-2 „старшиј спод (старије одељење) вторија класи народња училишта новосадска прилежно походил" и у њему учио „чтеније славенско, мађарско, немачко и латинско", писање истих језика и немачки речник.[75]

Како се из претходних бележака види, четврти разред основне школе, предвиђен уговором од 3 јануара 1788, никад није ни отворен, бар није за трајања старога поретка, до године 1848. Одмах ћемо додати да он није био, при тадањем стању ствари, ни потребан. Ово највише доказује судбина трећег разреда. Овај разред је постојао као највиши разред Главне основне школе до године 1806. Још 6 децембра 1803 издао је Мојсеј Игњатовић сведоџбу свом ученику као tertiae capitalis neoplantensis classis professor.[76] Друга Ratio educationis од године 1806 увела је тај разред у састав гимназије. Зато исти Мојсеј Игњатовић издаје 5 новембра 1817 свом ученику сведоџбу као primae grammatices classis professor, и на сведоџби је печат српске гимназије. Зато Мушицки и пише Вуку 10 новембра 1816 — „У Н. Саду се подигао већ и почео нови гимназиум. Три су школе засад. Професори су: Игњатовић у првој..."[77] Најзад, зато су ученици који су 1806—1807 били у првом разреду гимназије, школске године 1807—1808 постали ученици трећег разреда, као што се то види у биографији Георгија Магарашевића.[78]

[75] Архив гимназије у Карловцима, Testimonia Scholastica.
[76] Архив Карловачке гимназије.
[77] Вукова преписка, II, 111.
[78] Новосадске биографије, III, 22.

Четврти је разред био непотребан зато што народна, основна школа још није имала ону самосталност коју има данас. На њу се још гледало као на претспрему за гимназију. Ово се види већ и по томе, што су, ето, српска деца у њој учила четири страна језика. Један је, црквенословенски, био потребан за цркву, латински и немачки су омогућавали учење у гимназији, а мађарски је већ године 1790 захтевало мађарско племство. Види се и по томе што друга Ratio educationis 1806 (Caput I, § 7) прописује: елемента латинског језика нека се предају само одабранијој деци, као што су деца племића који живе на селу, и деца простака која су особито даровита, па се може очекивати да ће прећи у латинске школе.

Ако је основна школа само степеница којом се пење у гимназију, онда није потребан ни трећи разред основне школе, пошто се у гимназију ишло већ из другог разреда. Само неком врстом инерције одржао се и трећи разред основне школе, док му није нађен задатак. Тек наредбом Намесничког већа од 30 априла 1828 претворени су трећи разреди основне школе у реалне школе, намењене деци која неће учити гимназију, највише занатлијама и трговцима.

Наравно, реални завршетак основне школе нису одмах пригрлили ни новосадски Немци. А Срби који и до данас више цене културу главе, него ли културу руке, још мање су разумели реални разред.

Локални директор католичке основне школе Јохан Кербер у свом извештају Вишој школској управи у Буду 30 октобра 1829, каже да је 3 октобра 1829 укинута елементарна латинска школа (некадањи трећи разред основне школе), и да ће сад отпочети такозвана реална школа.

Католичка пак општина, у молби којом је 1837 тражила католичку гимназију, приказала је завођење реалног разреда доста мрачним бојама, наравно, да би само добила католичку гимназију. Трећи разред основне школе је, каже, 1823 одржан као елементарни латински разред, али је наредбом Намесничког већа од 30 априла 1828 претворен у реални разред „противно нашој вољи и жељи“. И зато, не одговарајући потребама становништва, не даје никаквих или премало плодова. Јер су римокатолици већином занатлије; и они који могу трошити, воде своју децу у гимназију одмах чим сврше други разред основне школе, а већина, немајући трошка, не

дају своју децу у реални разред, него их шаљу на занат. Ти допуњавају школовање или у недељним и празничним школама које држе учитељи првог и другог разреда, или уче вишу аритметику, трговачко и занатско књиговодство и начела лепог писања код учитеља калиграфије који све то предају с дозволом Намесничког већа. Тако се и десило да је после укидања мале католичке гимназије овај разред само дотле био пун ученика, док су у њему предавани предмети елементарне латинске школе. А чим су родитељи приметили да им деца у реалном разреду само губе годину дана, јер се и после њега примају тек у први разред гимназије, број ученика је јако пао.

У свом нерасположењу према реалном разреду римокатоличка општина није пропустила споменути да православни реални разред похађа далеко мањи број младића. И један адвокат, Јован Јовановић-Деда, у свом протеривању с учитељем српске реалне школе, с адвокатом Димитријем Кузмановићем-Лукавцем, тврдио је да га последњи тужака од дуга времена. Познато је, каже, да реалну школу, и онда кад се убројн њен професор, чине три личности; овај пише своје тужбе, док један му ученик иде да у школу доведе оног другог ученика.[79]

Сам виши управитељ народних школа у Ђуру, Дрезмицер, тешио је римокатоличку општину речима: „иако сам ја највећи присталица грађанских или реалних школа“, ипак пристаје на то да се римокатолички реални разред поново претвори у први разред латинске школе.[80]

Године 1825, професор supremae normalis seu primae grammatices classis јесте Мојсеј Игњатовић. Од 1828 до 1835, овај је ваљда био професор реалнога разреда. А кад је Игњатовић постао директор основних школа српских у Срему и Славонији, у реалном га је разреду замењивао све до 27 августа 1842 већ споменути адвокат, Димитрије Кузмановић. А овог је дана преузета у Општеству његова молба да већ једном буде изабран за редовног учитеља. Позвао се том приликом на ове заслуге: већ 18 година је адвокат; по смрти проф. Магарашевића суплирао је трећи разред у гимназији; син је заслужних грађана, и већ седам

[79] 1837 Fasc. 3 No 1634.

[80] Архив српске гимназије у Новом Саду.

година је намесни учитељ с малом платом од 48 фор. сребра годишње. Гласало се куглицама, и Кузмановић добио 17, Јован Поповић 8, а Стефан Крестич 2 вотума. Признат је Кузмановић с тим да се потруди испит из препарандских наука положити.

До 23 фебруара 1843 адвокат је тај испит и положио, па га је тога дана градоначелник Камбер претставио као законито изабрана учитеља, те му је асигнирана цела плата.[81]

Године 1845 израђен је правилник (szabály rendelet) који је требао потпуно преобразити основну наставу у Угарској. Тај преображај није остварен због мађарске револуције која је избила три године касније. Правилник од 1845 познат нам је по званичном препису који је министарство просвете у Пешти, 19 октобра 1869, доставило магистрату.

Ево његових најважнијих одредаба:

I поглавље. Врсте основних школа.

Сврха и задатак школа уопште јесте да домаћа омладина у њима добије трезвено и морално васпитање сходно друштвеном јој положају и посебној судбини, и научну спрему према приватним јој и општим потребама, па да јој се тако образује срце и разум за рад у животу и за будући јој позив; посебно је задатак основних школа да се у њима удари поуздан темељ за споменуто васпитање и за различито даље и трајно образовање.

2 §. Ниже и више основне школе. Прва два разреда чине нижу. С овом у вези трећи и четврти разред (а овај има двогодишњи течај) чине вишу основну школу. Виша може имати само три, или сва четири разреда.

Нижа је неопходно потребна свакоме, ма каква му била судбина или положај у друштву, јер пружа први ступањ преко потребног васпитања.

Виша је потребна онима који желе да наставе своје образовање за разне позиве у животу, да се боље упуте у науке и занате, па можда и да иду у више школе.

5 §. И за девојке постоје ниже и више основне школе.

6 §. Девојке имају одвојене разреде; где то не може бити, бар одвојене скамије.

[81] 1843 Fasc. 2 No 1164.

7 §. Ниже су школе по свему једнаке, биле оне сеоске или градске, или приватне.

9 §. Нижа основна има једног учитеља, већином и једну учионицу, по могућности и помоћног учитеља; ако је у вези с вишом основном, онда и прва два разреда имају сваки свог учитеља. У овима веронауку предаје катихета, у онима локални парох.

II поглавље. Где треба подизати основне школе.

11 §. Где има довољно мушке и женске деце за поучавање, где има парохија, филијала, па чак и на великим пустарама.

13 §. Ако је број деце мали, народ сиромашан, задужбине нема, онда више села удружено издржавају једну школу.

14 §. Ако то не може бити, онда ради путујући учитељ.

15 §. Ако је број ученика изнад стотине, онда још једна, или још више учионица.

18 §. Нико отсад не може децу поучавати, ако нема диплому о положеном испиту оспособљења. Који држе приватну школу, дужни су у року од три месеца набавити такву диплому, и пред директором школе положити испит.

III поглавље. Наставни предмети.

21 §. У нижој, први разред: 1. мали катихизис, уз лако тумачење еванђеља.

2. Стари завет, интересантни изводи.

3. Моралка у кратким примерима. Ова три предмета предаје катихета.

4. Познавање слова, сricање, читање на мађарском и на матерњем језику, када то није исти. На селу само на матерњем језику

5. Писање слова и речи.

6. Први елементи рачунања.

22 §. Други разред; катихета: опширнији катихизис; нови завет, моралка.

4. Течно читање штампаног и рукописног текста, на мађарском и матерњем језику. На селу само на последњем.

5. Тако и писање.

6. Рачунање с целим бројевима у сва четири вида. Упознавање новца и мера који су у употреби; бележење издавања и примања, разломци и златно правило.

7. Читање.

8. Појање.

У трећем разреду се учи: Веронаука и оба Завета.

2. Читање на матерњем и мађарском језику.

3. Краснопис и ортографија на матерњем и мађарском језику.

4. Читање и писање латинских речи за оне, који ће ући у гимназију.

5. Граматика матерњег језика.

6. Граматика мађарска, када није то матерњи језик. Место ње у Partibus adnexis место тога права и чиста хрватска граматика.

7. Вежбање у конципирању списа потребних у обичном животу.

8. Рачуница: златни и друштвени рачун, познавање мера и новца.

9. Читанка и остали уџбеници.

25 §. У четвртом разреду, прве године:

2. Рачуница.

3. Краснопис и ортографија, диктандо.

4. Мађарска и немачка граматика; у Хрватској чисто хрватска и немачка граматика и елементи мађарског језика.

5. Конципирање с примерима и домаћим задацима.

6. Грађанско зидарство.

7. Цртање, нарочито у занатима толико потребно скицирање.

8. Популарна геометрија.

9. Земљопис Угарске и Аустриског царства.

10. Вежбање у лепом читању; анализа и конципирање и подражавање најбољим мађарским и немачким писцима у писању писама, дописа, приповедака.

У четвртом разреду, друге године још:

2. Рачуница потребна у трговини и у већим фабрикама, прост и сложен рачун интереса.

4. Из мађарске и немачке граматике правила синтаксе (szóköt és), писање писама, конципирање; у Хрватској као и горе.

7. Стереометрија, рачунање кубне запремине.

8. Динамика, однос снаге и тежине.

9. Физика.

10. Основи природописа.

11. Остали делови света.

12. Декламовање и анализа одломака из најбољих мађарских и немачких писаца.

27 §. Ове две године IV разреда се имају тако удесити, да се у обзир узму нарочито они предмети, које требају знати занатлије и трговци.

30. §. У женским школама као и у нижим основним настава на матерњем језику.

32 §. За девојке виших класа (код калуђерица, приватни заводи) већ у II разреду француски елементи. У трећем читање мађарско, немачко и француско; у четвртом синтакса.

35 §. Велике ферије два месеца: септембар и октобар.

37 §. Четвртак цео дан, уторак по подне пауза. Иначе 2 сата пре и после подне.

40 §. Полугодишњи испити.

V поглавље: Надзорници и директори основне наставе.

VI поглавље: Учитељи.

VII поглавље: Именовање првих и других.

VIII поглавље: Трошкови школе, подизање, намештај.

IX поглавље: Дужност, потреба и корист похађања школе.

Септембра 1845 радио је мешовити одбор на томе, колико се новосадско школство одмах може прилагодити новоме школском систему, а колико ће то морати постепено чинити. Предлози тог одбора:

1) да се I, II и III разред одмах саобразе новом систестему;

2) према томе, да се мушка деца I и II разреда споје у једну дворану с једним учитељем, а исто тако и женска деца, посебно православна, посебно католичка.

3) да се IV мушки разред који траје две године, и III и IV женски разред сукцесивно отварају, и да буду заједнички за православне и католике, пошто деца у тим годинама већ могу разумети „један наставни језик".

4) да се за сиромашну католичку децу око каменичке и пирошке капије отвори филијална школа, мешовита, из градске благајне, али да и две српске филијалне школе пређу на градски буџет.[82]

По том новом систему нико не може прећи у гимназију пре него што са добрим успехом сврши трећи разред основне школе.[83]

[82] 1845 Fasc. 9 No 5244.

[83] 1845 Fasc. 8 No 4414.

Колико је нови школски систем остварен већ 1846 о том говори протокол магистратских заседања 1846 број 3201 који смо забележили, али му садржај нисмо на време исписали. Може бити с овим у вези је повећан број учитеља, те се 1846 спомиње и неки учитељ Сава Јовановић, иначе потпуно нам непознат.[84]

О Новосадским српским учитељима прве половине XIX столећа, поред већ реченога, знамо још и ово.

Ваљда негде 1817 године постао је учитељ Јован Милошевић који има своје место у историји српског позоришта, а у Новаковићевој Српској библиографији је шест пута забележен као списатељ.

Године 1827 и 1828 била је против њега истрага коју су спровели капетан градске полиције Камбер и сенатор Кербер. Ови су утврдили: 1. У његову стану се у зору пуцало из пиштоља али је то чинио његов слуга. 2. Прота Данило Петровић признаје да је против Милошевића писао Бајчевићу писмо од 19 октобра 1827, али је то чинио да би се Милошевић поправио. Пошто он отада чешће иде у цркву, и поје, треба га оставити на штацији му in statione sua. 3. Што се тиче блуда с Јулијаном Димитријевић, то је она њега завела, а не он њу; због љубоморе је међу њима чешће долазило до свађе и туче, али је она укроћена, јер јој је попређено корбачањем.

Иначе, пошто је Милошевић младић добре нарави, пошто се поправио, а децу добро учи, Камбер и Кербер су предложили да се он остави и надаље in statione sua, па је магистрат исто предложио врховном надзорнику.[85]

Тада је Милошевић управо напунио десет година службе, па је узео за повод да од магистрата иште уверење о добру владању, којим ће се правдати пред врховним надзорником, Николом Темешвари.[86]

И 1838 имао је Милошевић неприлике због сукоба, можда и туче, с учитељем Дамјаном Милетићем, због чега је једно време био и суспендован од службе.[87]

[84] 1846 Прот. 3567.
[85] 1828 Fasc. 9 No 3925.
[86] 1828 Прот. 2034 и 2268.
[87] Новосадске биографије III, 119.

Афера је почела још године 1836, кад је Дамјан Милетић, учитељ-заменик II разреда, тужио Милошевића локалном директору народних школа да га је пред ученицима вређао. Магистрат је нато поверио капетану Камберу да, у заједници са Бајчевићем, спроведе истрагу и извести о резултату.[88] А довршена је истрага 1838 дописом надзорника српских народних школа, Николе Темешварија, којим је Милошевић остављен у свом разреду само за школску годину 1838-9, а после тога, ако се сасвим поправи, може поново молити то место.[89]

2 априла 1845, градски начелник Јован Камбер реферисао је магистрату да се Православно обштество позива на српску националну привилегију и на прастаре обичаје, и замењује учитеље, тако да га виши директор не може у томе пречити. Зато је у споразуму с локалним управитељем Илијом Стојановићем попунило место упражњено напрасном смрћу Јована Милошевића, да не би било штете за наставу.

А кад је Намесничко веће 10 априла 1844 затражило тројну кандидацију на Милошевићево место, састало се 16 септембра 1844 Православно обштество, и закључило да претставком на владара тражи своје право избора учитеља.

У претставци тврдило је да је слободним гласањем ово Обштество, пре 48 година, изабрало Јована Орловића, тако исто и Теодора Секулића, а кад су ови умрли, изабрало је 1818 Јована Поповића и Ђорђа Ђорђевића; тако је после њих Јована Милошевића и Тимотеја Милашиновића — тако најзад и сад запослене: Дамјана Милетића, учитеља II разреда, и Димитрија Кузмановића, учитеља реалне школе, и тај избор је Виша школска управа одобрила без икакве примедбе.[90]

[88] 1836 Прот. 4274.

[89] 1838 Прот. 5939.

[90] 1845 Fasc. 12 No 6692: Ita ante 48 annos Joannem alium Orlovics. ita Theodorum Szekulits, ita his emortius, anno 1818 Joannem Popovics & Georgium Georgievits — ita post hos Joannem Milosevits & Thimoteum Milasinovits — ita denique actu fungentes secundae classis docentem Damjanum Milletits et realis scholae docentem Demetrium Kuzmanovits liberis suffragiis Communitas haec elegit, et Superior Scholarum Directio, sine nulla reflexione electionem hanc approbavit.

О тој скупштини Обштества сачињен је овај записник:

Обштеству овому, ради избранија новог учитеља за вдовствујушту катедру перве нормалне школе саобравшему сја, по прочитанију молебни писанија ГГ. Стефана Крестича, дјетонаставника каменичког, Максима Брежовског, дјеточестaвника Деспот-Сент-Иванскаго, Василија Бајич, дј. Румскаго, Георгија Проданович, дј. Јазачког, Јоана Георгијезич, дј. Старо-Канижкаго, Паула Балта, здјешнаго учитеља Сто-Јоановскаго, и Константина Стефанович, созершенаго клирика и предуготовника, — себе за учитеља опоменуте вдовствујуште школе избрати просјаштих, обнародоват је благоутробни интимат високосл. Кр. Мјестобљустителног Совјета, под 12-им даном месеца марта 844 Nro 8318 на здјешни плем. Магистрат с тим налогом прислат, да Обштество ово упути, да за упразднене катедре школске три способна лица кандидира и ради одобренија Гдну Иншпектору Народни Школа поднесе. — Приликом овом повторително је молио Г. Директор Илија Стојанович да Обштество ово опоменуто височајше нарежденије исполнити не пропусти.

Обштество међутим закључи умолити владара да га „у далшем притјажанију овог својег права отечески закрилити умилостивити се хоће“, а дотле је привремено именован Константин Стефановић. Стојановић је изјавио да овог увести не може, зато ће се умолити магистрат да то увођење нареди и Стефановићу стави плату у течај.

Много више натезања је било око учитеља Тимотеја Милашиновића и Дамјана Милетића. Изабран 1818 за учитеља другог разреда, Милашиновић је 22 децембра 1829 постао заменик сирочадског оца, и као такав радио девет година, до 5 октобра 1838. А кад у тој дужности приликом рестауранције 1838 није утврђен, замолио је магистрат да му како код локалног, тако и код окружног директора изради враћање на бивше учитељско место, а Вишу школску управу да извести о ревносној му служби кроз време од девет година, о којој да му изда и јавно сведочанство. — Магистрат је, међутим, већ приликом рестауранције motu proprio закључио да му изда сведочанство, а сад је наредио локалном директору, сенатору Јефти Јовановићу, нека Милашиновића поново уведе у други разред, а о његовој ревносној служби ће известити Вишу школску управу.[91]

[91] 1838 Прот. 5387.

Међутим, 5 новембра 1838, сенатор Јефта Јовановић је реферисао магистрату да је окружни директор Бајчевић спречио повратак Милашиновића у други разред, у присуству Мојсеја Игњатовића и Дамјана Милетића те Максима Брежовског, кога је сам узео за заменика суспендованог Милошевића. А магистрат нареди Јовановићу да, без обзира на протесте Бајчевића, Милетића уведе у први разред као учитеља-заменика. Сем тога, упутио је домаћу благајну, нека Милашиновићу и Милетићу издаје плату рачунајући од 1 новембра, а Брежовскоме само плату учитеља заменика од 8 до 31 октобра, а даље ништа.[92]

Тек сад је локални директор могао реферисати магистрату да је Тимотеја Милашиновића увео у други, а репонованог Милошевића у његов први разред и да је то учинио без Бајчевића, који у томе није хтео да има учешћа. Али да су Милетић и Брежовски изјавили да ће школу напустити само на позив Бајчевића, а овај да Милошевића прима, док о Милашиновићу неће ништа да зна. — Магистрат нато закључи да отпор Бајчевића пријави врховном директору Темешвару, од којег ће искати, нека Бајчевића стера у границе његових права, како се не би морао магистрат обраћати вишој власти.[93]

Спор је, бар привремено, решен тек 21 јула 1840, кад је Намесничко веће решило да Милетић има остати у другом разреду, а Милашиновићу нека се нађе одговарајућа служба, пошто је толике године био без икакве везе са школом тако да се у њој већ не може са коришћу употребити.[94]

О Милашиновићу знамо да је 1841 молио путни лист за себе и свог слугу Филипа Исачићева; ишао је у Србију, позван ради организовања школа.[95] После Буне, он је опет у Новом Саду, и ради код магистрата као благајник сирочадског стола, све до 14 октобра 1856, кад га је ударила капља, услед чега је настала узетост десних органа и језика, те слабљење памћења, тако да је коначно постао неспособан за рад. У таквом стању је и умро, 1 децембра 1856. Његова

[92] 1838 Прот. 5912.

[93] 1838 Прот. 6673.

[94] 1840 Fasc. 8 No 4434.

[95] 1841 Прот. 2080.

удовица, Марија Милашиновић, сестра Арона Загорице, преживела је свог мужа.

5 новембра 1844, Христина рођ. Вишњовски, удовица Јована Милошевића, молила је од магистрата посмртну кварталну плату (Sterbequartal, mortualem angariam) с позивом на то да је без иметка остала с петеро незбринуте деце.[96] Избрано грађанство јој то одобрило, али се том приликом не спомиње ни милостиња ни пензија, иако је Милошевић као новосадски учитељ радио 27 година.[97]

На његово место је 11 септембра 1845 у службу уведен свршени богослов и препаранд, Константин Стефановић, најпре само за годину дана. Међутим он је свој први разред главне основне школе задржао и за време Буне, па га у њему налазимо и 1861—2 и 1874, кад је добио и трећи деценал, трећу десетогодишњу повишицу плате, која је износила ваљда 12.48 фор. месечно. А 7 октобра 1880 одређена му је годишња милостиња од 400 фор., пошто град није признавао учитељима право на пензију.[98]

О испитима у новосадским народним школама пре Буне има у новинама ова белешка:

Испити другог течења (семестра) основних и филиалних школа у Новом Саду одржани су под управленијем Илије Стојановића варошког капетана и местног директора. Овај је похвалио успех, а ученике који су се одликовали наградио, мушке: поучителним књижицама, или перочницима, или иконицама или различним моралним изображенијама; а женске су добиле неке кутиће, иглаонице, јастучиће за шав. И једни и други на народној пантљики обешен крст.[99]

За време Буне 1848-9 три разреда Главне народне школе су држали Стефановић, Дамјан и Димитрије Кузмановић.

У оном бурном времену, кажу они, кад је у години 1849 у овој вароши тероризам инсургената владао, као што су сви овдашњи Срби за верност своју према височајшем трону свакојако гоњење и истјазивање претрпили, тако и ми, покрај друге незгоде, за последња два месеца плате своје лишавали се. Всуе смо ми онда о

[96] 1844 Прот. 6359.
[97] 1845 Прот. 4565.
[98] 1880 Прот. 138.
[99] Сербске народне новине 1847, стр. 242.

бившег варошког комораша Павла Хергера плату своју искали, отговор је бивао нам свагда: у касси нема новаца.

Сад су накнадно молили, па им је резолвирана плата и станарина за мај 1894, пошто се из рачуна видело да су плату и станарину примили до последњег априла 1849.

После Буне, број новосадских учитеља ће се из године у годину повећавати: 1 априла 1851 примио је трећи разред Ђорђе Трајковић, а за други разред је 1854 именован Павле Михајловић (Немеш).

Међутим, показала се оскудица у кандидатима. Кад је 25 августа 1854 требало на место Дамјана Милетића кандидовати тројицу, нашло се да су компетовала само двојица, па су само двојица и кандидовани. Још пре тога, 10 децембра 1853, Намесништво војводине Србије и Тамишког Баната упутило је новосадску општину, нека повећа приходе учитеља, пошто се само тако може избећи оскудица у учитељима, која се из дана у дан све више осећа.[100]

17 октобра 1854 именован је за правог учитеља српске женске школе Константин Миодраговић, свршен богослов. Пре тога, од новембра 1850, служио је исти као дневничар код градске конскрипције, код рекрутационе комисије и код комисије за провизорно опорезивање земље, и свугде својом вредноћом, а нарочито лепим коректним рукописом, све задовољио. Пред своје именовање за женског учитеља замењивао је умрлога Дамјана Милетића.[101] Сад је добио плату 400 фор. и 50 фор. станарине. Међутим, Миодраговић се већ 17 јануара разболео, па је ускоро потом и умро.

На његово место је окружно надлештво дописом од 25 априла 1857 именовало за суплента девојачке школе Лазара Илића. Кад је Илић стигао у Нови Сад, локални управитељ народних школа, Игњат Јовановић, увео га је у звање 15 маја.

Грађански и војни гувернер Војводине упутио је 13 августа 1852 магистрату и претставништву овај допис:

Одговарајући на извештај од 5 јула т.г. одобрава се предложена повишица плате учитељима главних школа, као и дотација учитеља при филијалној школи која се за

[100] 1854 Прот. 157 и 593.

[101] 1854 Прот. 743.

римокатолике има отворити код капеле св. Рока, те дотација учитеља или учитељица за две женске школе које се мисле основати, са 400 фор. сребра.

Примећује се ипак у погледу женских школа, да би целисходније било поверити педагошку наставу учитељу, а упућивање у женски ручни рад жени, што би се најлакше постигло ангажовањем погодног брачног пара. У осталом, нема се ништа ни против учитељице, ако иста докаже своје оспособљење за педагошку наставу сведоџбом какве јавне школе.

Желети би било да се учитељима не укида депутат у огреву који су досад уживали, као што би, с обзиром на прилике времена, потребно било и то да се учитељ филијалне школе код св. Рока или изједначи с осталим учитељима, или да му се ради лакшег опстанка одобри умерена станарина. Али још потребнија изгледа брза обнова разорене католичке школске зграде, а томе сад, пошто је католичкој црквеној општини одобрен ерариjални зајам, ништа не стоји на путу, па треба то без оклевања извршити.

Иначе, пошто је садашњи директор тамошње католичке школе другим државним службама спречен да се овој својој дужности како треба одазове, то настаје потреба да католичка општина предложи другу, активну, личност која за то има потребне квалификације.

На основу тога, 1854, именован је и католички женски учитељ. А од 15 септембра 1854 ради као учитељица ручног рада у обема женским школама (die Industrielehrerin für weibliche Handarbeiten) Наталија Петровић рођена Јанковић.[102]

1 јануара 1854 уведена је школа за шегрте трговачке и занатске. Шегрти су подељени у два разреда, од којих први држи Миодраговић, а други Рајковић, уз годишњи хонорар од 50 фор. сребра.[103] У оба разреда је било 133 ученика шегрта, тако да су морала бити ангажована два свештеника ради катихизације,[104] а убрзо потом, 12 марта 1854, издвојен

[102] 1854 Прот. 510.
[103] 1854 Прот. 158.
[104] Ibidem, 159.

је још један разред у којем је радио Теодор Димић, учитељ алмашке филијалне школе.[105]

Према наредби Намесништва Војводине од 17 маја 1856 морала је свака Главна народна школа имати четири разреда. Ово је опет повећало број српских учитеља у Новом Саду. 1 октобра 1858 расписан је стечај на новокреирано место помоћног учитеља девојачке школе. Изабран је Јован Угљешић. Родом из Сомбора, сироче оца опанчара, учио је овај 1853-4 до 1855-6 други, трећи и четврти разред у гимназији новосадској код Натошевића и Јована Ђорђевића. Године 1856-7 и 1857-8 свршио је препарандију у Сомбору и оспособљен је за Главне народне школе. Потврђен декретом Намесништва од 17 новембра 1858, уведен је 24 децембра у звање с платом од 300 фор. сребра, или 315 фор. аустријске вредности, и с 50 фор. станарине (или 52½ фор. аустр. вредности).

24 фебруара 1859, учитељ Лазар Илић и подучитељ Јован Угљешић пишу управитељу Игњату Јовановићу: њему је познато „да се оба разреда овдашње србске дјевојачке школе до 20 децембра 1858 —кад је млађиј учитељ Јован Угљешић у школу уведен, и кад му је наставленије млађега разреда препоручено — све до данас у једној училишној соби налазе . . .“

„Нами је тада речено, да се за кратко време у једној соби претрпимо и слажемо, док се локалитет за школу не нађе . . .“

„док један од нас двоице свое одељење наставља и поучава, другиј мора да ћути и да слуша, јер би иначе један другом на сметњи били.“

Директор Игњат Јовановић, звани „Божа“, истог је дана, искао тај локалитет од магистрата.

18. маја 1859 намесник протопрезвитерата Александар Захарић јавља учитељима о ноти Намесништва у Темишвару по којој ће од 1 јула до 3 августа те године, с дозволом министарства просвете, бити „практическо наставленије“ у сомборској препарандији.

„Наставленију пак том сви србски дјетонаставници, кои таковог наставленија досад участници нису били, или су и

[105] Ibidem, 160.

били, обаче с окончанијем тог испиту нису се подвргнули, или у том худо постојали, присуствовати дужни су.“

Учитељи се обратили, 8 јула 1859, магистрату као патрону. У прошлогодишњој наредби Намесништва, од 10 маја 1858 било је: Diesem Kurse haben die provisorisch bestellten und auch jene Lehrer beizuwohnen, die hiezu eine spezielle Weisung erhalten haben. Сад виде да и они, иако дефинитивно намештени, и неупућени на те Натошевићеве течајеве, морају ићи онамо. Међутим, као породични људи, искали су од магистрата трошак, сваки по 50 фор.

21 децембра 1856 упутио је окружни претстојник Трнка допис градском начелнику у коме му јавља намеру Намесништва у Темишвару да препарандију пренесе из Сомбора у Нови Сад, пошто овде постоји главна школа која има виши ниво, и боље би напредовала под надзором епископа.

Ово би се могло учинити само ако би новосадска црквеношколска општина ставила на располагање две мале учионице у згради основне школе, или у њеној близини, кад би се старала о грејању истих, и када би о свом трошку пренела школска реквизита из Сомбора у Нови Сад.

Наређује зато градском начелству да ову ствар одмах изнесе пред српску општину на расправљање, а резултат одмах њему опширно достави. Упозорава начелство на чињеницу да све ово не би општину много стало, пошто би приправници појањем у црквама уштедели општини садању плату појцима. Нада се да ће општина са задовољством прихватити предлог користан уопште за српску школу, за град и за црквену општину.

Ползовић је већ за 26 децембар сазвао општину која је намерење Србско-банатског правитељства с благодарношћу примила. Примила је све постављене услове, понудила и обезбедително писмо; све то „из призренија тога што је предуготовническо заведеније пре, нежели је у С. Андрији и Сомбору, овде постојало“. Учионице је понудила у згради код саборне цркве.

Ова, свакако Натошевићева, намера, међутим, није остварена.

Градско веће је 10 јула 1858 вотирало 24 фор. за римокатоличке, а толико и за православне школе да се из те своте набаве испитни дарови најбољим ученицима и учени-

цама. Локални управитељ школа, Игњат Јовановић, известио је 30 (18) јула 1858 магистрат и Веће да су после главних јавних испита најбољи ученици и ученице српских народних школа приликом објављивања класификација, 4 јула (22 јуна), већ добили испитне дарове у књигама које су у току школске године од више места бесплатно послане. Према томе је свота од 24 фор. уштеђена, па ће бити употребљена на крају идуће школске године.

И 30 јуна 1868 А. Монашевић, управитељ српских основних школа, пријавио је магистрату да се јавни испити приближују, те молио ону суму новца, која је одређена за наградне књиге. Колико је њему познато, за сваки разред је град давао по 3 фор. Српских основних разреда је било дванаест. Економски одбор је међутим одредио само 20 фор. српским а исто толико и римокатоличким школама.

3 фебруара 1870, управитељ српских школа, Монашевић известио је магистрат да полугодишњи испити у тим школама почињу 5, а свршавају 12 фебруара. Позвао га је да као патрон школе изашље на ту свечаност некога, и увери се како о напредовању омладине, тако и о труду учитеља.

8 маја (26 априла) 1861, сенатор Јован Петровић званично је, по налогу магистрата, позвао Игњата Јовановића, месног управитеља народних српских школа, да с учитељима нормалних и филијалних школа, сутрадан у 9 сати пре подне, дође у школску зграду при саборној цркви, где ће у звање увести Андрију Монашевића, пароха, као надзорника катихетическе наставе.

Годину дана касније, 22 маја 1862, сенатор Радослав Манојловић реферисао је магистрату да је, по налогу градског начелства од 28 априла, „за непосредног надзиратеља српских основних школа наименованог пароха Андрију Монашевића у исто звање увео и учитељима као таковог представио, а досада бившег управитеља, ц. к. школског саветника, Д-ра Ђорђа Натошевића дужности решио, и њему од стране Обштества православног српског на досадањој мудрој управи признателну благодарност одао“.

19 септембра 1869, Монашевић се још обраћа магистрату као управитељ месних српских школа; 6 јула 1870, у том својству се магистрату јавља учитељ Теодор Димић.

Године 1861-2, ово су српске основне школе:

1) Први разред девојачко-алмашки, учитељ Радослав Хорват;
2) Прва основна девојачка школа, учитељ Јован Угљешић;
3) Друга девојачка школа, учитељ Стефан З. Поповић;
4) Трећи разред девојачке школе, Лазар Илић;
5) Први разред Главне народне школе, Конст. Стефановић;
6) Други разред Главне народне школе, Павао од Михајловић;
7) Трећи разред Главне народне школе, Аарон Михајловић;
8) Четврти разред Главне народне школе, Ђорђе Рајковић;
9) Основна алмашка школа, Теодор Димић;

Основна Јовановска школа, Георгије Лучић.

А има и школа на Ченеју.

Још 1859 константовано је да на салашима има преко две стотине деце, способне за школу, и закључено је да се на Ченеју отвори прва салашка школа. Градско представништво је закључило позвати српску црквену општину да своју кућу на Ченеју уступи за филијалну школу, а град ће плаћати учитеља: 300 фор. и депутат од 3 хвата дрва. 8 октобра 1859 закључено је искати дозволу Окружног надлештва, те расписати стечај за учитеља.[106] Међутим у економском заседању магистрата од 25 априла 1863 референсао је директор основних школа Монашевић да приватна кућа у којој се налази школа на Клиси нимало не одговара својој сврси, а и да власник неће више да је за школу издаје. Тражио је, зато, да град онде што пре подигне школску зграду.

Пошто финансије града нису допуштале подизање такве зграде, магистрат је поверио сенатору Трифковићу да испита околности тог стана и да извести о свом налазу.

7 јуна 1863, сенатор Атанасије Трифковић је референсао економском заседању магистрата да је по налогу од 25 априла с нардзорником српских школа, А. Монашевићем, и градским мерником, Тодором Ђомпарићем, изишао на Клису, где су обишли све куће у које би се школа могла сместити. За најзгодније су нашли кућу Маше Коларовића који се обвезује да ће покрај једне собе која је видна и за школу згодна сазидати и собу за учитеља и проход, те издати под кирију на 6 година. Коларовић иште 110 фор. годишње. Пошто пак учитељ који има стан прима 50 фор. мање, то би градску благајну стан за ову школу стао годишње само 60 фор.

[106] 1859 Прот. 160 и 175.

Школа на Клиси ваљда је чешће мењала свој стан. Године 1870, тутор Тодор Крстић и учитељ Васа Димитријевић поднели су магистрату списак недостатака школске зграде. Од ових економска седница магистрата је 23 августа 1870 уважила потребу капије и баштене зграде; „даље да се звонце пренесе, али не на кућу, него поред ње, и да се проходи начине. Што се тиче штале, подрума, ходника, вајата и гвоздене пећи, то се не може засада начинити, јер није ушло у прорачун за ову годину".

Године 1864 прорадила је и школа на Алмашком гробљу, задужбина владике Платона.[107]

Милетићева прва општина, у скупштини, држаној 24 октобра 1861, под председништвом Милетића (а перо је водио Јован Јовановић, потоњи Змај) саслушав извештај Обштества о платама како постојавших, тако и новозаведених учитеља, донела је решење:

„да се свима учитељима нормалних школа изједначи плата и то на следећи начин: учитељи који уживају натурален стан, добивају плату са 450 фор. а. вр. годишње, који пак тога немају, добивају годишње 500 фор. а депутат дрва у натури отпада.

Новоустројена паралел-класа у српским школама, тако и четврта нормална узима се на знање, и варошка благајница добива налог да и ове нове учитеље у књиге уведе и месечну им плату издаје.

Римокатоличка црквена општина има се позвати да ако потребе какве у својим школама осећа, да по својој автономији нуждна закључења учини, а обштество о томе извести".

У тој скупштини је било доста правника, а ипак није одређено, како да се поступи у случају, кад учитељ ужива стан у згради вероисповедне општине.

Тек 24 (12) октобра 1869 сетила се српска црквена општина да учитељски станови у згради алмашке и јовановске школе заправо доносе приход политичкој општини. Вероисповедна општина је оправљала те станове, а политичка примала закуп, 100 фор. годишње. На име оправака, православна општина је 1869 затражила 700 фор., и да јој се, почев од године 1870, годишње издаје 100 фор. Али је њено

[107] Новосадске биографије I, 23.

потраживање одбијено у скупштини 4 августа 1870, јер „нема правног основа“. Ипак, 10 и 13 јула, скупштина је изгласала вероисповедној општини сто фор. годишње, почев од јула 1868, „на име издржавања стана за алмашког и јовановског учитеља“.

Плата учитеља, изједначена 1861, донекле је повишена решењем скупштине од 5-6 марта 1868, по којем се сваком учитељу има исплаћивати десетогодишњи додатак од 10% плате. Тако се учитељ Јован Угљешић, 24 децембра 1868, јавио да је овде већ десет година учитељ, те му је скупштина, почев од 1 јануара 1869, повисила плату са 4 фор. 16 кр. месечно. А Коста Стефановић, који је у Новом Саду почео служити као учитељ још 1 октобра 1844, могао је године 1874 добити и трећи деценал.

До године 1869, учитељи су некако могли с таквом платом живети, а тада су сви, десет српских, осам немачких и један словачки учитељ потписали молбу упућену скупштини, и молили да им се побољша худо стање. Своје су стање овако приказали:

Ми имамо 500 фор. системизоване плате. Са пет стотина фор. данас живити, јесте врло чемерно и немогуће. Пет стотина фор. плате наше овако разделити морамо. За квартир 120—160 фор., јер су квартири, као што је познато, скупи; за дрва, — пет фати најмање преко године требамо, — близу 100 фор., то је онда свега већ издано 250 фор. Остају нам још 250 фор. да се пристојно одевамо, да себе и породицу ранимо и издржавамо и за њено се васпитање старамо, а ових 250 фор., што нам остају на то, тако је мало, да се са (!) опстанком својим борити морамо.

Економски одбор, у заседању од 27 октобра 1869, одговорио је на ту молбу:

Премда је молба учитеља основних школа праведна и достојна да се испуни, ипак се, — из узрока што је варош у непоспешним финансијским околностима, шта више баш сада јој предстоје велике жртве за подизање српске основне школе, — овога пута не може уважити, но се подноси главној скупштини са предлогом, да ову молбу им код појединих црквених општина својски препоручи.

Године 1865, Обштество је путем епархије бачке упутило Намесништву у Будиму молбу да му се допусти ујединити алмашку школу са трогразредном средишњом жен-

ском школом, да тако створи четириразредну главну женску школу. Намесништво је 12 августа 1865 питало магистрат, да ли би тим градска благајна била јаче оптерећена, а магистрат је, тек 16 октобра, одговорио да том променом не би за ту благајну настао никакав нов терет, те је промена допуштена.

Колико је српских учитеља основне школе било 1868 видеће се из ових података о катихизирању у тим школама.

У основним школама су до 1858 катихизирали свештеници који су за катихизацију примали награду од 100 фор. годишње. Наредбом ваљда автономне власти, од 1858 године учитељи су предавали и веронауку у својим разредима. Ипак све до конца године 1861, награду од 100 фор. дизао је свештеник: 1857-8, 1858-9 и 1859-60 парох Павле Николић Балта, а 1860-61 парох Глигорије Андрејевић, иако нису ови, него учитељи, веронауку предавали. Године пак 1861-2 та је награда укинута, а римокатоличке катихете су своју и даље уживале.

Тек 25 новембра 1866 сетили су се српски учитељи да траже својих 700 фор., и затражили су „ону годишњу награду, која се римским катихетама издаје“, иштући је од 1858, откако они катихизирају.

Економска седница магистрата је, 29 децембра 1866, поверила сенатору Атанасију Трифковићу да извиди, да ли су наводи учитеља тачни. Међутим, у овој ствари је известилац био, после Милетићеве рестаурације магистрата 1867, сенатор Јован Хаџић. Овај је известио да су одиста учитељи катихизирали, те би њима припадала и награда од 100 фор. годишњих.

5 марта 1868, Одбор правни и школски, у заједничкој седници решио је већином гласова да предложи скупштини: „да се учитељима од године 1862 закључно редовна годишња плата од 100 фор. има издати.“

Магистрат је пак ствар упутио градском књиговодству да ово извести, откуда би се могла платити та накнада.

Књиговођа Давид Кончак је, 24 октобра 1868, правио тешкоће: од 1862 до 1868 изнела би та свота 700 фор., а књиговодство нема рубрике из које се тај издатак може реализовати, пошто су рубрике делом већ прекорачене, а делом ће до краја године бити исцрпене. По његову мишљењу, које нико није тражио, није могуће исплатити ту

накнаду, пошто од 1861 свота није уношена у буџет, те није одобравана од више власти која је надзиравала приходе и расходе града. Ако скупштина ипак остане при свом решењу, треба за њ да изради одобрење министарства, тим пре, што чује да је учитељима плата од 1861 године повишена од 420 на 500 фор. зато, да би се одрекли награде за катихизирање.

Главна скупштина је, међутим, решила да се 700 фор. унесе у буџет за 1869, а да се подели овако:

Кости Стефановићу, учит. I разреда мушке школе 70 фор.; Павлу пл. Михајловићу, учит. II разр. мушке школе 70 фор.; Аарону Михајловићу, учит. III разреда мушке школе 70 фор.; Димитрију Јосићу, учит. IV разреда мушке школе 59 фор.; Теодору Димићу, учитељу алмашке школе 70 фор.; Георгију Лучићу, учитељу јовановске школе 70 фор.; Лазару Илићу, учитељу IV девојачке школе 70 фор.; Јовану Угљешићу, учит. III разр. дев. школе 70 фор.; Стевану Поповићу Зарићу, учит. II разр. дев. школе 70 фор.; Радославу Хорвату, учит. I разр. дев. школе 70 фор. и Васи Димитријевићу, учит. на Ченеју 9 фор.

За годину пак 1869 и даље да се редовно у буџет уноси 100 фор. годишње на име хонорара за катихизирање.

Учитељи су чак покушали да добију 735 фор. у аустриској вредности, јер да су римокатоличке катихете примале 100 фор. у сребру, али им је ту молбу одбацио најпре економски одбор, а после и скупштина.

Све ове школе нису биле под једним кровом, нити у школским зградама. Први разред девојачки био је у кући Кондорошија, трећи и четврти мушки у кући Филипа Неђељковића. Владика Платон је 27 јануара 1866 јавио магистрату како му се директор Монашевић жалио да су најмљени локалитети за српске школе тако неподесни да својој сврси не одговарају.

У главној скупштини држаној 17 јуна 1869 расправљано је о издржавању вероисповедних основних школа. Искрсла су питања:

1. Да ли да се вероисповедне школе и отсада из благајне политичке општине издржавају, или не?
2. Ако ће се из ове благајне помагати, то у којој мери?
3. По каквом кључу?

Пошто су та питања захтевала дуже проучавање, скупштина је изаслала одбор од чланова: Стефан Брановачки, градски начелник као претседник, Јован Хаџић сенатор, Ђорђе Алексић сенатор, (католик); и претставници: Гавра Белохорски, Андрија Сакач и Јаков Клумак. Опуномоћила је скупштина тај одбор да се по потреби попуни и да саслуша вероисповедне општине, а о свему да јој поднесе исцрпан предлог.

На основу XXXVIII законског чланка од 1868, општински приходи су се могли употребити на потпомагање, односно на издржавање вероисповедних школа онде, где не постоје комуналне школе.

Одбор је зато свакој вероисповедној општини поставио питање:

1. Жели ли она да јој школе и у будуће издржава градска општина;

2. У ком размеру да се та помоћ распореди, т.ј. да ли по броју душа вероисповедне општине, по њеној порезној снази, или по броју деце која су за школу.

Поред тога, тражио је од сваке вероисповедне општине списак деце за школу, број деце која школу фактично похађају, и број душа вероисповедне општине; све то да поднесу до 7 јула 1869.

Српска црквена општина је одговорила да се у решавање ових питања не може упуштати, дознавши из поузданa извора „да ће предмет овај заседавајући народни сабор у Карловцима што скорије у претрес узети.“

Римокатоличка црквена општина, из скупштине, држане 11 јула, одговорила је да и у будуће жели да град издржава њене основне школе, као и православне. Притом жели да се за основ узме број деце способне за школу. Она броји 6.380 душа, а 833 детета од 6—12 година (407 мушка, 426 женска), од којих фактично иде у школу 587; остала деца не иду у школу, јер станују далеко од ње, или зато што се о томе нико не стара. Скупштина је за филијалну парохију св. Рока тражила још једну учитељску снагу, пошто 374 деце за школу не може стати у једну дворану; тај учитељ треба да ради илирски и мађарски.

Евангелистички парох Белохорски је одговорио да је његова вероисповедна општина за вероисповедне школе под заштитом градске општине, и да поједине вероиспове-

сти добију помоћ према броју деце која иду у школу. Евангеличке деце од 6 до 15 година има око 240; у школу је 1868-9 ишло 166.

Грчко-католичка општина је преко свог пароха Павла Вукића изјавила „да је то цела немогућност у овој смеси народностих и језика који у вароши постоје, особито ради запрека наставнога језика“, завести општинску, неконфесионалну школу. Друго, изјавила је да за размеру припомоћи „не може нипошто меродавна бити порезна снага, јер би ова у становитом случају лишити била кадра сиротињу обуке и возпитања, дочим је свако обштество за обуку и наставу своје деце одговорно, односно дужно за то се старати, као што се и за материалну рану својих просјака и сиротиње старати има.“

Унијата има „у матици око 300 душа, а школске деце бијаше прошле године 36, а бити ће их сваке године више, јер се число народа греко-кат. рускога у овој вароши помало умножава.“

Јеврејска богоштовна општина је предложила овај начин помагања њене школе из градске благајне; да се узме у обзир и број душа, и број деце за школу. Број душа код Јевреја је 1003, а деце од 6—12 година 178, од које школу посећује 121.

Овој општини треба годишње за издржавање њене школе 1486 фор., што она не може дати из својих средстава зато, што је око стотина деце која школу похађају сиромашна, и општина их снабдева књигама и писаћим прибором, а многе још и облачи и храни.

Добивши све ове одговоре, — реформати су, вероватно, ћутањем протествовали против српског курса у општини, — одбор је скупштини учинио ове предлоге:

1. да се све вероисповедне школе, као и досад, потпуно издржавају из градске благајне;

2. да се за све, како вероисповедне, тако и градске (реална или грађанска школа) школе одреди једанпут за свагда стална прорачунска свота од 25.000 фор. годишње.

3. да се по одбитку издатака на издржавање реалне или грађанске школе, цела та свота употреби на издржавање основних школа.

4. Да се при деоби те своте међу разне вероисповести за основ узме једино и искључиво број деце, и то не број деце која фактично школу похађају, него број деце која су дужна ићи у школу. По постојећем закону, сва за школу способна деца морају ићи у школу, и то ће после бити задатак старатељства сваке школе и политичке власти да се том закону задоста учини.

5. За случај, ако би горе означена свота некој вероисповести била недовољна за подмирење школских трошкова, у смислу закона ће вероисповедна општина ударити на своје верне школски прирез, а неће се дефицит подмирити из градске благајне.

Главна скупштина је 13—14 септембра 1869 решила „да се садање стање задржи.“

Главна скупштина, држана 21 децембра 1867, обратила се министарству просвете овом претставком коју је српски конципирао Светозар Милетић, а за министарство превео Лаза Костић.

Високо министарство просвете!

Претставници ове вароши, Мијајло Малдић и Мијајло Сич предали су овоме варошком општинству молбу у којој они наводе, како је у оној основној школи католичкој, која лежи на крају вароши, где Славени и Мађари живе, до године 1848 предавано и на славонском (католичко-србском) и на мађарском језику, како је то после 1848 престало, и само се на немачком језику предаје, због чега њихова деца не разумевајући немачки језик од куће, уштрба трпе; исти именом и други свои сугрђани моле, да се код више власти изради, да се и славонски и мађарски језик као наставни у реченој школи код цркве Рохуса уведе.

„Општинство ово налази њиову жељу за основану и праведну, но пошто се оно у унутрашњост конфесионалну основни школа мешати не може, то молбу речену високом министарству са препоруком подноша, да в. министарство благоизволи преко дотичне школске дирекције наредити, да се у школи код Рохуса у Новом Саду славонски и мађарски језик као наставни уведу.

Управитељ Монашевић се, 28 новембра 1866, потужио магистрату како је цехмајсторе разних заната опомињао и молио да се постарају, те шегрте редовно шаљу у недељну

школу. Пошто успеха није било, предао је ствар у руке магистрата. Магистрат је ствар предао капетану полиције Шимићу, нек он настојава и контролише како шегрти похађају школе. Шимић је гунђао (на допис магистрата је написао: Tani (Трифковићу) i drugima kad znadu vutyi diurne, oni i nek teradu segerte u skolu). Стога је тек 24 априла 1867, магистрату референсао да је позвао преда се све цехмајсторе и опоменуо их да шегрте шаљу у школу, иначе ће најстрожије бити кажњени.

28 септембра 1867, Монашевић јавља магистрату да се шегртска школа, уведена наредбом од 24 марта 1852, „од дана на дан све већма клони пропасти. Крајња немарљивост наших рукодјелаца до тог се степена узвисила, да чешће у време школског часа једва два или три од наученика у школи се нађу". Молио је зато магистрат „да се ниједан шегрт без сведочбе школске не ослободи."

Српска црквена општина је 14 (2) августа 1870 упутила магистрату овај допис:

На темељу извешћа г. Милоша Димитријевића, крал. саветника и главног надзорника школа, по ком на салашима новосадским (осим Клисе) 256 српске деце има, и на којима школе нема, мјестна српска црквена општина у главној скупштини од 11 маја о. г. закључила је: да се на салашима, осим Клисе, гди школа постоји, још две школе подигну, и то једна код Ченејске цркве, гди већ зграда за то постоји, а друга на салашу Стевана Летића, који место за школу општини овој бесплатно уступа, и које место по извешћу изаслане комисије цели потпуно одговара, и да се место једног амбулантног учитеља, који ће децу у те обе школе обучавати, системизира.

„Да су речене школе ради изображења деце салашке, која су у васпитању сасвим занемарена, преко нужне, о том би сваки даљи доказ излишан био, а да је право да се те школе установе, за то је довољан овај једини разлог, што становници салашки с овдашњим грађанима, којима више просветних завода ради изображења деце њихове на расположењу стоји, све терете око издржавања речених завода, од којих деца њихова никакве користи немају, сразмерно сносе.

Главна скупштина магистрата и претставништва, држана 6—8 октобра 1870, у начелу је усвојила предлоге црквене општине и изабрала одбор који ће ово питање поближе проучити, и поднети предлоге пре него што се приступи

претресу градског буџета за 1871. Међутим, главна скупштина је 21 и 22 децембра 1871 решила да градска благајна у будуће не издржава вероисповедне народне школе, него да за издржавање истих даје црквеним општинама помоћ, сразмерно броју становништва, броју за школу обавезне деце и порезу коју поједине вероисповести плаћају.

У Милетићево време неки новосадски учитељи постају једни од најбољих школских радника наших. Године 1867, овде је учитељ Димитрије Јосић. Ово дознајемо из једног дописа сомборског магистрата (допис је писан српски, латиницом) који јавља да Јосић „kao u II klasu pod dužnost vojničku podpadajući prilikom ovogodišnjeg novačenja na red došao nije."

Године 1870, Јосић је изаслан од српског народног сабора у Карловцима да проучава школски рад у Немачкој или Швајцарској. Зато је 13 септембра 1870 затражио, преко магистрата, путни лист на годину дана за те две државе. Још један новосадски учитељ је био изаслан, Вук Бакић, и он је 17 септембра 1870 затражио путни лист на четири године дана. У Новом Саду је био учитељ четвртог разреда девојачке школе, али је овом приликом дао оставку на то место. Скупштина српске црквене општине изабрала је на његово место Љубомира Михајловића с платом од 500 фор. годишње.

Исте, 1870, овде је био привремени учитељ и Јован Борјановић, радник на проучавању народне музике, а и вођар на гласу (рођен 14 новембра 1851 у Куману). Он је од 20 октобра 1870 суплирао Јосића, док је овај у Бремену у Немачкој проучавао школску наставу. Из Бремена се Јосић вратио у Нови Сад, али је концем октобра 1871 поднео оставку на своју службу учитеља четвртог разреда главне мушке школе и отишао у Пакрац за учитеља препарандије. Њега је новембра и децембра 1871 замењивао у Новом Саду Радослав Хорват.

О зидању средишне српске основне школе у Николајевској порти смо нашли ове податке.

Девета главна скупштина магистрата и претставништва, држана 9 јуна 1870, узела је на знање да је министарство унутрашњих послова у главном одобрило план за зи-

дање основне школе, али да уједно „шаље и један нов план, који је у самом министарству израђен, те га препоручује пажњи овог обштества, јер држи, да је целисходнији и неколико хиљада фор. јевтинији.

У вези с тим усвојен је

Предлог целокупног магистрата, да се за зидање школе у главном задржи стари план, пошто исти боље одговара нашим потребама; а из министарског плана да се усвоји, да прозори не буду округли, чиме би се до 700 фор. уштедило.

„Даље се подноси скупштини на расуђење, да би се до 3000 фор. заштедило, ако би подруми били само на крајевима, а на среди под две веће собе да не буду. Најпосле се предлаже, да варош сама набави цигле, креч и песак; а за зидарски, дунђерски, столарски, браварски и за све друге нужне послове да се за сваки посебно држи лицитација.

„Предлог целокупног магистрата усваја се у свему једногласно, само што се тиче подрума, ту је претседниковим гласом решено да подруми буду само под две собе на крајевима, а у среди испод две веће собе да се повуку цеви земљане, које ће чувати зданије од влаге.

„Услед овог закључка захтева кр. саветник Милош Димитријевић у име оних, који су у мањини остали, да се за умирење њихово, пре него што се отпочне зидати, саслушају вештаци о томе, да ли ће пречене цеви, кад се испод две средње собе повуку, моћи сачувати зданије од влаге.

„На ово је решено, да градоначелник има сазвати вештаке и саслушати њихово мњење о томе, па тек кад се то учини, онда ће се лицитација за све послове исписати.

„Уједно је решено, да зидање треба у течају ове године толико да напредује, да зданије може до зиме под кров доћи.

Дванаеста Главна скупштина, држана 7 јула 1870, извештена да је магистрат у комисију за зидање школе изаслао сенатора Радослава Манојловића и градског мерника Мољу Костића, допунила је тај одбор са три члана: Ђорђем Шевићем, Стеваном Јефтићем и Марком Поповићем, а одредио му за претседника Манојловића.

Коначно одобрење за зидање датирало је министарство унутрашњих послова 4 јула 1870, а 27 августа исто министарство је известило општину да је на пријатно знање узело то што је посао око зидања српске основне школе јевтиније издано, него што је у предрачуну.

Српска црквена општина, 10 септембра (29 августа) 1870, јавила је магистрату:

Поштовани отпис славног магистрата од 4 августа 1870, по ком је општинство ове сл. кр. вароши закључило да у порти код св. Николајевске цркве зида српску основну школу за 4 разреда за мушку и 4 разреда за женску децу, узела је потписана општина на пријатно знање, и уједно је у седници данашњој закључила да она место на ком се вишепоменута зграда подићи намерава, које у властитост њену спада, само на намењену цел уступа.

Школски надзорник бачке жупаније, на основу наредбе министарства просвете од 11 октобра 1872, упитао је магистрат колико за школу способне деце од 6—12 година има на салашима, мушке и женске, по вери и народности; затим колико школа има на салашима, да ли су ове вероисповедне или комуналне, какав им је наставни језик. Магистрат је на та питања искао одговор од школских одбора православне, унијатске, римокатоличке, евангеличке, калвинске и јеврејске црквене општине. Али није искао само попис салашке, него све деце од 6 до 12 година.

Ево какве је податке послао магистрат надзорнику:

	мушке	женске	иде	не иде у школу
Православне деце	949	475	474	615	342[1]
Римокатоличке	1181	600	581	719	462
Руске унијатске	61	38	23	49	12
Евангеличке	343[2]	150	193	185[3]	158[4]
Реформатске	378	190	188	196	182
Јеврејске	192	100	92	192	—

[1] Од ове деце 147 је на Ченеју
[2] Од ове деце 173 немачке, а 170 словачке
[3] Од ове деце 110 немачке, а 75 словачке
[4] Од ове деце 63 немачке, а 96 словачке

Шаљући податке надзорнику, магистрат се бранио: „тужба вероисповедних општина, као да овај магистрат неће ону за школу способну децу која школу не посећују у школу да гони, неоснована је, и према томе не може ни оно пребацивање места имати, где ваше високородије закључује да је то по свој прилици с тога, што магистрат не држи себе, него суд, за то позваним. Откако је ова муниципија,

у смислу новог миниципалног закона, наново устројена, није овај магистрат никада посумњао да надзор над нехатним родитељима и туторима за школу способне деце на њега спада; шта више овај је магистрат свагда, чим би му која вероисповедна општина саопштила имена деце што школу не посећују, одмах родитеље такве деце преко варошког капетана себи призвао, и под претњом глобе опоменуо. А што и поред тога можда има још доста деце што школу не посећују, узрок су томе саме вероисповедне општине које ту околност неће овамо да саопште, без њиног извештаја пак не може магистрат никако знања о томе имати."

14 децембра 1873, у име римокатоличке црквене општине, претседник јој Бенде Имре, инспектор Игнац Фукс, и црквени синдик Шрајбер Нандор, обратили су се градском представништву с овим дописом:

„Ова општина је већ јула 1869 молила градску управу да помогне оскудици у школским просторијама и тако омогући школовање на то обавезане деце. Ту је молбу поновила и 17 маја 1870, и у више других прилика, али, на жалост, све досад се ова молба није узела у обзир, услед чега у предграђу св. Рока, у којем има 400 на школу обавезане деце, а само једна привремена и сврси неподесна школска дворана, морају деца да траже поучавање код приватних учитеља и учитељица, или да сасвим остану без школовања.

„Пошто је међутим српска црквена општина недавно из градских средстава добила красну школску зграду, у сваком погледу сврси сходну, то ова општина, с позивом на справедљивост, моли да се, у сразмеру за школу обавезне деце, и њој учини оно, што је учињено српској црквеној општини.

Та је молба изнесена 24 децембра 1873 пред магистрат, који је закључио да је поднесе Главној скупштини с предлогом да се римокатоличкој општини одговори да ће се ова молба узети у обзир, чим то материјалне околности ове вароши допусте.

1 децембра 1875, Одбор за попис школске деце нашао је да по исказу појединих вероисповести има за школу обавезне деце:

код православних	2028
код римокатолика	1715
код унијата	57
код евангелика	422
код реформата	523
код Јевреја	236

Према томе, од 21.000 фор. припомоћи што је град даје вероисповестима за школе, припало је:

православнима	40,7%	8.547 фор.
римокатолицима	34,4%	7.224 фор.
унијатима	1,2%	252 фор.
евангелицима	8,5%	1.785 фор.
реформатима	10,5%	2.205 фор.
Јевреjима	4,7%	987 фор.

Главна скупштина, међутим, држана 2 децембра 1875, решила је да од те суме евангелици и реформати добију једнак део.

Магистрат је 14 новембра 1876 позвао управу српских народних школа „да поднесе извештај својих учитеља о пензионом прилогу у земаљски учитељски и сирочадски завод". Целокупно учитељство српских народних школа у Новом Саду из редовне седнице своје од 23 (11) новембра 1876 позвало се на дотадањи узус магистрата, по ком је овај све своје систематизоване и сталне званичнике у случају њихове немоћи и старости пензионисао, као што се и данас исплаћује пензија остарелом сенатору Трифковићу и учитељима Ђорђу Рајковићу и Хенклу. Стога се ово учитељство обраћа магистрату с учтивом молбом да и даље прими на себе пензионисање својих учитеља, тим пре, што би прилагање у овакве учитељске и сирочадске заводе град стало више трошка, посла и одговорности, но што би било, кад би сам пензионисао своје учитеље, како то земаљски закони допуштају и слободним градовима и вероисповестима.

„Ако би пак учитељство наше буди којим поводом приморано било, да у овакав панзиони завод ради своје доцније потпоре од своје стране што улагати мора: онда се овим изјашњава да ће своје прилоге улагати у онај панзиони завод, што се од стране Савета школског, односно

црквено-народног Сабора нашег на основу уредбе школске § 86 спрема, и који је у предлогу идућем сабору нашем Министарству Просвете на увиђење већ припослат.“

Збор старобечејских учитеља позвао је 1869 преко З а с т а в е српске учитеље из околних места да се за трећи дан Духова у Ст. Бечеју у што већем броју искупе, ради састављања предлога о народној школи, који ће се поднети народном сабору у Карловцима:

„Побуђени братским позивом, и накани да му се одазову“, Арон Михајловић и Димитрије Јосић замолили су од магистрата, позивом на наредбу Министарства просвете од 10 октобра 1867, и на досадањи обичај, да им се други дан Духова да слободан подвоз. То им је и дао президијално градски начелник Брановачки.

Најбезобзирније мађаризовање Хунгарије отпочео је Калвин Тиса Калман, а наставиће га до 1918 његов син, Тиса Иштван. За годину 1879 спреман је закон о основним школама, који ће у њих увести и учење мађарског језика. Спремајући тај закон, министарство просвете је свакако хтело имати податке о дотадашњем стању учења мађарског језика, па их је свакако тражило и од новосадског магистрата, а овај од управа појединих вероисповедних школа. Јер, имамо пред собом извештај управе српских и управе руске школе. Извештаји осталих вероисповедних школа су несумњиво били писани мађарски, па су у оригиналу послани у министарство. Зато их не нађосмо у архиву нашег магистрата.

Управитељ српских основних народних школа, Аркадије Варађанин, упутио је 9/21 новембра 1877 магистрату овакав допис:

На уважени одпис Племенитог мађистрата од 9 октобра, којим се потписана управа позива, да се изјасни у погледу обуке мађарског језика у овдашњим срп. основ. народ. школама, част ми је следеће одговорити.

У наредбама високог Савета школског од 1872 прописан је у варошким (грађанским) шесторазредним школама ван матерњег и црквено-словенског језика још немачки односно мађарски језик; па ако се већ у II разреду наше основ. народ. школе одпочиње обука у црквенословенском језику: то је остављен тек за III разред немачки и мађарски језик, јер се по природи дечијој и педагошким начелима не могу одједанпут два страна језика у основним народним школама обучавати.

Како пак овде у овој вароши до пре 2—3 године не беше никаквог вишег завода са мађарским наставним језиком, па како и од то доба, од како се овде у месту завела мађарска велика гимназија, наша деца одвећ слабо ил никако ју не посећују; па како на последку и сами родитељи дечји траже и иште, да се деца њихова више у немачком нег у мађарском језику обучавају, што се и отуда види, да родитељи по свршеној народној школи одводе децу своју у местне католичке немачке школе ли језика немачког ради то се с обзиром на све те околности завео у оздашњим основним срп. народ. школама још од давнашњих времена покрај српског и црквено-словенског језика још и немачки језик као обвезни предмет.

Но како се пак у најновије време подигла овде покрај српске и мађарска велика гимназија и како се одпочео мађарски језик живље и више и у самој српској великој гимназији неговати: то је управа ова, увидивши потребу и корист, наредила да се ове 1877/8 школ. године одпочне у III разреду наше основ. народ. школе обучавање и у мађарском језику, које ће се догодине протегнути и на старије разреде.

Русински парох Андр. Лабош одговорио је овим ћирилским дописом:

На штовани допис сл. магистрата од 9 октобра част ми је одговорити да се у овдашњој гр. катол. или руској основној школи уз наставу материнског руског језика такођер државни језик мађарски предаје, и то почимље се уједно с читањем руским такођер читање и писање мађарско, а поступно разлажу се деци словничка правила с успехом према околностима доста поволјним.

О школама Новог Сада имамо немачки реферат сенатора Мише Димитријевића од 24 јануара 1877, па ћемо га објавити у целини.

У овом граду, две су средње школе: српска и грађ. мађарска гимназија.

Српска гимназија има 8, а мађарска 7 разреда.

На српској гимназији има сад 12 професора (једно је место упражњено) и 215 ученика, а на мађарској 13 професора и 181 ученик.

Срби имају пет школа: једну главну и четири филијалне школе. Главна школа има двапут четири разреда (засебно за мушке и за женске), седам учитеља и једну учитељицу. Поред тога, две учитељице уче девојчице ручном раду. Од филијалних школа, три имају два, а једна сва четири разреда. Свака филијална школа има по једног учи-

тељa. Према томе, Срби у свему имају 12 учитеља (међу овима је једна учитељица) и две учитељице женског ручног рада.

Код Срба школообвезне деце има 1125, а школу похађа 557.

Римокатолици имају две школе: једну главну и једну филијалну. Главна школа има за мушке четири разреда са толико учитеља, и три разреда за женске са толико учитељица. Поред тога, има посебна учитеља за цртање. Филијална школа има три разреда, а једног учитеља.

Школообвезне деце имају римокатолици 1217, а школу похађа 901.

Евангелици имају две школе, немачку и словачку. Свака школа има три разреда, а једног учитеља. Школообвезне деце 384, у школу иде 158.

Реформати имају школу са шест разреда, одвојено за мушке и за женске, а два учитеља. Школообвезне деце 310, у школу иде 140.

Грчко-католици имају шесторазредну школу с једним учитељем. Школообвезне деце 40, у школу иде 18.

Јевреји имају школу с пет учитеља (међу њима две учитељице), удешену тако да мушка школа има 5, а женска само два разреда. Школообвезне деце 165, која сва иду у школу.

Повторну наставу дају код Срба, почев од 1 јануара 1877, сваке недеље од 2 до 4 сата поподне, три учитеља. Ученици су подељени у две групе: шегрти и ратарски подмладак; шегрти су и сами подељени у две групе. И код римокатолика се повторна настава даје недељом.

Код евангелика, реформата и Јевреја нема повторне наставе. Гркокатолици држе додуше повторну школу, али врло нередовно.

Има две више школе: српска вишедевојачка школа, и крал. мађарска државна женска грађанска школа. Српска треба да има четири разреда, али засад има само три. Мађарска има засад само један разред. Српска има 4 учитеља и учитељицу, помоћног учитеља за музику и певање и помоћну учитељицу за француски језик. Имо 38 ученика. Мађарска женска школа има две учитељице и 61 ученицу.

Концесиониран приватан завод је само један у граду: приватна женска основна школа Емилије Мозер са четири разреда, и то трећи, четврти, пети и шести (пошто су први и други разред остали без ученица). Ова школа има два учитеља, учитељицу и 22 ученице.

На школе троши градска општина годишње 21.000 фор. а. вр. и та свота чини скоро пети део годишњих редовних прихода ове општине.“

2) ШКОЛА ЦРТАЊА — SCHOLA GRAPHIDIS

Немамо доста података, па ипак не смемо прећутати школу цртања у Новом Саду. Још у време Јосифа II наредбом од 6 јуна 1786 Намесничко веће је магистрату доставило жељу владара да извесне занатлије не ослобађају шегрте, док писменим уверењем не докажу да су кроз годину дана, недељним и празничним даном, вредно посећивали цртачку школу. Приложен је и списак занатлија који боље раде, ако су учили цртање; то су зидари, клесари, штукаторији, столари, колари, дунђери, бравари, златари, звоноливци, казанџије, гомбари, седлари, ременари, лончари, бачвари и стаклари.[1]

Само, ми не знамо да је магистрат ишта учинио овом приликом за оснивање цртачке школе. Да је ова тада основана, било би о њој бар спомена 9 и 16 маја 1799, када се у Новом Саду бавио директор Више школске управе из Печуја, и када је препоручивао магистрату оснивање цртачке и грађанске или реалне школе. Ова последња би чинила четврти разред основне, намењена будућим занатлијама и онима који не теже за латинским студијама. У њој се поред домаће историје и природописа учи географија, виша аритметика, познавање новца и мера, грађански писмени састави, па и геометрија и механика, све на матерњем језику. У местима у којима има грађанска школа, не прима се за шегрта оних заната који захтевају цртање нико ко није походио четврти разред две или три године. За то време мора да походи и школу цртања.

Учитељу цртања припадао би стан и 300 фор., а учитељу четвртог разреда 200 фор. Кад би се поново завео мешовити трећи разред, имала би се плата за учитеља четвр-

[1] 1786 Fasc. 16 U

тог разреда. Најзад, мисли да би се школа цртања могла сместити у згради гимназије.[2]

На те предлоге је магистрат одговорио 2 септембра 1799. Сви осећају и увиђају потребу тих школа, али је град од последњег турског рата и од куге 1795 силно задужен; а не може сад, кад држава ратује с Французима, искати од ње накнаду споменутих трошкова. Не може, дакле, основати споменуте школе.[3]

Из наредбе Намесничког већа од 15 јуна 1813 могли бисмо закључити да је тада постојала цртачка школа. Али је неко дојавио Већу како се занатски шегрти довољно не терају у цртачку школу и на катихизацију. Затим, да еснафи примају калфе без поднесене сведоџбе о испиту из веронауке и о похађању цртачке школе. Зато се магистрату озбиљно наређује да ову злоупотребу укине и спречи, иначе ће комесари еснафа бити позвани на одговорност.[4]

Али такве наредбе су биле циркулари који су слати и муниципијама без школе цртања. Такав циркулар је Намесничко веће послало нашем магистрату и 3 јануара 1815. Веће је с негодовањем дознало да се или сасвим непотпуно, или никако не извршује она из више разлога спасоносна наредба владара да шегрти и калфе занатлија имају похађати scholas graphidis; да је остала без ефекта и она наредба Намесничког већа од 25 фебруара о томе, како се имају глобити занатлије које се огреше о ту наредбу. Зато Веће наређује магистрату да ту наредбу објави по граду, и да под теретом одговорности пази како би се она тачно извршавала.[5]

И 30 јула 1818 јавља Веће магистрату да је дознало како шегрти бегају из места у којима има школа цртања у места која је немају. Наредило је магистрату да такве калфе не прима у град.[6]

Међутим, још и године 1824, Избрано грађанство Новога Сада одгађа оснивање школе цртања до бољих времена,

[2] 1799 Fasc. 5 No 803 и 829.
[3] 1799 Fasc. 9 No 1530.
[4] 1813 Fasc. 7 No 1767.
[5] 1815 Fasc. 3 No 568.
[6] 1818 Fasc. 9 No 3692.

када домаћа благајна буде у бољем стању, па се том закључку придружио и магистрат.[7]

Раније него из нашег архива, дознајемо из преписке између Георгија Магарашевића и Јована Хаџића-Светића да школа цртања у Новом Саду већ постоји. Тако Магарашевић већ 17 априла 1826 пише Хаџићу:

„Арса Малер (Теодоровић) оставио нашој новозаведеној Zeichen-школи целу своју колекцију Kupferstiche преко хиљаду комада."[8] У позније писму спомиње Магарашевић и успешни труд Атанасија Николића да позоришним приредбама ојача благајну графическе школе.[9]

Први пут се у нашим списима спомиње новосадска школа цртања 7 маја 1827. Тога дана је магистрат јавио Комори да је Атанасије Николић, artis delineatoriae magister, поднео молбу да би му се за недељне и празничне дане од 8 до 10 сати пре подне уступила дворана у згради основне школе код католичке цркве, која је после укидања ниже католичке гимназије и онако празна, а он би у њој поучавао у цртању шегрте и калфе. Магистрат је нато изаслао сенатора Јохана Кербера пароху, нека дозна, да ли би ова настава реметила тишину потребну за богослужење. Парох Леонард Новак је одговорио да су предложени часови најзгоднији. Ово је магистрату референсано 24 фебруара 1827 и магистрат је закључио да Кербер уведе Николића у дворану на спрату (in superiori tractu) од стране парохиског стана, и нека га позове да наставу отпочне 1 априла. Уједно су позвани и комесари еснафа, нека озбиљно нареде еснафима да своје шегрте и калфе приморају на похађање ових часова. Питање пак награде предавачу и грејање учионице магистрат је упутио Избраном грађанству. Ово је закључило да Николића награди са 50 фор. сребра годишње из домаће благајне, и одредило је два хвата меких дрва за грејање учионице. Најзад, да се из градске благајне набаве реквизите за школу, а Економски одбор (Deputatio in oeconomicis operans) одредио је које реквизите имају платити еснафи, а које град. Град би требао набавити намештај: столове, клупе, орман, даске за цртање и стелаже за 175 ф.

[7] 1824 Прот. 3465.

[8] Стражилово, 1887 стр. 495.

[9] Ibidem, стр. 542.

Оригинали за прецртавање могли би се, по мишљењу професора цртања, купити од крал. цртачке школе у Осеку, а узели би се за ове занате: зидаре, дрводеље, коларе, кујунџије и лимаре, столаре, лончаре, браваре и механичаре.

Пошто је Намесничко веће још 3 јануара 1815 и 26 јуна 1821 строго наредило да се шегрти и калфе приморају на вредно похађање часова цртања, то се магистрат надао да ће Комора одобрити потребне издатке из домаће благајне.[10]

Шта је Комора одговорила на овај допис магистрата, о томе немамо белешке. Једва да је одговор био негативан. Јер знамо да је магистрат 21 децембра 1827 изаслао сенатора и капетана полиције Камбера, нека изиште од учитеља цртања Николића узорке ђачких радова ради подношења Комори. Камбер је добивене узорке поднео магистрату 3 марта 1828, и пријавио му жељу Николића да у бившој нижој гимназији добије и стан, и да му се повиси награда, пошто је 50 фор. сребра мало при све већој скупоћи.

10 септембра 1828, Комора је јавила магистрату да је узорке ученичких радова, поднесене од Атанасија Николића, оценила њена градитељска управа (aedilis directio) и одобрила. Уједно је дала мишљење да је Николић потпуно квалификован за положај учитеља цртања, па да му треба дати достојнију систематску годишњу плату, како би поучавао не само недељом и празником, него и у дане тежатнике, и не само занатлијама, него и другима. Треба се само споразумети с Николићем о плати, а то је магистрат препустио Економском одбору.[11]

А тада се десило нешто што потсећа на тешко завођење физиката у Новом Саду, само зато што је кандидат био Србин. И овом приликом је Економски одбор одговорио магистрату да с Николићем није ни покушао преговарати стога, што је присутни сенатор Кербер изјавио да католичка општина никад неће примити Николића за учитеља цртања. Магистрат је нато додуше упутио исти одбор, нека поведе преговоре с Николићем, пошто именовање учи-

[10] 1827 Fasc. 5 No 1772.

[11] 1828 Прот. 4257: quod is pro statione graephidis magistri omnino qualificatus, condignoque systematico annuo salario providendus . . . Non solum diebus dominicis et testis solis opificibus, sed aliis quoque per sertimanam praescriptam institutionem daturus.

тења не зависи од саме римокатоличке општине.[12] Али ће разбијачи и овом приликом бити јачи од Срба.

Економски одбор је известио магистрат о изјави Атанасија Николића да је готов радити и преко недеље, и у празничне дане за 200 фор. сребра годишње, слободан стан и пет хвати дрва. Одбор је дао мишљење да домаћој благајни треба наредити исплату те награде. Али је магистрат, и поред наредбе Коморе од 10 септембра, упутио ствар на мишљење Избраном грађанству.[13]

У заседању магистрата, држаном 4 децембра 1828, народни трибун је реферисао да Избрано грађанство не може да се сложи. Један му део жели Николића који је у почетку обећао бесплатну наставу, и само зато му је вотирано 50 фор. сребра годишње, да би и сиромашнији могли учити код њега. Ово су, дабогме, Срби. А други део грађанства каже: ако домаћа благајна може поднети нов издатак од 200 фор. сребра, и 50 фор. сребра станарине, и пет хвати дрва, онда треба расписати стечај. Међутим, домаћа благајна не може то поднети, пошто треба плаћати дугове града, а не повећавати статус чиновништва. И пошто се Избрано грађанство није сложило, искало је да се ствар упути Комори, па нек она одлучи. Магистрат је то решење прихватио, али је и он био мишљења да завођење школе цртања и систематизовање плате треба одгодити за срећнија времена.[14]

Питање је међутим решило Намесничко веће које је наредбом од 27 јануара 1829 јавило магистрату да из разлога које је магистрат навео, а највише због слабости домаће благајне, засад треба одустати од систематског завођења и уређења цртачке школе у Новом Саду, и од одређивања плате Атанасију Николићу, с тим да магистрат извести када та благајна буде у могућности да издржава ову школу.[15]

Разочаран, Николић се ваљда обратио Комори, с позивом на њену повољну наредбу од 10 септембра 1828, али је

[12] 1828 Прот. 4484.
[13] 1828 Прот. 5281.
[14] 1828 Прот. 5352.
[15] 1829 Прот. 949.

сад и она, наредбом од 25 фебруара 1829, одбила Николића.[16]

Николић се после овог неуспеха спремао да положи геометарски испит, али је и овде наилазио на тешкоће. За тај му је испит ваљда требала двогодишња пракса код испитаног геометра. Уверење о пракси је затражио од градског мерника у Новом Саду, од Лазара Урошевића. А кад му га Урошевић не хтеде дати, Николић се потужио магистрату, којем је Урошевић изјавио да је Николић додуше неколико пута радио код њега канцеларискe послове, али да никад није био у мерничкој пракси, нити да је пред њим показао своју вештину у геометрији.[17]

Свеједно је Николићу 6 новембра 1829 издана од пештанског универзитета геометарска диплома о обилатом знању у земљемерској вештини те у вештинама и наукама које су за њу потребне.[18]

Та је диплома публикована пред новосадским магистратом 24 новембра 1829. Значи, Николић је и после неуспеха са школом цртања упорно хтео да себи обезбеди опстанак баш у Новом Саду, у којем је имао приличних успеха, радећи око организовања позоришних претстава, и сарађујући око стварања репертоара за српску позоришну трупу која се тада формирала у Новом Саду.

Изгледа да Нови Сад до Буне није имао градске школе цртања. А ни после Буне није стварана под тим именом, него се звала шегртска школа и нижа реалка. Јер, колико се год пута после Атанасија Николића повела реч о школи цртања, то су или предлози који падоше и прођоше без трага, или се ради о приватним школама. Тако је, 5 јануара 1838, капетан Јован Камбер потсетио магистрат на то колико је цртање потребно занатлијама, па и сваком младићу који хоће да буде културан, и колико настава у цртању може допринети да наш град постане индустриски центар. Зато је предложио да православна и католичка општина, употребив и фундације завештане у ову сврху, заједнички оснују школу цртања. Магистрат је на овај предлог одговорио да

[16] Ibidem 1169.

[17] 1828 Прот. 4400.

[18] 1829 Прот. 5335: super in arte geometrica eoque appertinentium artium et scientiarum abunda cognitione.

ће се најпре у свакој споменутој општини посебно то питање претресати, до чега као да није ни дошло.[19]

10 априла 1844 пред магистратом је прочитана молба Хенрика Хенклера, graphicae artis magistri, којом је молио нека магистрат извести еснафе да шегрти могу код њега учити цртање, а магистрат му је учинио по молби.[20]

20 априла 1847, Вилхелм Венцличка је известио магистрат да у Новом Саду намерава отворити школу цртања за овдашњу школску омладину и за занатлије, и молио је одобрење за то. 27 септембра исте године споменуто је у магистрату да је Венцличка отворио цртачку и трговачку школу. О првој, магистрат је затражио реферат од сенатора Франца Ланга, а о другој од Павла Јовановића, Змајева оца. Међутим је 3 априла 1848 Ланг реферисао да се Венцличка примио поучавати трговачке шегрте и с тим да је одустао од своје молбе у погледу цртачке школе.

Најзад, не знамо ништа поближе о томе, како је то 1847 Петар, син Д-ра медицине Андреје Камбера, примљен од магистрата за учитеља цртања.[21]

[19] 1838 Прот. 70.
[20] 1845 Fasc. 8 No 4326.
[21] Новосадске биографије II, 185.

3) РЕАЛКА ПОСЛЕ БУНЕ

О реалној школи после 1828, која је заправо била трећи разред основне школе, већ је било речи у чланку о основној школи. Реалка, о којој ће се овде говорити, настала је у Бахово време.

О њој се издаље почело радити. Већ 25 фебруара 1852, послао је Коронини новосадском градском начелству царску наредбу од 2 марта 1851 и један примерак наставне основе за реалне школе, што имају при подизању таквих служити као једини путоказ.

Даљи кораци нам нису познати. Није нам позната ни листина о оснивању реалке, која је садржала услове под којима је град пристао да издржава реалку. Јер ту школу Срби нису могли радо гледати већ од њеног почетка. Стечај за учитељска места расписало је Намесништво Војводства тако да се из монархије јавило двадесетак кандидата.

28 августа 1857 требало је општинство чинити терно предлог за директора и једног наставника. Од претставника у скупштини је било свега девет Срба. Ови су приметили да окружна власт у отпису којим министарство просвете доставља одобрење, назива реалку коју треба општинство да издржава „католичком нижом реалком“, те нису могли равнодушно да приме тај назив. Осетили су се побуђени да у име свег становништва које претстављају изјаве: да не могу дати свој пристанак на то. Тај назив ће јавност схватити као давање првенства католичкој вероисповести, што је у противности са зајемченом равноправношћу, па ће код већине становништва, која није католичка, изазвати мржњу и незадовољство, а може се и то десити да тим називом буду из ове школе искључени некатолички наставници. Међутим, у заветном писму којим је општинство изрекло готовост да издржава школу ради техничког образовања гра-

ћанства, нема ни спомена о католичком карактеру исте. Зато претставништво најпонизније моли, да би се уклониле све евентуалне рђаве последице, да се остави назив школе Градска нижа реалка. У нади да ће му молба бити уважена, претставништво је кандидовало тројицу за директора, и тројицу за наставника.

У заседању скупштине од 2 септембра, градски начелник Ползовић је споменуо да према заветном писму обштинства за реалку треба и православни катихета и треба учитељ српског језика и књижевности; да ће исти имати награде прве године по 100 фор., друге године по 150, а треће, када буду три разреда, по 200 фор. Он је говорио с владиком Платоном који му је препоручио свештеника Ђорђа Вуковића за катихету. Претставништво је Вуковића примило за катихету. За српски језик и књижевност предложило је вишем месту Јована Поповића, администратора парохије, који је као приватни учитељ Дјевичанске школе још пре Буне показао да уме радити у школи.

У заседању 3 октобра изнесен је пред претставништво отпис Намесништва Војводине од 25 септембра. Оно се чуди што назив „католичка реалка“ баца претставнике у бригу; тим више, што се код реалке увек радило о продужењу немачко-католичке главне школе. Захтев претставништва о измени назива се не може уважити, пошто је министарство изрично одобрило два разреда реалке као наставак католичке немачке главне школе. Разлога за страховање нема, пошто ће школу моћи похађати деца свих вероисповести. Према српској народности се имало дужног обзира постављањем катихете и учитеља српског језика и књижевности. — Претставништво је тај отпис узело на знање, задржав себи право да о називу школе још једном расправља, а градског начелника је упутило да састави комисију и изради програм по ком се школа свечано има отворити 22 октобра 1857.

Тога дана, она је свакако отворена, али не на дуго, пошто ју је Милетићев магистрат 1861 укинуо.

Наиме, 26 јула 1861 закључило је Градско веће да предузме реорганизацију градске реалне школе, те у ту сврху отказало службу професорима којих је било три: Јохан Најсидлер, директор, Петер Хамп први, и Адолф Хибнер, други учитељ. Као отпремнину изгласао им је половину њи-

хове годишње плате, а њу ће примати месечно, пошто докажу да међувремено нису примили другу службу. Ако ли би у току полугодине добили нову службу, губе право да и даље примају отпремнину.

Међутим почетком 1862 Милетић као градски начелник је суспендован, увођење уставних слобода је одгођено, и нижа реалка у Новом Саду је обновљена наредбом из Беча од 10 децембра 1863. О тој наредби је комесар Пијуковић 15 фебруара 1864 известио градског начелника. Она допушта да се донде, докле не наступе боље прилике, те се за римокатоличку омладину Новог Сада и околине оснује чисто римокатоличка реалка, васпостави пуноправно основана, али у међувремену укинута нижа реалка као привремена, по вероисповести мешовита градска нижа реалка, али тако да управитељ и половина наставника буду римокатолици.

Пијуковић је додао: нека градоначелник о овоме извести општину, да ова измени карактер реалке, да утврди језик наставе, да изради поделу предмета и распоред часова. У погледу предмета и часова, треба се равнати по већ постојећим сличним нижим реалкама, а не по пештанској великој реалци. Све те пак елеборате треба њему што пре послати, како би у идућој школској години реалка већ проradила.

Економска седница магистрата, 26 фебруара 1864, решила је узети тај акт на знање и доставити га „комисији која је овдашњим решењем од 26 јулија 1862 одређена, у руке начелнику те комисије сенатору Бели Пеаку с упутством да се о предметима који би се имали у реченој реалној школи предавати и на коме језику, посаветује и при саветовању у обзир сличне у околини овдашњој, нарочито у Сомбору, постојеће реалне школе узме, а своје извјестије ради даље наредбе што скорије овамо поднесе.“

23 септембра 1865, Угарско намесништво је, на основу скупштинског предлога, именовало за редовног професора и привременог управитеља Андрију Јиржика (рођен 1833 у Прагу, оспособљен за троразредну нижу реалну школу, радио на реалци у Прагу, а сад у Сомбору, говори и пише немачки и чешки, прилично српски и мађарски; обвезује се да ће научити српски за најкраће време, тако да ће се при настави служити и српским језиком); за привремене про-

фесоре је именовало Карла Мергла и Ђорђа Радића; најзад, за помоћног учитеља Павла Миљковића. Плата редовног професора је била 600 фор. и 150 фор. као директор; помоћни професор Миљковић је добио годишње 400 фор.

1 марта 1866, Паја Миљковић се тужио магистрату и претставништву што он има само 400, а не 600 фор., колико имају његове колеге. Томе узрок не може бити чињеница што нема испит оспособљења за реалку, пошто тог испита немају ни његове колеге. Мисли да се не може сматрати помоћним учитељем, кад од прописаних 64 недељних часова, што се има делити међу шест наставника, он сам предаје 19 часова главних предмета. Моли зато потпуну плату, а што се тиче испита готов је полагати га, када год му Намесништво одреди термин.

Не знамо, није ли молба Миљковића одбијена, и није ли то узрок што га 1866—1867 не налазимо међу наставницима реалке.

Иначе, у својој молби којом је 28 марта 1865, из Вршца, компетовао, Миљковић каже да због сиромаштва не може своје техничке науке продужити и свршити, а поднео је документа која су доказивала: по свршетку нормалних школа учио је три ниже реалне школе у Вршцу, и три више у Будиму, а три године је слушао технику у Грацу; најзад, да осим матерњег српског језика врло добро немачки и романски, а говори прилично добро мађарски, „и тако науке младежи сваке народности тумачити могу.“

Знамо да је Миљковић био професор новосадске ниже реалке, али не знамо откад и докле. Октобра 1873, Миљковић је инжењер у Вршцу; компетовао је за место новосадскога градског мерника, и није изабран.

14 новембра 1865, директор Јиржик је известио магистрат о наредби Намесништва од 25 јануара 1865 којом је наставни програм реалке примљен, али уз више примедаба. Између осталог, ту је речено да се учила, ако их нема, морају одмах набавити, и да се у будуће школарина има трошити на набавку тих средстава, те на оснивање библиотеке.

У споразуму с учитељским збором нашао је да су преко потребна толика учила, да се њихова набавка не може очекивати од града, који већ доста троши на реалку, него, ослањајући се на наведену наредбу, да се споменуте празнине ове школе попуне тим што ће сваки ученик по семестру

плаћати школарину од 2 фор., која ће се опростити ономе ко покаже уверење магистрата о сиромаштву. Ова школарина није велика, ако се пореди са школарином у реалкама Аустрије која за први разред варира од 2—6 фор., а са сваким даљим разредом се пење за 1 или 2 фор. На већини средњих школа у Немачкој износи школарина од 2 до 16 рајнских фор., према висини разреда.

Овај закључак професорског збора ставља до знања општини, очекујући њене евентуалне примедбе на исти.

Општина је 30 децембра 1865 одговорила да тај закључак може само одобрити.

О Мерглу дознајемо да је рођен 1835 у Острогону од родитеља Михаела Мергла и Катарине Интриговић. Октобра 1868, министар унутрашњих дела допустио је Мерглу мађаризовање презимена, и он се отада звао Маргаи. Али, тада он већ није био у Новом Саду; изабран је за наставника реалке у Пешти. Зато је 26 септембра 1868 из Будима замолио да буде разрешен од дужности на овој реалци, на којој је радио четири године.

2 октобра 1868, Јиржик је предложио ова суплирања:

1. Учитељ Димитрије Јосић да предаје српски у сва три разреда, по 2 часа.

2. Учитељ женске народне школе Илић (евентуално Бахман) да предаје мађарски, исто толико.

3. Учитељ Јозеф Бринке да предаје краснопис, исто толико.

Пету пак професорску снагу суплираће он и професори Радић и Рајнхарт.

Од ове колегије, највише нам је познат Ђорђе Радић, о којем је већ писано.[1] Ни он, као ни Миљковић није имао испита; знамо да му је Намесништво 3 јуна 1866 продужило рок за полагање испита на годину дана.

Из овог времена смо видели и записнике о неколиким конференцијама наставничког збора: од 3 јула, од 5 новембра и 1 децембра 1866. Из тих записника ћемо исписати најинтересантније податке о школи.

[1] Новосадске биографије IV, 213.

Школске године 1865-6 имала је реалка свега два разреда. У првом је било 34, а у другом 32 ученика. Од Срба похваљени су неки Кузминац и Живановић, док су слаб успех показали: Фукс, Николић, Менрат.

Намесништво је 30 септембра 1866 известило да је магистрат као патрон ове реалке дужан за предавање мађарског и српског језика или погодити посебне наставнике, или наградити оне наставнике који поред својих стручних предмета преузму на себе ове језике.

Школске године 1866—1867 има реалка сва три нижа разреда. Мергл предаје географију и историју у II и III разреду, немачки у II и III, и мађарски у два одељења: 6 + 6 + 4, свега 16 часова.

Радић предаје физику и природопис у I и II разреду 4 часа, и српски језик у оба одељења по 2, свега 14 часова.

Франц Рајнхарт је преузео слободно цртање руком у II и III разреду истовремено са 6 часова; хемију у III, 6 часова, и аритметику у I разреду, 5 часова, свега 17 часова.

Младен Јовановић геометрију и геометријско цртање слободном руком у I разреду, 8 часова; аритметику у II разр., 4 часа; архитектуру са цртањем у III разр. 3 часа, и географију у I разр., 3 часа, свега 18 часова.

Учитељ Јозеф Бринке преузео је краснопис у два разреда, по 2 часа.

Директор Јиржик преузео је немачки у I разр. 4 часа, аритметику и књиговодство, те науку о меници у III разр., 3 часа; управљање наставом у певању и у гимнастици, 2 до 3 часа, свега 11 до 12 часова.

Ове, 1866-7, школске године, која је трајала само девет месеци, било је у првом разреду 44 ученика. Од Срба, општу похвалу због успеха у науци заслужио је Тимотије Крестић, а делимичну Љубомир Арсеновић. Слаб су успех показали Стефан Ловрековић, Ђорђе Николић, Младен Цинцаревић и Густав Фукс.

У другом разреду, од 20 ученика, општу похвалу су заслужила двојица: Мане Будисављевић и Димитрије Кузминац. Због непажње су укорени: Ернест Менрат и Петар Шилић.

У трећем је разреду 21 ученик; због непажње су укорени: Балтазар Фајт и Вилхелм Фукс.

Младен Јовановић је као професор реалке радио само до конца марта 1868, а тада је поднео оставку, те су га од 1 априла 1868 замењивали остали наставници. С овом оставком у вези, Јиржик је, као директор 26 маја 1868 упутио претставништву немачки допис у којем га је упозорио на један недостатак ове школе: док на државним реалкама дефинитивно намештени наставници добијају десетогодишњи доплатак, а обећана им пуна пензија после 30 година службе, дотле за ову градску реалку то не важи. Зато она не може да добије ни да задржи боље наставнике.

Тек 14 марта 1870 одговорено је на ту претставку: „Почем је опстанак ове школе, овакове као што је, у питању, то се ова молба не може у претрес узети, и долази у акта.“

18 јуна 1869, градско књиговодство (Коста Новаковић) упутило је магистрату тужбу против Јиржика. Овај још није разјаснио недостатке у рачунима за године 1866 и 1867, рачуне пак за 1868 није поднео на преглед. „У име школарине ништа до данас није ни за годину 1868 нити за 1869 у ововарошку камератичну благајницу положено, ма да је рачунодавац управитељ реалне школе г. Јиржик приликом првог прегледања рачуна од године 1866 тај налог добио, који му је приликом првог прегледања рачуна од 1867 и другог прегледања од 1866 тај исти налог поостријен, да сам нема права и власти од истих новаца на потребе варошке реалне школе трошити, него да има новац у ововарошку камератичну благајницу положити, а набавку нужних ствари за школу од варошке управе искати.“

На ту је тужбу Економски одбор закључио да је она после решења магистрата од 16 јуна 1869 постала беспредметна.

А то решење магистрата је, вероватно, оно исто које је и скупштина усвојила 10—13 јула 1869: да се у смислу XXXVIII законског чланка од 1868 ова реалка претвори у грађанску школу, због чега је отказана служба свем учитељском персоналу, па и Јиржику. Овај се јавио магистрату из Беча 24 августа 1869 молећи уверење о својој четворогодишњој служби. Уверење је добио повољно: „Кроз четири године, као професор и директор, служио је и своје дужности вршио увек похвалном ревношћу и тактом, на потпуно задовољство овог магистрата.“

3 септембра 1869, Јиржик, опет из Беча, пише градском начелнику. По њему нема сумње да предложени преображај реалне у грађанску школу неће добити пристанак министарства. А он се не може послужити правом да поново компетује, јер не влада српским ни мађарским језиком. Пошто пак намештење није добио ни од министарства, ни од Намесништва, па ни од града Беча, а мало уштеде што је имао потрошио је на пут и на скупи живот у Бечу, то њему, жени и детету прети тешка оскудица. Зато је молио да му се почне исплаћивати обећана отпремнина, једногодишња плата.

13 септембра 1869 одговорено је Јиржику да министарство још ништа није јавило о преображају реалке, па је скупштина решила да реалка траје још годину дана. Према томе, он је још увек директор те школе. Ако му прилике не допуштају да се врати, биће позван Рихтер са реалке у Вел. Кикинди да га замени. У том случају, Јиржику припада само полугодишња плата као отпремнина, свега 375 фор., што ће му се платити у две рате.

Скупштина је 13—14 септембра 1869 изабрала Франца Рихтера евентуално за управитења, досадашњег професора Франца Рајнхарта, даље Филипа Оберкнежевића и Светозара Савковића за редовне професоре. Првоме одредила плату 750 фор. годишње, а осталима по 600 фор. О свему том је известила министарство.

Да ли је Рихтер уопште радио на овој школи, не види се из наших списа. Из њих се дознаје само толико да је Школски одбор за варошку реалку 24 септембра 1870 изабрао за професоре реалке Милана Чавића и Д-ра Милана Ђорђевића, а Франца Рајнхарта супституисао за директора. Но главна скупштина је већ 9 фебруара 1871 извештена да је Милан Чавић умро, а о управитељу Рајнхарту да је болестан, тако да је у школи велики неред.

За неко време неред је, може бити, ублажен тим што је Школски одбор, 9 децембра 1869, провизорно на годину дана изабрао за професоре Лудвига Сагмајстера и Владана Арсенијевића, а за управитеља дотадањег професора, Филипа Оберкнежевића. Али док је Арсенијевић службу наступио већ 20 децембра 1869, дотле се Сагмајстер није примио професуре.

Интересантно је да је више професора, којима је крајем јула 1869 отказана служба због намераваног, а не изве-

деног преображаја школе, пошло право у Беч. Међу њих спада и професор Рајнхарт. Само, Рајнхарт се одазвао позиву магистрата да се врати на своју дужност. Једини услов, који је поставио, био је: да му се накнади трошак који је имао прилике не драговољног пута у Беч. Економски одбор је, 27 октобра, нашао да је његово потраживање сасвим праведно, те му одобрио 30 фор. накнаде.

Јиржик, напротив, јавио је магистрату, 17 септембра 1869, да није у могућности задржати своје место на реалци. Иако му намештење није сигурно, писао је он, ипак је молио полугодишњу плату као отпремнину, што је и добио.

Извештена о решењу скупштине 10—13 јула, по којем је реалка требала бити претворена у грађанску школу, римокатоличка црквена општина је по свом претседнику, Бенде Имре, заискала текст тог решења, 30 јула 1869, да би према њему заузела становиште у свом заседању од 1 августа. О том становишту ништа не знамо. Можемо само слутити да су римокатолици били противни и овом поступку српског магистрата.

Само зато да бисмо илустровали нестални карактер ове школе, рећи ћемо како је изгледао професорски збор реалке децембра месеца 1869: привремени управитељ је Филип Оберкнежевић, а професори су: Рајнхарт, Савковић и Арсенијевић; најзад, помоћни учитељ за мађарски језик Бахман.

16 фебруара 1871, под претседништвом Д-ра Јована Суботића Школски одбор за реалку одредио је да оболела Рајнхарта замењује руски парох Павле Вукић. На место умрлог Милана Чавића и за предавање хемије и осталих предмета које је предавао Рајнхарт, изабрао је за привремене супленте: професора гимназије Васу Пушибрка и апотекара Вилхелма Грозингера. Најзад Одбор је ради извиђења нереда у реалци изаслао комисију: Александра Гавриловића, Марка Поповића, Васу Ђурђевића и Фридриха Алтвирта.

25 фебруара 1871, привремени управитељ Вукић је јавио претставништву да се апотекар Грозингер, који се био понудио да предаје хемију, коначно тог одрекао због своје болести. Зато је хемију предао Пушибрку, а цртање неком Калтнеру млађем.

Управитељ реалке Вукић известио је магистрат 8 априла 1871 да број ученика реалке износи (50 + 26 +16) свега 92, а да наставничко тело чине:

1) Павле Вукић, предаје 9 часова, за које добива месечно 33.33 фор., а као управитељ 12.50 фор.
2) Рајнхарт Фрања
3) Поповић Јован, катихета,
4) Коппер Ђорђе, катихета
5) Д-р Милан Ђорђевић
6) Вајс Карл
7) Владан Арсенијевић
8) Калтнер Јохан

18 септембра 1871 пише д-р Милан Ђорђевић Школском одбору у Новом Саду:

„Потписани јавља да је од славног патроната велике гимназије у Новом Саду изабран за професора и као такав не може вршити дужности које су му припадале као досадањем професору ововарошке реалке, с тога захваљује на томе звању и поверењу и моли сл. одбор, да му оставку благовремено на знање узме.“

8 новембра 1871, ова школа има новог управитеља, Д-ра Милана Јовановића-Морског. Тога дана извештава он Школски одбор да бивши управитељ Рајнхарт дугује библиотеци реалке 40 фор. Тај дуг је Рајнхарт признао још 1 априла 1871 управитељу Вукићу, па је сад решено да му се задржи од коначне отпремнине.

1 децембра 1871, Д-р Јовановић је пријавио магистрату да је кућа у којој ради реалка у трошном стању, може прокисавати, а то би оштетило справе у кабинетима; у трећем пак разреду је пећ мала и не може да загреје дворану. Зато је магистрат позвао власника зграде, Петра Е. Сарајлића, трговца у Жабљу, да изврши потребне оправке, јер ће иначе сам магистрат то учинити о трошку Сарајлића.

7 децембра 1871, скупштина се опет бавила избором професора за реалку. Узела је на знање извештај Школског одбора који је изабрао Фр. Тителбаха и Миту Калића. Усвојила је и други предлог Одбора, да се Рајнхарту изда тромесечна отпремнина, 150 фор., али да му се задржи 45 фор. у име дуга библиотеци.

12 јануара 1874 опет избори. Школски одбор за варошку реалку изабрао је на два упражњена суплентска места Албина Ф. Мужу, свршена слушаоца трговачке академије[2], и Милана К. Јовановића (Батута), свршена медицинара. Пошто се пак на упражњено место испитаног професора нико није јавио, Одбор је изабрао за привременог суплента Ј. Пачариза, слушаоца филозофије на пештанском универзитету. Све те изборе је одобрила Главна скупштина 5 фебруара 1874 год.

Међутим, судећи по извештају директора Јовановића од 12 фебруара 1874 и Батут и Мужа су службу наступили већ с 1 јануаром 1874. Пачариз 12 фебруара 1874 још није био примио дужност, а 12 децембра директор већ јавља магистрату да је Пачариз поднео оставку.

Албин Мужа је за време рада на овој реалци покушао да полаже испит за професора реалке на којој је наставни језик немачки или хрватски. Хтео га је полагати у Пешти, али му је министар просвете 25 априла 1875 одбио прву молбу. У другој молби (њу смо читали) доказује да има претспрему за професора, јер је поред средње школе свршио и горњереални и трговачки течај, те трговачки универзитет у Бечу (пређе академија). Поновно моли дозволу да испит полаже из земљописа, из домаће и из историје света, те из немачког језика. Моли да испит полаже на немачком и хрватском језику.

И ову је молбу министарство просвете одбило. Трговачка академија, по њему, није место где може добити научну културу будући професор средње школе; најмање се за мађарску историју може спремати на бечкој трговачкој академији; „шта више, мађарска се историја не може на научној подлози ни проучавати без знања латинског језика.“

Према томе, министар Трефор је био вољан Мужи допустити полагање испита само за трговачку средњу школу. Изузетно, допустио би му полагање испита на немачком језику, али приликом усменог испита нека покаже да разуме

[2] У Новом Саду није био само овај један Мужа. Године 1863 па и 1877 благајник је паробродарске агенције Јохан Мужа. Овај има сина Алфонса који је 1860 рођен у Ст. Градишци, и који је имао учешћа у новосадској скупштини Уједињене омладине српске 1881.

мађарски језик, и да у случају потребе може с учеником и мађарски говорити.

Тек од 1873-4 школске године имала је ова школа, не више три, него четири разреда. Зато је ваљда управитељ Д-р Јовановић и могао рећи 1 марта 1874 да је њен „студијални план потпуно саобразан плану државне велике реалке у Будапешти.“ Ученика је тада било:

у IV разреду	14
у III разреду	25
у II разреду	39
у I разреду	64
свега:	142

од тога, судећи по именима, 78 Србохрвата, а 69 Срба свакако.

Колико је реалка град стајала, види се, приближно, из рачуна који је за школску годину 1873-4 поднео Д-р Милан Јовановић. По том рачуну, од школарине коју су скоро сви ученици, изузев сиромашних, плаћали, преостало је на крају 1872-3 школске године 140 фор. Године 1873-4 наплаћено је 626 фор. школарине; али је од те своте 113 фор. утрошено на уређење новоотвореног четвртог разреда; на школска и научна реквизита 489 фор. Из градских средстава плаћани су наставници и закуп школских просторија.

При свем том, министар просвете је својим решењем од 2 марта 1875 одузео овој школи право јавности, и није се дао поколебати ни скромном молбом скупштине да реалци, барем до конца ове школске године право јавности остави. Према томе, ученици реалке 1874-5, ако су хтели имати сведоџбу, морали су испит полагати на некој реалци која је имала право јавности.

Даља акта што их имамо о овој градској реалци, сва говоре о њеном укидању. О томе је писао и Ердујхељи[3], а писано је и у Новосадским биографијама[4]. Емил Чакра, као сенатор, отказао је 25 јуна 1875, три месеца унапред, стан за реалку Петру Сарајлићу, на основу закључка главне изванредне скупштине од 22 јуна. Сенатор пак Миша

[3] Српски превод, стр. 363.

[4] II, 146-7.

Димитријевић референсао је магистрату 8 октобра 1875 да је по налогу главне скупштине од 2 септембра и 7 октобра један део намештаја бивше реалке продао српској школској ошптини (7 ђачких клупа, 30 столица, орман за књиге — 45 фор.), и грчко-сједињеној општини (5 ђачких клупа и црну таблу — 12 фор.).

Има један акт последњег управитеља ове реалке, Ф. Л. Тителбаха, од 29 септембра 1875. Тим је актом Тителбах поднео (српски и ћирилицом) годишњи рачун реалке за школску годину 1874-5. „Мањи приход ове године, каже се ту, зато је, што се већем при почетку прогласило, да се реална школа укида". Последње године наплаћено је 444 фор. школарине, док је расход износио 437 фор. Вишак од 7 фор. тражен је од Тителбаха, тада професора градске реалке у Осеку.

Крајем септембра 1875, сенатор Миша Димитријевић и економски актуар Димитрије Јовановић преселили су сва учила реалке (библиотеку, физикални кабинет, хемијски лабораториј, природословне збирке, земљописне карте, моделе, цртеже, гимнастичке справе) у велику собу градске болнице која је била празна.

Главна скупштина, држана 7 октобра 1875, решила је да се намештај реалке прода на лицитацији, а учила да се продаду, ако остале школе понуде повољну цену. За учила знамо да се 3 фебруара 1876 интересовао управитељ више девојачке школе Аркадије Варађанин, али не знамо с каквим успехом.

Доста касно је Нови Сад добио грађанску школу. Први спомен о њој, нама познат, из године је 1874. Тада је бачбодрошки жупаниски надзорник, Милош Димитријевић, упутио политичкој општини допис овог садржаја:

Њега је министар просвете, дописом од 15 јула 1874, позвао нека у смислу 59 и 67 § XXXVIII законског чланка од 1868 у оним општинама и градовима, који имају бар 5000 становника, поради на оснивању виших народних или, ако то допушта њихова материјална снага, грађанских школа; нека ступи у личну везу са градском влашћу и поради нарочито на томе да се те више народне или грађанске школе подижу пре свега за девојке. Министар га је опуномоћио да онде, где би оснивање таквих школа наилазило на сметње материјалне природе, стави у изглед помоћ државе.

Зато он јавља општини да ће у септембру лично покренути преговоре у овом питању, па моли да се именује одбор који ће имати статистичке податке о материјалним приликама у граду, па да у сарадњи с њим омогући извођење закона.

Овај допис, магистрат је упутио главној скупштини с предлогом да се у тражени одбор, под претседништвом градског начелника, изашљу они претставници који су уједно и чланови одбора за градску реалку: Фридрих Алтвирт, Бенде Имре, Фрања Тушл, Стефан Брановачки, Миша Димитријевић, Д-р Младен Јојкић, Д-р Лаза Костић, Јован Милетић, Д-р Светозар Милетић, Д-р Стеван Павловић, Марко Поповић, Коста Трифковић, Д-р Михаило Полит, којима би се још и градски књиговођа Полит имао додати.

Предлог тај је скупштина усвојила 3 септембра 1874, али не знамо да ли је шта чињено у овој ствари. Јер када се казује како је године 1885 тражена и добивена државна „грађанска школа, тада године 1874 као да није спомињана него је све рађено изнова.“[5]

[5] В. Ердујхељи, српски превод, стр. 368.

4) ПРИВАТНЕ ШКОЛЕ

Вероисповедне, градске и државне школе нису биле једини заводи који су радили на просвећивању новосадскога грађанства и на ширењу просвете у граду и околини. Многи приватни људи су хлеб свој зарађивали поучавајући децу имућних родитеља у разним знањима и вештинама.

Тако смо у попису хонорациора из године 1816 нашли Јохана Хартла, бившег официра који је сад учитељ италијанског и француског језика.[1] Године 1820 молио је Јеврејин Леополд Калман од магистрата дозволу да овде заведе школу лепог писања, а магистрат је нашао да он није квалификован за шефа јавне школе, па му је допустио само да даје приватне часове из калиграфије, с обавезом да се јави локалним директорима овдашњих школа.[2] Исте, 1820 године је овде давао приватне часове из цртања Сигисмунд Шантл, син прослављеног тада сликара у Прагу, кога је Шафарик ангажовао да сликање предаје и на српској гимназији. Даље, 11 октобра 1819 изишао је пред магистрат Жозеф Шамисо, родом из Страсбурга, те замолио и добио дозволу да се настани у Новом Саду и да ради као професор француског језика.[3] Овде се он и оженио, па 27 новембра 1822 постао учитељ католичке школе, па као такав и умро 10 новембра 1838.[4] — И за време Буне имао је Нови Сад приватног учитеља француског језика, коме знамо само презиме —Fasse. — За њега и његову жену носила је ручак из трактира Катарина Стајић, оптужена да преноси сумњива писма српским побуњеницима на Римским Шанчевима, у Карловце и

[1] 1817 Fasc. 3 No 781: linguarum italianicae et gallicae docens.
[2] 1820 Прот. 815.
[3] 1819 број протокола 3889.
[4] 1834 број протокола 157.

Каменицу.[5] — 1837 приватно предаје Јохан Хенрик Рот калиграфију и вишу аритметику.[6] — 1840 добија Наталија Јанковић удова Петровић (после Буне градска учитељица ручног рада) уверење да приватно поучава девојчице из бољих породица у ручном раду.[7] — 1852, Јован Поповић, учитељ играња, Новосађанин, моли путни лист за иноземство, свакако за Србију. — 7 септембра 1855 Magdalena Campi моли од магистрата дозволу да може предавати француски и италијански језик, немачку декламацију и Conversationstänze. — Да и не спомињемо „лерове“ и институте у којима су се образовале грађанске наше девојке, између којих, „учебни и васпитателни завод само за женску младеж“ Амалије Терзић рођене Moreau имао више националан карактер (у Новом Саду 1867 није то ни могло бити друкчије), јер је у њем предавана „повесница српска, као и више важни предмета на српском језику.“[8]

О овом заводу смо ипак нашли бар нешто више у архиву, па ћемо то и објавити.

До године 1866, имала је у Новом Саду протестантски завод за васпитање девојака из имућнијих кућа жена неког Фрање Isoz-a, о којем знамо само толико да је 7 маја 1866 пред новосадским магистратом положио поданичку заклетву, те постао угарски држављанин, док је 1869 био учитељ француског језика у Темишвару. Тај завод је 1866 с дозволом министарства просвете преузела Амалија Терзић, рођена Моро. Министарство је о томе известило магистрат, додајући да Терзићка не може оставити завод као протестантски. Оно је већ повело преговоре с арцибискупијом у Калочи о верском карактеру завода. Од магистрата је пак тражило нека Терзићку саслуша о фонду који може инвестирати у подузеће, и нека извести о потреби таквог завода с обзиром на локалне прилике.

Магистрат је из заседања држана 24 јуна 1867 известио министарство да је завод који је Амалија Терзић, рођена Moreau, римокатоликиња, становник Новога Сада, преузела од жене Фрање Isoz за овај град потребан. Јер, у овом

[5] 1849 Fasc. 1 No 211.
[6] 1837 број протокола 6264.
[7] 1840 број протокола 2736.
[8] Застава 1867, број 83.

граду, у којем је у јачој мери заступљена образованија класа људи, постоји само један сличан завод, и утакмица са њим може само користити општој просвети. Што се фонда тиче, Терзићка је показала брачни свој уговор по којем располаже са 2000 фор. Препоручио је, на крају, молбу Терзићке.

По свој прилици, Amelie née Moreau је била из Швајцарске. У програму свог васпитног завода каже она да је била срећна и своје образовање добила у најславнијем заводу француске Швице, Notre dame du sacré-coeur, а да је више година била васпитачица у првим кућама Париза и Беча. Где и како се она нашла с Владиславом Терзићем, мужем својим, не знамо.

14 јула 1867, министарство просвете јој је дало дозволу да у Новом Саду подигне католички приватан завод за васпитање девојака, у којем ће ове упућивати, према приказаном програму, женским ручним радовима, у француском језику и у гласовиру, док ће основну наставу давати учитељи, а катихизирати свештеници. Још ју је министарство обвезало да у току године дана приватно положи испит за учитељско оспособљење, и да о том поднесе сведоџбу.

3 октобра 1867, Амели је упутила министарству просвете тужбу против т.зв. л е р о в а, које она назива буџаклиским заводима (Winkelinstitute). Ови нити одговарају захтевима добра васпитања, не стоје ни у каквој обавези према друштву, нити држе гувернанте. Пошто пак због таквих неауторизованих завода не може да се учврсти правилан завод, молила је, нека министарство забрани и затвори те заводе, јер ће без тога и њен завод пасти на ниво буџаклиских.

По наредби министарства просвете призван је 14 октобра 1867 њен муж Владислав Терзић и упитан: која научна заведења у Новом Саду по његову знању и одобрењу власти постоје. Он је одговорио да у Новом Саду постоје ове приватне женске школе, такозвани л е р о в и: Нека Фабер држи лер у Бекићевој кући, Хелена Шпилер у Дунавској улици, Терезија Миковић у улици Беле лађе, Ана Тренц, Алојзија Хегер, Јосиф Пекле, Ана Кранцл, нека Вицтум, и нека Жак.

Из наставног програма Терзићкина завода исписујемо да је обавезно било учење немачког, мађарског, српског и

француског језика, и да је митологија била посебан наставни предмет.

Да је Амели Моро била из Швајцарске, судимо по томе што је Владислав Терзић 8 новембра 1867 пред новосадским градским судом легализовао пуномоћ за Нанету удову Карла Моро у Porrentruy. Швајцарска, кантон Берн.

24 октобра 1869, Амели је заискала од магистрата званично уверење о гласу који она ужива, као и о успесима њеног завода. У ту сврху, приложила је нека уверења и новине које су писале о заводу, свега шест прилога. Магистрат је издао уверење да њен завод потпуно одговара како у погледу религиозно-моралном, тако и у погледу научног образовања, те ужива најбољи глас, захваљујући мудром вођењу управитељице.

26 маја 1868, Паулина и Фани Вујић замолиле су магистрат да спроведе министарству њихову молбу за дозволу да у Новом Саду оснују завод за поучавање и васпитање девојака (Lehr- und Erziehungsanstalt). Молби су приложиле сведоџбе о свом оспособљењу, којих ми нисмо видели.

Спроводећи ту молбу, магистрат је изјавио да од његове стране нема никакве сметње против издавања те дозволе.

Ана Костић је 9 новембра 1869 замолила магистрат да спроведе министарству просвете њену молбу, „и уједно да би препоручити ме милост изволели имати“. Магистрат је тек у заседању од 24 децембра решио учинити јој по жељи. У препоруци каже да Ана у овом граду од 1861 поучава на школу необавезне девојчице у женским радовима на највеће задовољство родитеља, и да ужива опште признање.

На ту молбу је од министарства стигао одговор, датиран 13 фебруара 1870. Изузетно јој је одобрено с обзиром на њено сиромаштво и на уверења о способностима праксом показаним да испит за учитељичко оспособљење приватно полаже у сомборској српској учитељској школи, и то први разред крајем те 1869—1870 школске, а други разред крајем 1870—1871 школске године. Истом приликом, дужна је доказати и своје способности у женском ручном раду.

10 јуна 1871, Милош Димитријевић, школски надзорник жупаније бачке, известио је Ану Костић, учитељицу у Новом Саду, да је министар просвете, својом наредбом од 10 фебруара, с обзиром на то што је њен завод, који постоји

већ девет година, на добру гласу, и што приказани програм наставе одговара захтевима закона о народној просвети, на препоруку жупанискога школског надзорника, дао право јавности њеној дотле приватној школи, под условом да она положи кроз годину дана учитељски испит. Разуме се само по себи да ће она морати увек имати пред очима закон о народној просвети, а особито његове §§ 20—22.

27 новембра 1876 Паул фон Кукацкаи је заискао и добио уверење магистрата да против приватне девојачке школе Павла и жене му Ане Кукацкаи, која овде већ пет година постоји, није подизана никаква тужба, и да иста школа није од штете ни за град ни за државу.

О овом брачном пару приватних учитеља знамо да је 1876 имао троје деце, а од ове је Александар већ правник.

III КЊИГЕ

КЊИЖАРЕ И ШТАМПАРИЈЕ

Пре штампарија, Нови Сад је имао књижаре. У XVIII столећу били су књиговесци (compactores, Buchbinder) у исти мах и књижари. Они су били и скоро једини књижари. Јављају се, међутим, већ у прве дане Новога Сада. Већ 1751, у списку Новосађана који су имали потраживања од потпуковника Секуле Витковића, налазио се и Филип Еберхард, књиговезац с потраживањем од 12 фор.[1] Та потраживања пак потичу из 1749, и из ранијих година. 2 јуна 1752 продала је Цартл, удовица Јевреjина Абрахама Лебла, књиговесца, своју кућу.[2]

Ништа не знамо о књижарским пословима ових првих књиговезаца у Новом Саду. Несумњиво их је имао Карл Ритмилер, римокатолик, родом из Саксоније, по занату књиговезац, који је 17 маја 1764 примљен за новосадскога грађанина. Овај је свој занат радио до смрти с приличним успехом. Кад је, 9 марта 1784, правио тестамент, могао је римокатоличкој болници завештати 10 фор., другој својој жени кућу и занат, а кћерима из првог брака 740 фор. Међутим и он, кад у тестаменту говори о својим потраживањима, каже да су иста настала из књиговезачког му рада за магистрат, за општину Кисач, итд., а књижарске послове не спомиње.[3]

Још боље се видео успех овог књиговесца 18 септембра 1784, кад је на лицитацији продавана његова оставина, јер је остао чист иметак од 2275 фор., пошто је за саму кућу добивено 2200 фор. Сем куће, у оставини је било прилично

[1] 1751 Fasc. 4 sub G.

[2] Hauskauf und Verkaufsprotocoll 1750—1760.

[3] 1784 Fasc. 5 H.

сребра, одела, икона, посуђа, намештаја и алата. Најзад, било је укоричених и неукоричених књига: све их је купио Дамјан Стефановић Каулици за 152 фор.; исти је купио и једну икону на платну за 48 фор., и за 1 фор. Buchbinderpapierschneidhobel.

Док је у Новом Саду радио без такмаца Саксонац Ритмилер, Намесничко веће у Пожуну издало је Правилник за књижаре у Хунгарији, 13 августа 1722. Ово су главне одредбе тог правилника:

Ко год хоће да се посвети трговини књигама, мора ту трговину прописно изучити, то јест, шест година шегртовати код овлаштеног књижара. Ако се шегрту поред хране и стана даје и потребно одело и рубље, онда шегртовање траје седам година, и тек се потом ослобађа. За време шегртовања, треба шегрту дати потребна знања о трговини књигама, а поред немачког и латинског бар знање још једног страног језика.

Ако шегрт побегне или буде отеран од свога господара, власт која је господару претпостављена испитаће случај, и пре њене пресуде ниједан књижар не сме тог шегрта примити.

Књижарски помоћник прави при ступању у радњу редован уговор, и пре уговорена рока нити може свог принципала оставити, нити од овог бити отпуштен. Има ли пак једна или друга страна довољан узрок да уговорени рок скрати, мора уговор отказати по годину унапред.

Нико не може постати књижар који није овај посао прописно изучио и бар четири године у књижари служио и који није стекао довољно знања о најбољим писцима у разним наукама. Зато кандидат за књижару треба да буде испитан на којем од цес. крањ. универзитета, те да покаже писану сведоџбу о својим способностима. Поред тога, кандидат за књижара у Пожуну треба да покаже бар 500 фор. капитала за трговање, а у другим местима мање, колико одреди Намесничко веће.

Број књижара не треба повећавати без невоље, него пре оснивања нове књижаре треба тражити пристанак Намесничког већа.

Књижари могу трговати свим врстама књига, изузев забрањене. Могу дакле трговати укориценим и неукориче-

ним, старим и новим, појединачним бакрорезима и мапама; могу сами бити накладници књига или од других књиге куповати.

У интересу публике, може се продаја старих укоричених књига допустити не само књижарима, него и другима. Али ови трговчићи не смеју продавати или као накладници издавати нове књиге. Изван Пожуна, трговчић мора имати краљевску резолуцију и дозволу Намесничког већа. Итд.[4]

Колико је дуго тај правилник био само теорија, далеко од стварности, видеће се из даље историје књижарства у Новом Саду.

Године 1781, Ритмилеру се јавио конкурент: 14 августа те године примио је магистрат молбу неименованог књиговезачког помоћника који је молио да буде примљен за грађанина и да добије право рада. Та је молба одбијена: граду је довољан један књиговезац који и сам једва има посла, те бедно животари с многом децом, а овде нема виших школа од којих би добио посла. Иначе би давнашњи грађанин, и без тога презадужен, у старости својој био доведен до просјачког штапа, и онеспособљен за плаћање порезе.

Али је нови књиговезац био упоран, и магистрат је 10 децембра 1781 имао прилику да још једанпут, с истом неистинитом мотивацијом, одбије молбу Дамјана Стефановића.

Идуће године, 8 јула, пред магистратом је била молба Ритмилера, нека се забрани књиговезачки посао неком православном књиговесцу и Јеврејима. Магистрат је дозвао преда се Дамјана Стефановића Каулици и забранио му посао, претећи да ће му иначе конфисковати алат и материјал.

Али тада је владао Јосиф II који је заступао слободу рада и конкуренције која обара цене. Каулици је на молбу Ритмилера одговорио: није истина да он није изучио свој занат. Прописно је он шегртовао код књиговесца у Карловцима, а као помоћник радио је у Сегедину, Будиму, Пожуну, а последње године и у Бечу. Не може Новом Саду бити довољан један књиговезац који не зна ни језик већине становништва. Напослетку, сам владар наређује да се умножава број занатлија.[5]

[4] 1772 Fasc. 7 sub M.

[5] Протокол заседања од 28 новембра 1782.

А кад је магистрат нашао да је Каулици још млад за мајстора (било му је око 22 године) и обећао му грађанство тек пошто увиди да је потребан још један књиговезац, обратио се Каулици Намесничком већу. А Веће је 27 децембра 1782 заискало од магистрата обавештења о Стефановићу. Не знамо да ли с овим у вези, али је Веће 30 јануара 1783 јавило магистрату наредбу Јосифа II да се никакве сметње не чине онима који намеравају отварати књижаре и оснивати штампарије, пошто већи број таквих завода доноси ниже цене, па се тако унапређује национална култура.[6] После такве наредбе, магистрат није могао дати неповољна обавештења о Стефановићу, него је од Српског обштества изискао повољно мишљење о њему, за које је од своје стране додао да је оно основано. Нато је Веће 20 марта 1783 наредило да се Стефановић прими за грађанина и да му одобри рад. Тако је 30 априла 1783 Дамјан Стефановић, нежењен, родом из Арада, платио таксу грађанства 8 фор., те је могао несметано радити.

Идуће године, 1784, Ритмилер је умро. Његова удовица је додуше пријавила магистрату да ће наставити радњу свог мужа,[7] али то није сметало Каулицију да своју радњу проширује. Већ 20 јула купио је радњу књиговесца Јозефа Урлика у Петроварадину; за књиге (931 егземплар!) и за књиговезачки материјал („хартију, кожу, шпон и злато“) платио је Урлику 152 фор. Спецификација тада купљених књига можда добро обавештава о књижарама какве су држали књиговесци. Ево, шта је Каулици купио од Урлика:

35	словачких еванђеља	у	12⁰	7	крајцара	укоричен егземплар
37	словачких катехизама	у	12⁰	3	„	„ „
23	Elementa linguae latinae	„	8⁰	20	„	„ „
28	Einleitung zur deutschen Sprachlehre	„	8⁰	6	„	„ „
81	Normal ABC büchl	„	8⁰	6	„	„ „
94	Kleines ABC büchl	„	8⁰	1	„	„ „
58	Deitsche Katächismus	„	8⁰	4	„	„ „
4	Illyrische Gebetbücher	„	8⁰	15	„	„ „
37	Gebetbücher	„	8⁰	15	„	„ „
20	Detto	„	8⁰	32	„	„ „
11	Schen schreibung	„	8⁰	1½	„	„ „

[6] 1783 Fasc. 3 sub. J.

[7] 1784 Прот. pagina 853 и 940.

Од књига које не садрже ни еванђеља, ни молитве, нити су уџбеници, купио је Каулици две хирургије, једну биографију Марије Терезије, 14 примерака Корнелија Непоса, 2 Нове Хелоизе, свакако немачки, 4 примерка Тристрам Шенди и 5 Мармонтела, све то свакако немачки.

Године 1792, Каулици се на уџбенику свог издања већ потписује као новосадски књигопродавац.[8] Али, и даље, ради послове тадањег књиговесца: 27 јула 1785 наплатио је из градске благајне 166 фор. за пореске књижице које је за град брошурао.[9]

Све до године 1848 породица коју је Дамјан основао штампала је и продавала књиге. Од издавачког јој рада, најважнији је био онај у години 1825, кад је Дамјанов син Константин почео издавати Сербску Љетопис под уредништвом Георгија Магарашевића, због чега је 1826 и основана Матица српска.

Иначе, књиговесци су радили скромније послове до Буне и дуго после Буне. Године 1822 спомиње се књиговезац Липтаи Михајло.[10] Он је занат изучио ваљда у Будиму. Јер, кад се магистрату његов мајсторски лист учинио сумњив, решио је да се о томе распита код магистрата у Будиму.[11] Овај је умро 1847, а 25 априла 1848 продаване су на лицитацији његове покретнине, међу којима многе књиге: сановници, молитвеници, уџбеници за основну школу, а од српско-хрватских књига:

			цена		
4	егземплара	Rajszka Ruzsa	3	фор.	30
2	„	Serbische Psaltyr	6	„	15
2	„	„ Csaslovatz	5	„	—
137	„	„ Bukvar	18	„	—
59	„	„ Rechnungsbücher	12	„	36
20	„	„ kleine Catechismus	5	„	30
77	„	Serbische Historien	19	„	30
15	„	Szredni Katechizmus	4	„	—
3	„	Rukovosztvo	2	„	40
15	„	Rjecsnik Serb. Wörterbücher	8	„	—

[8] Новаковић, Српска библиографија, 29.
[9] 1785-6 pagina 147.
[10] 1822 Прот. 377.
[11] 1823 Прот. 4191.

При лицитацији, за књиге се добило 2080.47 фор. у шајну, а цео иметак Липтаија изнео је 7170.15 фор. шајна. Многе књиге је купио син књиговесца, Едвард[12], ком је било 22 године, а прописно је изучио очев занат, доста је странствовао, и поднео ремек, после чега му је магистрат, 21 јануара 1848, дао грађанство и право да ради занат. Судећи по решењу магистрата, Едвард је знао литографију.[13]

Из овог времена знамо још једнога књиговесца: године 1845, добио је Франц Енгелхарт, књиговезац из Митровице, обећање магистрата да ће добити инколат и право да ради, чим поднесе отпуст од своје власти.[14]

Поред књиговезаца књижарским пословима су се бавили и сасвим обични трговци. За ортачку трговину Теодора Димитријевића и Ђорђа Ракића знамо да су, врло вероватно, откупили сву накладу венецијанске штампарије Димитрија Теодосија, у којој су од 1761 до 1771 штампана главна дела тадање српске књижевности. Отуд, кад се овај ортаклук, по смрти Димитријевића, разрачунавао, нашло се 1787 у његову дућану 284 примерка Орфелинова Магазина, 452 Јулинчеве Историје Срба, 24 Орфелинове Мелодије, 71 Правило сербских свјатих, итд.[15]

Од сасвим обичних трговаца који су се бавили продајом и пропагандом књига, особито је интересантан Георгије Кирјаковић о којем је Лаза Костић слутио да је био велики прегалац и да је јамачно у својој радњи имао многу српску књигу.[16]

Одиста је Георгије, син Диме Сентиванца, посредовао са много успеха између писаца и читалаца. Уживајући пуно поверење писаца, Вука на пример, он је тај посао толико заволео да је, 1836, замолио дозволу да отвори праву књижару. Те дозволе није добио, али је до смрти своје 1846 пропагисао српску књигу и њену мисао у којој је аустриска

[12] 1849 Fasc. 1 No 155.
[13] 1848 Fasc. 1 No 449.
[14] 1845 Прот. 5131.
[15] Гласник ист. др. X, 440.
[16] О Јовану Јовановићу Змају, 300.

власт наслућивала велику опасност за аристократски поредак у Аустрији и Угарској.[17]

Емануил Јанковић, студент медицине у Хале, „добри пријатељ“ Доситеја, књижевник, донео је из Прага у Нови Сад праву европску књижару, и донео је нешто чега дотле у Војводини није било: штампарију. Син Херцеговца који је 1748 већ у Новом Саду, он напушта медицину, одлази у Праг и учи да управља штампаријом и књижаром. 8 јануара 1790 моли од новосадског магистрата да као квалификован може подићи књижару и штампарију. Магистрат му је одобрио подизање књижаре, али је Јосиф II већ у фебруару 1790 умро, и смрћу својом покосио крилате наде Емануила који је намеравао да у Новом Саду штампа и српске новине.

Због искључиве привилегије Курцбека да штампа ћирилске књиге, Јанковић не сме употребљавати ћирилска слова своје штампарије. Смрћу Јосифа II, заправо његовим опозивањем реформама, такве су привилегије поново постале сметње сваком напретку. Кад му је онемогућен рад на подизању народне просвете, Јанковић покушава да спасе штампарију у коју је свакако и туђ новац био уложен (и Доситеј је имао „нешто свога“ у овом подузећу), тражи посла код слободних градова, код жупаније, путује можда због тога у Суботицу, и онде умире 23 септембра 1791.

Његову књижару и штампарију наследи брат му Јован, а управља њима Јованов син Павле, кога је Емануил извадио из гимназије и увео у књижарске и штампарске послове. Али, овим наследством Емануилова штампарија није могла испунити мисију коју јој је наменио њен оснивач. Јован Јанковић и син му Павле били су трговци, па су као такви водили и штампарију. И прва новосадска штампарија, која је за Емануилова живота штампала каталог његове књижаре, латинске говоре при отварању прве католичке гимназије у Новом Саду 1 септембра 1789, и латински говор којим је 7 јануара 1791 поздрављен Стефан Стратимировић кад је први пут као митрополит походио Нови Сад, штампала је и две немачке књижице.[18] По смрти Емануила штампала је

[17] Гласник историског друштва у Новом Саду VI, 127; Новосадске биографије III, 213.

[18] О свему овом види Летопис М. С. 323, стр. 242 и 243.

говор ученога Шафарика, којим је заузео место директора у новосадској српској гимназији 1819; штампала је класификације ученика, постиљоне, и још мање озбиљне ствари, — тако да је прва новосадска штампарија морала остати јалова, неплодна.

Сам Павле Јанковић изјавио је, 28 јануара 1822, да његова штампарија не израђује књиге, него позоришне цедуље, цедуље којима се посведочава исповест, цедуље за игранке, путне листове за град и за жупанију, као и друге ситнице. Па и 1835, кад се у Новом Саду већ смело штампати ћирилицом, Јанковићева штампарија у новембру 1834 и у јануару 1835 штампала је само порезне књижице, различите табеле за град и за суседне жупаније и објаве о игранкама.[19]

Године 1792, у Новом Саду се налази:

1. Штампарија, књижара и књиговезница Јована Јанковића;

2. Књиговезац Дамјан Каулици који држи и књижару;

3. Петар Стефановић који доноси из Русије и продаје црквене књиге.[20]

О овом Петру Стефановићу смо нешто нашли у Архиву карловачке митрополије. Године 1788 писао је гроф Франц Балаша, бан Хрватске, митрополиту Путнику, молећи га да му у интересу хрватске културе набави илирско Свето писмо старог и новог завета у најстаријем издању, а тако и у најновијем. Путник је ову жељу банову предао Петру Стефановићу, књижару у Карловцима (bibliopolae carloviciensi). Овај се трудио да задовољи бана Хрватске, о чем је сачувано његово врло интересантно писмо, датирано у Новом Саду 12 јануара 1789.[21]

У другом једном акту се исти Петар Стефановић назива „росијских церковних књиг лиферант“, као и „житељ и купец земунски“. У истом акту казује митрополит Путник како је године 1785 великим трудом и настојањем његовим израђена дозвола да се за православну цркву увезу из Русије потребне књиге, како су те књиге 1786 године набав-

[19] Гласник ист. друштва VI, 136.

[20] 1792 Fasc. 19 No 2065.

[21] A. K. M. 1788/381.

љене, па се сад, 1787, разашиљу. Само, тужио се Петар Стефановић, „национални књижни лиферант“: „наши православни не јединократ противо својих архипастирej поднимали каменеј за православнија книги а сада, когда оние уж седмиј месец привезени, никто и знат не хочет“, тако да је њему „и жизн наскучила по тому что болше 15. тисјашч гулдинов находитсја в не продатих книгах“.[22]

О Петру Стефановићу имамо само још једну белешку: 7 августа 1792 издана му је дозвола да и надаље продаје црквене књиге, али под условом да се не само даде увести међу контрибуенте, него и да своје књиге пријављује ревизору књига у Новом Саду.

За даљу историју књижара и штампарија у Новом Саду имамо још и ове податке.

Године 1794 позван је Јован Јанковић да поднесе магистрату копију привилегије за штампарију, ако је има; ако је нема, магистрат га је упутио, нека је тражи.[23]

У јануару 1795 налазила се пред Државним већем у Бечу молба браће Јована и Петра Јанковића. Ови су молили да привилегијом буду потврђени у поседу своје штампарије која је пре 4 године основана у Новом Саду, и да им се у исти мах дозволи штампање и илирских књига; у случају пак да се последњи захтев не може испунити због Курцбекове искључиве привилегије за штампање илирских књига, нек им се допусти штампање плаката, објава и сличних ситница илирским језиком, пошто је врло тешко, споро и скупо, слати такве ситнице Курцбеку у Беч.

Пред Већем се налазило и мишљење Намесничког већа по којем се, за трајање Курцбекове привилегије, Јанковићима може једино дати привилегија за штампање латинским и немачким словима (lediglich Schriften mit lateinischen und deutschen Lettern zu drucken).

Угарска придворна канцеларија је покушала да Јанковићима изради дозволу бар за ситнице штампане српским језиком. Али је нови власник Курцбекове штампарије, дворски агент Стефан Новаковић, најсвечаније против тога протествовао. Он је преузео Курцбекову привилегију која траје

[22] A. K. M. 1787/196.

[23] 1794 Fasc. 9 No 934.

још две године, а продужена је још на петнаест година, за суму од 25 хиљада фор., и уложио у то подузеће преко 50.000 фор., да би могао цео илирски и румунски народ снабдевати потребним књигама. Поред тога, ако се укаже потреба, он се нуди, да о свом трошку подигне такву штампарију у Новом Саду. Што се пак тиче навода молилаца да је незгодно објаве слати у Беч ради штампања, то не стоји: њему још није стигла из Новог Сада слична поруџбина. Најзад, оснивање штампарије у Новом Саду, где нема цензуре, по његову мишљењу је опасно.

Пошто Новаковић ништа није хтео жртвовати од своје привилегије, Јанковићевима је дата само привилегија за штампање латиницом и готиком.[24] Тако је она могла штампати овакву књигу: Cvitje istine, za oplemeniti razum i popraviti serce mladexih. Iz razlicsiti knjigah sabramo i na slavonskom jeziku izdano po Nikoli Nascichu ces. kraljevskom nacsalnom ucsitelju zemunskom. U Novom Sadu, slovima Pavla Jankovicha povlast. knjigotisca. 1828, mala 8⁰ 105. А није могла штампати Сербску Љетопис, редиговану и писану у Новом Саду! Или, ова је штампарија 1800 могла штампати постиљон који је на 16 страна in 32⁰ имао само шалу, немачку и мађарску, а српскохрватску само једну: Istina da xeliti i csestitati u modi vische nie, no ako ja nischta ne csestitam netye mi niko nischta ni dati, ali barem dobro je retyi sluga sam pokorni, na koje nam hotye se odgovoriti: dobri prijatelju odi ovamo.

Једанпут је штампарија Јована Јанковића штампала летак црквеном ћирилицом, и мал јој то није главе дошло.

21 фебруара 1804, Намесничко веће је послало тај летак магистрату с наредбом: пошто је извештено да тај летак раздаје градски протоколиста Тома Богдановић, нека саслуша овога, па нека према његову исказу одмах и вешто спроведе истрагу о томе, ко је аутор летка, где је штампан и с чијом дозволом. Затим, нека конфискује све примерке који се могу наћи, а о свему нек извести Веће.

Није нам јасно, зашто је та наредба стигла у Нови Сад тек 3 априла 1804. Одмах је Богдановић дозван пред магистрат где је изјавио: кад је једном био код епископа Јована Јовановића, добио је од овог четири примерка штампа-

[24] Staats-Rath archiv у Бечу 1795 No 148.

нога летка. Кад их је донео у градску кућу, приметио је у њима оштрије изразе против католичког свештенства, и зачудио се да је тако што штампано. Један егземплар је дао актуару Карлу Винклеру, други канцелисти Игнацу Штвртецком, а остала два дневничару Лакатошу (Хрвату) на прочитање, а нарочито да им покаже како је штампар Јанковић неопрезан кад тако што штампа; иначе, ништа друго није чинио за распростирање летка.

Одмах је дозван и штампар Јован Јанковић који је изјавио да му је епископ послао по сину Лазару Јанковићу, конзисторијалном бележнику, један пређе штампан примерак летка и 5 фор., с наредбом да летак поново штампа а додао је објашњење да је тај примерак штампан још године 1790 у Бечу код Курцбека и да је приликом народног сабора у Темишвару раздаван, што је познато господи Вујановском и сенатору Василију Поповићу, посланицима на том сабору. Он је из поштовања према епископу летак дао сложити, и послао му на коректуру. Епископ је у присуству Василија Миланковића, Стефана Вујановског и Самуела Парви прочитао послати му примерак и вратио му га ради даљег штампања, с упутством да стави исти датум који је и на оригиналу, и он је епископу послао свих двеста примерака, задржав за себе само оригинал који подноси магистрату.

9 априла 1804 довршио је магистрат истрагу саслушањем Василија Миланковића који је исказао да је књижар Јанковић послао епископу по Лазару Јанковићу два летка, али не зна да ли ради коректуре. Те летке су гледали и он и епископ и овај је речима „тако, тако“... одобрио даље штампање. — Ово сведочење, у вези с осталима, закључио је магистрат да пошље Намесничком већу.

1 маја 1804, Намесничко веће је закључило да пошље нову наредбу за магистрат. Пошто из магистратског реферата од 9 априла излази да је летак у 200 примерака поново штампан у штампарији Јована Јанковића без знања ревизора а по поруџбини епископа бачког, нека магистрат озбиљно укори штампара и попрети му да ће несумњиво изгубити штампарију ако се такав случај још једном само понови, и нека га опомене да се у будуће не усуди никакав, ма како мален био, спис ни летак пустити у штампу без изри-

чите дозволе ревизора.[25] 11 јуна, магистрат је наредбу узео на знање и закључио идући пут штампара дозвати преда се, укорити га и попретити му одузимањем штампарије.

Колико је год добро што наш архив има Јовановићеву прокламацију ипак се само материјалом овог архива не могу протумачити неке нејасне околности. Наредба Намесничког већа од 21 фебруара 1804 каже да летак има наслов Ehrengedächtniss des Hochwürdigsten Herrn Bischof Johann Joannovics, а то би био исувише слободан превод уводних речи стављених пред прокламацију. Још је теже разумети како је Тома Богдановић у летку нашао оштријих израза против католичког свештенства, кад њих у прокламацији нема, нити им је ту место. Већ је више разумљиво зашто је епископ своју прокламацију штампао 1790 и раздавао у Темишвару, где је биран митрополит. А лако се домишљати и зашто је прештампава године 1804, кад је у Србији плануо устанак који он помаже. Овде су та питања покренута, да би се одговор на њих потражио у другим архивама.

Може бити да је Јанковићева штампарија исте 1804 године штампала још један спис који је после конфискован. Штампана је пресуда делегираног суда од 28 фебруара 1804 у парници конзисторијалног фискала против почившег прте Аврама Петровића. Та је пресуда била ваљда неповољна по епископа Јовановића, те је тражио конфисковање штампаних примерака, а канцелар Палфи из Беча упутио је поджупана Одрија да их да покупити код штампара и књижара у Бачкој, те да истражи ко је пресуду, противно највишим наредбама, дао у штампу и која је штампарија штампала. У свом допису новосадском суду, Одри нарочито упућује да се адвокат Јован Камбер неочекивано позове да изда такве егземпларе, па ма било уз потребну асистенцију.[26]

Нема сумње, даљим трагањем, наћи ће се још пригодних списа штампаних у штампарији Јована или Павла Јанковића. Али, још и 1 марта 1835, кад су се у Новом Саду већ смеле штампати ћирилске књиге, референсао је ревизор књига у Новом Саду Франц Ланг Вишој школској управи да Јанковићева штампарија за три месеца дана (новембар и децембар 1834 и јануар 1835) није ништа штампала, него

[25] 1804 Fasc. 6 No 1275.
[26] 1804 Fasc. 12 No 2559.

само пореске књижице и различите табеле за град и за суседне жупаније и објаве о игранкама, а никакву књигу која би заслужила да буде Управи поднесена.[27]

Кад је заправо престала искључива привилегија Свеучилишне штампарије у Будиму за ћирилске књиге, нисмо дознали. Већ 25 новембра 1826 писао је Магарашевић Вуку: „Хвала Богу! да је и монопол Будимскиј престао. Ej, кад би наш Јанковић другиј човек био! Ал је пуст лен, богат будући; а притом и страшљив.“[28]

Може бити, Јанковић је, после престанка будимског монопола, требао тражити привилегију за штампање ћирилских књига. Он то није учинио, док није Намесничко веће из заседања од 20 децембра 1835 јавило магистрату да је владар сва права за држање штампарије, литографије, књижаре и сличних радња које подлеже цензури, прогласио за персонална права која се не могу на другога преносити ни наследством, ни уговором, па зато престају, чим таква радња промени власника. Зато у вези с наредбом од 29 априла и 16 јула 1834 Намесничко веће наређује: пошто је Павле Јанковић штампарију наследио од свог стрица Емануила, а та штампарија или уопште нема привилегије, или ако је има, она гласи на име Емануила, треба га упутити нека путем магистрата учини кораке да би привилегију добио.

Према тој наредби магистрат је 26 априла 1836 упутио заменика градског начелника, Франца Ланга, нека гледа да Јанковић поднесе прописно инструисану молбу.

Како је у погледу привилегије стајала штампарија Јанковића, то није знао ни њен власник Павле. Ревизор књига Ланг писао је о томе Вишој школској управи 11 марта 1835:

— Новосадски штампар се зове Павле Јанковић; он је ту штампарију, коју је 1790 основао заједно са књижаром, стриц му Емануил, а после је њом управљао отац му Јован, по смрти овога наследио, тако да и сад има и штампарију и књижару. Привилегију пак на то није нашао међу списима ни стрица ни оца, премда се зна за допис Намесничког већа од 13 фебруара 1795 којим јавља да је владар одобрио привилегију Јовану и Петру Јанковићу, штампарима; магистрат их је имао о томе обавестити и упутити

[27] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду.

[28] Вукова преписка II, 510.

да привилегију дигну код Угарске придворне канцеларије; међутим не зна се да ли су они то учинили.[29]

На позив Више школске управе у Ђуру, Франц Ланг је по овој ствари 12 септембра 1836 дао обавештење и предлог:

1. У Новом Саду имају: Павле Јанковић штампарију и књижару; Константин Каулици књижару; Липтаи Михаљ књиговезницу и трговину школским књигама и молитвеницима; у суседној тврђави Петроварадину има неки Михаел Трох литографију.

2. Павле Јанковић има штампарију и књижару, а тако и Каулици књижару без посебне привилегије, само путем наследства; Липтаи је поднео магистрату молбу и овај му је одобрио да коричи књиге, а он је своју радионицу мало по мало снабдео школским књигама и молитвеницима.

3. Штампарија и књижаре су под надзором локалне цензуре. Штавише Павле Јанковић је у смислу наредбе од 20 децембра 1835, код магистрата већ предао молбу за привилегију.

„Мислим да у овом случају, кад странке већ одавна несметано држе књижаре, кад је Јанковић већ поднео молбу за штампарију, да треба како њему, тако и Константину Каулици и Липтаи Михаљу оставити право да као и досад продају књиге, али да се имају држати наредбе Намесничког већа од 13 маја 1794, која је 29 априла 1834 поново публикована и путем Више школске управе 28 јуна 1834 циркулирана.“

После тих обавештења Намесничко веће је 11 октобра 1836 јавило Вишој школској управи да је Јанковићу одобрена привилегија за штампарију.[30]

Кад је Павле Јанковић почетком месеца марта 1841, умро, магистрат је јавио Намесничком већу да је његовим тестаментом шурак му, шпецерајиста Петар Јовановић, одређен да буде у помоћи његовој удовици Катарини. Ова је од Намесничког већа замолила дозволу да и даље ради са штампаријом и књижаром.

Франц Ланг је 27 октобра 1841 Вишој школској управи послао ова обавештења: књижара Јанковића је из отвореног дућана, који је на пијаци држан под кирију, пренесена

[29] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду.

[30] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду.

у једну собу у кући где удовица станује; састоји се понајвише из школских књига и календара; штампаријом пак, за коју је покојни Павле Јанковић набавио добра слова (cultiori typo provisa), управља неки Јован Тремба, врло вешт штампарски радник који је и за живота Павла Јанковића током многих година водио послове штампарије, па и сад служи код удовице под управом тестаментарног стараоца Петра Јовановића.

Ланг је дао мишљење да се при оваквој манипулацији штампарија може оставити у стању у којем је била за живота Павлова, иако признати мора да је са тестаментарним стараоцем, који воли да изиграва прописе цензуре, већ имао и има главобоље.[31]

Дописом од 9 августа 1842, Намесничко веће је известило магистрат да је владар оставио Катарину у поседу привилегије од 15 септембра 1836 дотле, док буде носила име свога мужа Павла Јанковића.[32]

За годину 1845 издала је њена штампарија два календара. Марта 1846, Катарина је умрла. Те године, налазила се штампарија Јанковића у закупу Јована Каулици, али му је одузета.[33] Шта је даље са њом било, не знамо.

Још пре смрти Павла Јанковића, 1840, затражио је Константин Каулици, син Дамјана, дозволу од Намесничког већа да му син Јован прими књижару и да оснује другу штампарију у Новом Саду.

Само, пре него што реknемо доста кратку историју те друге штампарије, треба рећи даљи рад породице Каулици око продаје књига.

С тим у вези, забележићемо да је још у почетку XIX столећа било књижара који су са својом робом ишли ваљда по вашарима. Тако је 21 септембра 1803 Тома Грегуш, коморски фискал, пријавио магистрату како је у Нови Сад стигао стран књижар који продаје књиге различитог садржаја. А он је чуо да међу њима има нетолерисаних, па чак и забрањених. Позвао је зато магистрат, нек изашље ди-

[31] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду.
[32] 1842 Прот. 5722.
[33] 1849 Прот. 3422.

ректора мале гимназије, који је локални ревизор књига, и шефа царинарнице, да спроведу истрагу.[34]

Године 1814, у Новом Саду су се нашли, не знамо ко-колико дуго, Хаџи-Петар Селаковић и син му Јован, за које мислимо да су били избеглице из Карађорђеве Србије. Бивши дотле турски поданици, ови су примљени у аустријско поданство и добили су новосадско грађанство, јер су намеравали у Новом Саду за увек остати. Зато су 22 и 23 марта 1814 дали путем магистрата пописати еспап и новац што су имали, а сутрадан су потписали „љубовно и христијанско уговорително писаније" којим је сав инвентарисани им иметак предан Јовану да он тргује и води кућу, а оца до смрти му да издржава, и после у свему наследи.

Инвентар Селаковића садржи попис робе којом су пре избеглиштва трговали можда у Карађорђеву Београду (више стотина фесова, турске дивите, бисаге, колане, шамије), затим попис новца (понајвише турски гроши, турски мали дукати и турски стопарци), и попис књига које су у дућану продаване. А да су Селаковићи трговали и књигама, види се из чињенице да су неке књиге имали у више егземплара. На пример:

Раичеве историе	4	егземплара
Московска литурђиара	3	„
Стојковича Физике	4	„
Историе булгарске	5	„
Зборника	6	„
Нових часловаца	17	„
Малих буквара	10	„
Россиски буквара	10	„ [35]

Посебно поглавље би требало радити и показати, колико је реакционарна цензура Аустрије ометала и књижевно стварање и књижарске послове. Ми ћемо се овде задовољити само са мало података о томе: наредбом Намесничког већа од 3 фебруара 1808 којом је известило магистрат да је Франц I забранио ове четири књижице, писане српски (од којих је прва штампана још за Јосифа II, четврт столећа раније):

[34] 1803 Fasc. 9 No 1804.

[35] 1814 Fasc. 4 No 992.

1. Vas ist der Pabst? с немачког превео Михаел Максимовић, писар код инспектора земунског контумаца. Штампано код Курцбека 1784.

2. Песма о устанку Сербијана (несумњиво књижица код Новаковића забележена као дело Гаврила Ковачевића: Пјесн о возмуштенији в Сербији), штампано 1806 у Будиму.

3. Kalender aufs gegenwärtige Jahr 1808. für jedem Servier, der sein Geschlecht liebt. Zu Ofen gedruckt.

4. Der slavoserbischen ganzen Volksmenge... (несумњиво књижица код Новаковића забележена као дело Н. от Стаматовића: Славено сербскоме Роду и обштеству от народољубца со усердијем посвјаштенно). У Будиму 1806.

А забрањено је било не само прештампавање, него и циркулација ових књига које је код књижаре требало конфисковати.[36]

У Биографијама је речено како су у време Бахове диктатуре цензурисани Пупољци II свеска Богобоја Атанацковића.[37]

У биографији Данила Медаковића је речено како је цензурисана његова Повјестница.[38]

12 априла 1863 Самуил Маширевић, темишварски епископ и администратор патријаршије, упутио је градском начелству овај допис:

Неки дан изишла је у Новом Саду из печатње Фуксове књижица под насловом Глас савјести народу српском од Једног родољубца.

Будући да иста књижица садржи у себи између осталога и нека законом недозвољена насртања на законно признате и постојеће овостране корпорације и духовне судове, и будући да к томе проповеда јошт и такве науке, које су ученију православне цркве сасвим противне, то ми је нуждно знати: име, презиме, характер, место пребиванија относителног сачинитеља, те зато си и узиман част славно градоначалничество овим званично учтиво умолити, да би вопросне податке у случају, ако такви не би славном градоначалничеству још до данас познати били, путем и начином своим што скорије испитати, и мени потом ради даљег званичног употребленија до знања благохотно доставити изволило.

[36] 1808 Fasc. 4 No 777.
[37] Новосадске биографије I, 27.
[38] Ibidem VI.

29 априла 1863, градско начелство је саслушало о писцу те брошуре Игнаца Фукса, и овај је изјавио:

Споменуто дело је штампано одиста у мојој штампарији месеца марта. Рукопис му је дао Константин Милутиновић, трговац из Митровице, с њим је правио и уговор о штампању, зато и држи да је исти и писац, тим пре, што је с њим водио преписку за време штампања, он је водио коректуру, он и штампу платио.

О том је одмах извештен Маширевић.

Од године 1811 до 1817, Константин Каулици има много окапања и непотребна трошка око неких руских и православних црквених књига које је увезао из Русије.

Према наредби магистрата од 22 јула и 30 децембра 1811, реферисано је магистрату о тим књигама и поднесен њихов попис, као и декларација Каулиција. Попис и декларација су послани Намесничком већу које је дописом од 2 јула 1811 питало, како је Каулици увезао те књиге, наредило да му се забрани даљи увоз као и продаја већ увезених књига.

30 марта 1813, Намесничко веће је поновило наредбу своју од 24 новембра 1812 по којој нелитургиске руске књиге треба да прегледају директори основних школа, бачки и славонски, Гаврил Бајчевић и Григориј Гершић. Књиге које при том цензурисању прођу без примедбе може Каулици продавати. Литургиске књиге је могао продавати према наредби од 12 октобра 1813. Али, овом наредбом је за нелитургиске књиге продаја забрањена, него је упућен будимски ревизорат књига да их, у споразуму с Урошем Несторовићем, поново цензурише (recensurare).

12 децембра 1814 Намесничко веће је за нелитургиске књиге наредило, нека се магистрат постара да буду послане у Будим, у зграду Универзитетске штампарије ради поновне цензуре. — 22 фебруара 1815 јавио је магистрат да су те руске књиге спаковане у пет сандука и донесене у градску кућу. Пошто су тешке 10 центи, питао је магистрат, о чијем трошку да их пошаље. Веће је 21 марта 1815 одговорило: о трошку Каулиција; само, да трошак не би био велик, нека се пошљу лађом. — 23 априла 1816 Намесничко веће је попретило да ће чиновник магистрата, чијом кривицом те књиге још нису стигле у Будим, бити суспендован од плате. Сенатор Алага је нато изјавио да је Каулици

још пре девет месеци књиге послао у Пешту свом синовцу Јовану, који је онде трговац, али још увек чаме код њега зато што Универзитетска штампарија нема упутство да их прими.

Тек наредбом од 4 марта 1817 Намесничко веће је допустило Каулицију да ове рецензурисане књиге прода, а за будуће му најстрожије забранило увоз свих књига из Русије, изузев речнике разних језика. — И још 26 маја 1818 поручило је Веће Каулицију, нека носи своје књиге да бескорисно не запремају место у згради Универзитетске штампарије.[39]

Године 1823, Намесничко веће је послало магистрату на мишљење молбу књижара Константина Каулици да се одржи у својој привилегији, а да се забрани продаја књига фушерима (pseudobibliopolis), у првом реду Павлу Јанковићу иначе Кречићу, штампару.

11 априла 1823, сенатор Павле Јакоповић реферише магистрату да је најпре отишао Јанковићу који му је показао многе оригиналне документе који доказују да он има све услове који се траже за књиговезачки и књижарски посао, док је по његову мишљењу Каулици фушер.

Поред оптуженог Павла Јанковића, реферисао је Јакоповић, има у граду још један књиговезац и продавац школских књига, Михаел Липтаи, али се овоме продаја књига не може забранити зато што га је цех у Будиму примио за мајстора, а и зато што продаје књиге које прима од Универзитетске штампарије.

И иначе, завршио је свој реферат Јакоповић, ако се треба освртати на локалне прилике, не може се порећи да се овде снабдевају потребним књигама врло многи градови и села жупаније Бачке, Срема и Баната, затим цела Шајкашка и Петроварадинска пуковнија. Зато се захтев Каулиција испунити не може, јер је, мислим, немогуће да би један једини књижар, поред овдашње две гимназије, четири народне школе могао снабдети потребним књигама и

[39] О овој ствари: 1812 Fasc. 5 No 1123; Fasc. 6 No 1413; 1813 Fasc. 5 No 1012; Fasc. 12 No 2951; Fasc. 1 No 24 и 110; Fasc. 6 No 1378; 1814 Fasc. 12 No 3733; 1815 Fasc. 2 No 452; Fasc. 5 No 1184; 1816 Fasc. 6 No 1701; 1817 Fasc. 6 No 1945 и 1818 Fasc. 6 No 2419.

народ и остале школе које постоје у напред споменутим покрајинама.[40]

17 новембра 1840, Намесничко веће је затражило од магистрата извештај о имовном стању Каулици, који је 14 октобра 1840 за свог сина Јована молио дозволу за штампарију и књижару.[41] Магистрат је у два маха препоручио молбу Константина. Ипак, Веће је преко Више школске управе у Буру тражило и мишљење ревизора књига, сенатора Франца Ланга. Овај је 14 априла 1841 одговорио да још једна штампарија у Новом Саду није апсолутна потреба. Ипак, ако се узму у обзир прилике које карактерише досад невиђено повећани број српских писаца који, било производима свога духа, било преводима добрих дела, силно теже да унапреде културу српског народа, — могла би се одобрити још једна штампарија, тим пре што ње нема ни у Банату, ни у Срему, ни у Граници; а њоме би се постигла конкуренција и лакше објављивање књига. Ланг препушта увиђавности више власти питање: да ли је Јован Каулици, син Константина, за кога овај и моли штампарију, документима довољно доказао своје квалификације за оснивање штампарије.[42]

Намесничко веће је уважило разлоге магистрата и Ланга. 26 октобра 1841 известило је о томе Вишу школску управу која се има бринути о цензури, а ова је 12 јануара 1842 јавила то Францу Лангу, сину цензора из године 1790, Матије Ланга, позвав га да пази на упутства о цензури: да од сваке нове књиге пошље седам примерака, да тромесечно, почињући од 1 новембра, подноси табеларне извештаје о новоштампаним књигама, и да јави, кад Јован Каулици буде отпочео свој занат.

Одиста је у ово време штампарски рад у Новом Саду био у великом полету. Имамо пред собом табеларан исказ који је о књигама штампаним у Новом Саду у току једне године дана, од 1 новембра 1842 до последњег октобра 1843,

[40] 1823 Fasc. 4 No 1359.

[41] 1840 Прот. 5376 и 6563.

[42] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду: tamen in praesentibus temporum adjunctis, ubi scriptores illyrici ultra modum numero aucti, partim proprii ingenii productis, partim versionibus operum bonorum, promotioni culturae nationis illyricae summopere intendunt...

послао Вишој школској управи Франц Ланг, судац и ревизор књига. У тој години дана штампане су у Новом Саду ни мање ни више него 23 књиге у 31.850 егземплара; 12 је штампано код Јанковића, а 11 код Каулиција. Од тога је свега једна књижица немачка (проповед рабина Хиршфелда), а све друге српске. Може бити да је те године у Новом Саду изузетно много штампано због промене на престолу у Београду (седам књижица се бави „стрмоглавим превратом" и „созакљатијем" Вучића и Турака против кнеза Михаила), али ипак остаје добра десетина српских књига без везе са тим догађајем. Јадни Јоаким Вујић сад се сетио да у Новом Саду штампа свога Карађорђа, којег је још 1816 овде приказивао, препоручујући се тиме и новом режиму у Београду.

Кад је 1846 престала радити штампарија Јанковића, Буну је дочекала само штампарија Јована Каулици. Ова је у почетку Буне имала доста посла. 8 јула 1848 поднео је Јован Каулици магистрату рачун од 262.48 фор. сребра за штампање 23 прокламације, српске, немачке и мађарске, у току два месеца дана. Поред тога, Каулици као да је штампао и прокламације Главног одбора у Карловцима, због чега је био у затвору војног суда у Врбасу. Кад се тог суда ослободио, пренео је своју штампарију у Панчево, одакле је понудио мађарском министарству да уз материјалну помоћ истога, издаје новине на два језика с мађарском тенденцијом. Министар-претседник, гроф Бађањи известио је Каулиција да он ту понуду држи за целисходну, и упутио му је преко министра финансија засад 500 фор. и дао му упутства у погледу тенденције. Али те новине постадоше немогуће, јер су Срби 23 јула 1848 Панчево заузели.[43]

У Нови Сад се Јован Каулици вратио тек 1856. Своју штампарију у Панчеву дао је он 1854 у закуп Антону Сибенхауеру, а 31 јануара 1857 је продао истоме.[44] Ипак, Калици се у Нови Сад вратио, тобоже, као штампар. То јест, он је имао привилегију за штампарију у Новом Саду, а њу је дао под закуп књиговесцу Игнацу Фуксу који дозволе за штампарију није могао добити, а Намесништво Војводине му 5 марта 1857 допустило да издаје Neusatzer Kreisblatt. Под именом Штампарије наследника Јована Каулици, про-

[43] Milleker, Geschichte der Stadt Pančevo, 116.

[44] Ibidem, 135.

радила је 1856 нова нека штампарија, чије порекло не знамо. А кад је Јован Каулици крајем 1858 умро, Фукс је већ тражио за ту штампарију да може носити фирму: Ignatz Fuchs et Comp. Ипак, још 17 новембра 1860 обвезао се Фукс пред судом да Јовановој удовици на име закупа привилегије за штампарију плати 207 фор. Каулицијева штампарија у ствари није постојала већ од 1857.

На предњим странама није речено све што се зна о књижарама пре Буне. Није, на пример, споменут још један књиговезац, за којег знамо да је 1846 радио у Новом Саду: Karl Harsch. Овај је 2 октобра 1846, заједно с Липтаијем тужио шпецерајисту Петра Јовановића, стараоца оставине Павла Јанковића да држи момке и кришом коричи протоколе и календаре. Поред тога Харша спомиње и извештај о просвети и индустрији у Новом Саду који ћемо овде објавити.

Тај извештај је дописом од 24 децембра 1845 искао од магистрата палатин Јосиф, претседник Намесничког већа. Магистрат је у свом заседању од 19 јануара 1846 поверио великом судији Францу Лангу да извести, а овај је 9 фебруара поднео извештај по коме у Новом Саду има православна гимназија из које је католичка младеж уопште искључена; има три разреда основне школе католичке и православне; има лутеранска и калвинска школа; православне филијалне школе код јовановске и код алмашке цркве, и школа о трошку хеленске општине; три болнице за сиромашне болеснике: католичка, православна и јеврејска, које се издржавају фондовима и прилозима. Има фабрику сукна и сваковрсних вунених тканина која ради парним машинама, а својина је грађанина и кројача Јована Деметровића; свилару која припада Николи Роскони; две фабрике жица и струна, једна Индри Доминика, а друга Андрије Базјака; најзад, фабрику цигара Јозефа Цетла и две штампарије.

Тако Ланг. Магистрат, међутим, у свом извештају Палатину допунио је његов реферат:

Има читаоницу чији су статути поднесени вишем месту на потврду;

Књижару П. И. Стојановића; Три књиговесца: Липтаи Михаљ, Harsch Karl и Engelhardt Franc; сем Росконијеве свиларе има и градска коју под закуп држе гросисте Бра-

ћа Хофман из Беча; најзад фабрику цигара Јозефа Цетла, и две фабрике дувана: Ј. Цетла и Морица Сопрона.

Као што се из овог извештаја види, имао је Нови Сад 1846 свега једну књижару, која је била својина Петра И. Стојановића.

За књижару, основану од Емануила Јанковића, већ смо видели како је неславно завршила: 50 година после славнога свог оснивања она 1842 има само школске књиге и календаре; из отворена дућана, пренесена је у приватну собу, и, свакако, распродана. Јер већ 1838 писао је Георгиј Кирјаковић Вуку како њеном власнику, Павлу Јанковићу, нико од књижевника ништа не даје, нити му когод верује.[45]

Ни Каулици као књижар није, може бити, уживао више кредита код књижевника и код публике. Познато је, како се Доситеј 1803 тужио на његове „одвећ папрене“ обрачуне о Баснама.[46] Константин као да је био још гори од Дамјана. Године 1819 Магарашевић је писао Вуку да је тешко наплатити његова потраживања од Константина: „њему је тешко растати се с новцем, кои му је за картање одвећ нуждан“. — Исте године, тужила га је новосадском магистрату румунско-српска пуковнија у Карансебешу: још 1816 наручиле су граничарске општине код Константина уџбенике за свету од 715 фор. шајна; дале су и 300 фор. аконто, а он књига не шаље, а на опомене не одговара.[47]

Ипак, за Константина Каулици бар знамо да је са књигама радио. Он је 28 фебруара 1834 тражио од магистрата да му из масе стаклара Петра Бакаловића наплати дужну претплату за 1) Mayers Universum; 2) Wundermappe; 3) Bildersaal. Да би доказао да је Бакаловић био претплатник на та издања, приложио је Каулици оригинал од листе абонената са својеручним потписима истих. Из те се листе види да је Universum код самога Каулици имао 26 претплатника, међу њима професор Лазар Лазаревић, сликар Матеј Петровић, адвокати Ђорђе Димитријевић и Александар Костић, ветеринар Јован Теодоровић.

При свем том, више је пута речено да је Нови Сад праву књижару добио тек 1841. Те године, 29 маја, замолио је

[45] Вукове преписке VI, 216.
[46] Дела Доситеја Обрадовића. Пето, државно издање, стр. 543.
[47] 1819 Прот. 3129.

Петар И. Стојановић да магистрат препоручи Намесничком већу његову молбу којом је тражио право да отвори радњу с књигама, сликама, музикалијама и другом сличном робом. Магистрат је препоручио његову молбу, тврдећи да у далекој околини нема књижаре која би с правом носила то име, а која највише доприноси интелектуалној култури. Молилац се, међутим, одликује просвећеношћу, добрим владањем и имућношћу тако да је за овај посао погоднији од свих осталих, јер пружа пуну гаранцију да неће чинити никакву злоупотребу.

Намесничко веће је и поред овакве препоруке искало обавештење и од Више школске управе. А ова се сетила да у Новом Саду има трговина слика и фигура, за коју је Ђовани Бјанки 1836 добио привилегију.

12 августа 1841 одговорио је Франц Ланг Школској управи да Бјанки не може бити сметња Стојановићу. Бјанки није ни имао отворен дућан, него је своје иконе продавао по вашарима изван града; у граду, само је изјутра на пијаци излагао своје слике на једном сточићу; има међутим две године како се иселио из града и радња му престала. Ланг зато препоручује Стојановића Школској управи, а ова Намесничком већу, мотивишући своју препоруку тиме што у Новом Саду нема пристојно уређене књижаре која би то име заслуживала.[48]

Намесничко веће је усвојило те препоруке и 2 новембра 1841 известило Вишу школску управу у Ђуру и магистрат у Новом Саду да је Стојановићу дана концесија за књижару под погодбом да свој рад саобрази прописима о цензури и о ревизији књига.[49]

Петар И. Стојановић је морао бити солидан човек који на све стране побуђује поверење. Његов отац је био кабаничар и трговао ердељским сукном. А Петар, иако је свршио гимназију и филозофију, трговао је ваљда ћебетима, био је centonum quaestor. Али ни магистрат, ни Намесничко веће не виде у том сметњу него хвале његову књижевну културу. И кад је умро, 1 октобра 1853, Српски Днев-

[48] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду: quoniam debite ordinatum bibliopolium, tale adminus quod hoc nomine compellari posset, ibidem haudquaquam praeexistit.

[49] 1841 Прот. 6432.

ник (1853 број 75) писао је: „Из наклоности особите примио се је трговине књигама“. А Јоксим Новић, у писму Вуку, 13 јула 1844, назвао је Стојановића: „јединим и првим до данас правим српским књижаром“.[50]

Одиста, трошком Стојановића штампан је први алманах у Новом Саду, Бачка вила 1841, 1844 и 1845. Године 1847 издао је четврту књигу Стихотворенија Мушицкога и Јоксима Новића Лазарицу. На корицама Стихотворенија забележено је које се књиге могу добити у његовој добро сортираној књижари: Вукова дела, Бранкове песме, Даничићев Рат, Славјанка, Горски Вијенац, Драгољуб Теодора Павловића, новеле Богобоја Атанацковића.

Стојановићева књижара је преживела Буну, али се није одржала на висини, на којој је била пре Буне. Можда је Петар изгубио интересовање за њу, те је 1850 постао сенатор Новога Сада, и као такав и умро.

После Петрове смрти, књижара је паузирала неких 18 месеци, а онда му је удовица поново отворила књижару, узевши за деловођу неког Новаковића. Кад је пак Новаковић пао под стечај, књижара је поново паузирала 14 месеци, немајући погодног деловођу.

Године 1858 нашао се добар деловођа, Карл Хинц, евангелик из Mülbach-a у Ердељу, стар 28 година. Од 1 маја 1844 до 1848 изучио је књижарски посао у књижари која је имала антикваријат, музикалије, мапе, слике, реквизите за писање и књижницу на позајмицу. Затим је као добровољац ступио у царску војску у којој је, као кадет и фелдвебел служио до марта 1853, кад је проглашен за инвалида. После је до јула 1855 радио код Харлебена у Пешти, па у Бечу, у Сегедину.

Још као деловођа Стојановићеве књижаре 23 августа 1858 поднео је Карл Хинц магистрату своју молбу да му се допусти отварање библиотеке за позајмицу књига (Leihbibliothek), у прво време само с немачким књигама.

За три месеца дана што је у Новом Саду, каже он у молби, увидео је да се јако осећа недостатак такве библио-

[50] Вукове преписке VI, 683.

теке; из свих кругова становништва га позивају да оснује такав завод, и обећавају му помоћ.

По примеру таквих библиотека у иноземству, имала би његова у почетку 2000 свезака и обухватала би: биографије, историско-филозофска дела, списе за младеж и за васпитање, басне и бајке, географска дела, описе земаља, народа, градова, путописе, романе, драме, најзад и песме. При избору дела водило би се рачуна о добром укусу.

Ко хоће да држи на читању по једно дело, а у једно дело се обично рачунају 2 или 3 свеске, плаћа месечно једну фор., и даје у кауцију 2 фор. За више дела се плаћа месечно 2 фор., а кауција је 4 фор.

Тако је молио Карл Хинц, пословођа књижаре П. И. Стојановића, у главној улици број куће 31 и 32.

2 септембра 1858 спровео је магистрат ове молбе окружном надлештву са својим мишљењем. Он заступа потребу друге књижаре у Новом Саду, а нарочито потребу споменуте библиотеке, какве Фуксова књижара нема. По дужности спомиње да је Намесништво у Темишвару решењем од 30 августа 1857 одбацило молбу штампара Данила Медаковића у главном из разлога, као да не постоји за Нови Сад потреба још једне књижаре.

И поред препоруке магистрата Хинц је 19 децембра 1860 морао поново молити концесију за књижару на позајмицу. Да ли ју је и тада добио, нисмо нашли.

Кад је, јануара 1860, умрла удовица Петра И. Стојановића, Хинц је од деловође постао власник Стојановићеве књижаре. У току две и по године, развио је врло лепу издавачку делатност. Штампао је о свом трошку Игњатовићева Милана Наранџића, Крстићеве Образе из опште историје, Јоксима Новића Лазарицу и Хајдук Вељка, превод Бајронова Ђаура и Ларе, Змајев Источни бисер.

Али, већ 15 јуна 1860 почеле су заплене његове књижаре у корист потраживања владике Платона, чију је штампарију држао под закуп. Овом приликом се дознало да је на стоваришту имао, између осталог:

250 егз. Милана Наранџића,
200 „ Крстићевих Образа,
240 „ Пупољци I-II Богобоја Атанацковића,

371 „ Велики, и мали сановник,
190 „ кутија челичних пера за писање.

4 фебруара 1861 заплењена су Хинцова потраживања, а 11 матра 1861 извршена је супер-заплена стоваришта књига у корист неке ердељске фабрике хартије, којој је Хинц дуговао 1181 фор. После овога, Хинц се изгубио из Новог Сада; године 1863 био је књижарски помоћник у Сегедину. Његову књижару су разнели кредитори.

Још један Немац се трудио, с више материјалног, а са мање моралног успеха, око српске књиге у Новом Саду у дане кад је Нови Сад био скоро најјачи српски књижевни центар. Био је то књиговезац Игнац Фукс.

Шпекулантски рад Игнаца Фукса око српске књиге ипак је једно признање: и Фукс, као и Хинц, као и Карл Кесерић и Иван Маршо Маршовски, као и сваки Несрбин у Новом Саду који је желео да ради књижевне послове, могао је радити само око српске књиге, пошто се тада друга није примала на овом терену. Само, Фуксов рад је био руковођен чисто рачунски, и инспирисао се само жељом за профит. Никакви културни ни етички обзири му у том тражењу профита нису сметали. Своја издања је продавао епископу Машировићу, органима бечке реакције, као и мађарској либералној влади, а та су издања својом несолидном техничком опремом изазивала стреле српских сатиричара. А што је такав човек стајао на челу новосадских Немаца који су мађарски осећали, и који су помоћу мађарских придошлица и угарске владе потисли Србе у незавидну улогу мањине, то је само рђава сведоџба за човечанску вредност те акције.[51]

Колико лепше изгледа Карољи, и он Несрбин, најпре фактор, а после и закупник Платонове штампарије! О њему смо и то нашли, да је са својим помоћником Stiegler-ом 1869 искао од магистрата занатску листину (Gewerbschein) за књиговезницу коју су намеравали да отворе у згради владике Платона, у ћурчијској улици. Ту листину им је магистрат издао 3 марта 1869, али о њиховој књиговезници даље нисмо обавештени.

16 априла 1863 замолио је Светолик Лазаревић од Намесништва у Будиму дозволу да отвори књижару за сорти-

[51] Новосадске биографије V, 192—196.

мент, антикваријат и за накладу. 9 маја 1863, краљевски комесар за Бачку, Августин Пијуковић, затражио је од градског начелника мишљење које је Паво Стојановић дао 31 маја. По њему, у Новом Саду су две концесиониране књижаре. Једна Игнаца Фукса, који је у исто време и књиговезац и штампар; али се ова ограничава на школске књиге, календаре и нека антикварна дела. Друга, Карла Хинца, више је одговарала потребама публике, али је Хинц пре неколико месеца постао инсолвентан, те је цело своје стовариште уступио кредиторима. Тако је сад остала само Фуксова књижара с којом не може бити задовољна публика која се у већини састоји од интелигентних трговаца и занатлија, од многих адвоката, чиновника, лечника, српских књижевника, свештеника и професора, па се јако осећа потреба праве књижаре у Новом Саду.

Што се тиче квалификације Светолика Лазаревића, он је, додуше, изучио трговину сечене робе, али је такву трговину напустио, и бави се дуже време српском књижевношћу. Његово оспособљење за трговину боље врсте, удружено са љубављу за књижевност, оспособљава га за књижара и накладника.

Лазаревић је, додуше, рођен у Србији. То се међутим десило зато што су му се родитељи, трговачким пословима, неко време бавили у Србији. Данас су они поново у Новом Саду, и Светолик је угарски држављанин, завичајан у Новом Саду.

Па пошто овде нема праве књижаре, било би у интересу публике да се Лазаревићу допусти књижара за сортиман, антиквар и за накладу.

Слично уверење о потреби праве књижаре и о томе да је он квалификован за књижара, издали су Лазаревићу: Владика Платон, и српски уредници и књижевници у Новом Саду. Тако је онда Намесништво у Будиму 10 јуна 1863 одобрило Лазаревићу књижару; 15 јула 1863, Лазаревић је замолио за дозволу за књижницу на позајмицу, па је и њу добио. Даница од 16 јуна 1863 препоручила је нову књижару: „Познајемо Г. Лазаревића и његову ревност спрам наше књижевности, од које ревности сваком се добру надати можемо. Па ако нећемо свога честитога помагати, да кога ћемо!“

Ипак, та је књижара трајала кратко време. Почетком 1866, Лазаревић је напустио Нови Сад.

После Лазаревића, тек 1875 одлучују се трговци и спекуланти, Ћира и Ђока, Браћа М. Поповић да отворе издавачку књижару у Новом Саду. Две године, после њих, почиње Арса Пајевић своју издавачку, а после и књижарску радњу, врло корисну и за српску књигу и за српске књижевнике, а и за њега самог, јер му је омогућила не само да буде Мецена Змаја, него и да 1905 умре као један од највећих добротвора новосадске српске гимназије.

Новосадске књижаре и штампарије су од највећег значаја за духовни живот Срба, како у Војводини, тако и уопште. Оне су обавиле велик посао, распростирући оно што се у Војводини књижевно стварало. Колико је тога било, показао је Ердујхељи у својој Историји Новога Сада. Онде је, за време од 1841 до 1893, набројио 56 српских периодичних списа, не бројећи календаре; за исто време, излазиле су у Новом Саду, почев од 1875 и од 1891, свега двоје мађарске, и двоје немачке новине. Јер Neutsatzer Kreisblatt, Neutsatzer Localblatt u Báes- Bodrogher Presse јесу једне новине, којима је издавач и уредник само мењао имена.

До тако великог броја српских периодичних списа Нови Сад није лако дошао. Ово доказује већ и сама чињеница да је од 56 Ердујхељијевих повремених издања само једно раније од 1848, само алманах Бачка Вила.

Познато је да је Емануил Јанковић већ 1790 узалуд тражио дозволу за издавање новина у Новом Саду. Године 1845, Намесничко веће је послало новосадском магистрату негативним индорзатом снабдевену молбеницу адвоката Косте Богдановића да у Новом Саду издаје на српском језику трговачки лист Вѣстникъ, с налогом да му се уручи. А стигла је и предузета молбеница 17 фебруара 1845.[52]

Годину дана касније, 1864, Јован Хаџић-Светић је молио дозволу за издавање листа Опште новине српске са књижевним додатком Књижевнић Сад, а није добио до буне.

[52] 1845 Fasc. 2 No 816.

За време мађарске револуције док се још мислило да ће Нови Сад, а не Карловци, бити средиште српског отпора Кошутовој мађаризаторској акцији, добио је Нови Сад прве своје новине. Маја 17 године 1848 Константин Богдановић је поднео магистрату један број свог Вјестника, штампан у Новом Саду, у штампарији Данила Медаковића.[53] Не знамо докле су те прве новосадске новине овде излазиле, и када су заједно с Медаковићевом штампаријом пренесене у Карловце.

После Буне, Милорад и Данило Медаковићи пренели су у Нови Сад своју Јужну пчелу и њен књижевни додатак: први новосадски број Пчеле носи датум 17 новембра по ст. 1851. Тај први новосадски број је Нови Сад означио као срце Војводине, јер у њему има више научених људи, вољних и врсних да раде на народној просвети, него ли ма у ком српском граду. По мишљењу Милорада Медаковића, Новом Саду је, да би постао српски културни центар, требало само још једно: српске новине. Њих Медаковић доноси, и још прориче: „да у Новом Саду неће одсад престајати јавни орган за србски народ излазити“, као што и није престао до 1914. Јер, иако је Ю ж н а п ч е л а већ 30 априла 1852 укинута, Д-р Данило Медаковић је 28 јуна 1852 добио дозволу да у јулу и августу 1852 издаје двапут недељно политичке новине С р б с к и Д н е в н и к, а једанпут недељно белетристичан лист С е д м и ч њ а к. Први број С р б с к о г Д н е в н и к а изашао је 21 јуна (3 јула) 1852 те се одржао све до забране године 1864.

1) треће годиште Neutsatzer Kreisblatt-a, суботом, на

Средином године 1859 излазе у Новом Саду три листа: табаку, с дозволом Намесништва од 5 марта 1857, у штампарији наследника Јована Каулици. Уређује књиговезац Игнац Фукс. Цена на три месеца 1.27 ф. Тираж 150 примерака.

2) осмо годиште С р б с к о г а Д н е в н и к а, излази четвртком и недељом на табаку, прва дозвола 19 септембра 1859, кауција 2500 ф. сребра. Издавач, штампар и накладник Данило Медаковић. Уредник најпре Медаковић, доктор филозофије, после Јован Ђорђевић медицинар. Сарадник Ђорђе Поповић, свршен правник. Дозвола за уређивање дата 29

[53] Новосадске биографије I, 77.

марта 1859, а за издавање 2 августа 1859. Цена на пола године 5 ф. Тираж 1325 егз.

3) Школски лист, друго годиште, дозвола 17 јуна 1858. До маја 1859 није имао номиналног уредника. Од тада Јован Ђорђевић. Сарадници: школски већник Натошевић и проф. Никола Ђ. Вукићевић из Сомбора. Годишња цена 4 фор. Тираж 450 егземплара.

У таквом стању је новосадску периодичну књижевност затекла година 1860, у којој је Фрања Јосиф октобарском дипломом обећао да ће отсад уставно владати. Већ само то обећање, које ће бити остварено тек 1867, дало је српској књижевности особити полет. Оно је извело из повучености Светозара Милетића чије су крилате наде и несаломљива борбеност потстицале на рад и борбу многе чланове српске интелигенције. Почев од године 1861, у Новом Саду се толико пише и штампа, да су неки због тога почели Нови Сад називати Српском Атином, па и сам Милетић га је једном назвао Српском Атином.

О полету српске публицистичке књижевности говоре ови подаци из архива новосадског магистрата.

Отприлике 27 априла 1861 направио је Змај записник о пријави директора новосадске гимназије Петра Нинковића да од 23 априла 1861 намерава трипут недељно издавати политички лист Србобран. На име прописане кауције приложио је изјаву Емила Чакре о пристанку да се кауција интабулише на његове непокретности. Званично, Милетић и Змај су изјавили да против тог предузећа нема ништа да се наведе.

Међутим крајем исте године у питању кауције настала је промена. Градски начелник Милетић известио је 31 децембра 1861 Угарско намесништво да је Нинковић 18 новембра 1861 „кауцију од 2625 фор. а. вр. за двапуташње седмично издавање свог листа у овдашњу ц. кр. збирателну благајницу преко J. A. Руса, трговца из Београда, положио, кои је последњи и властник исте кауције остао“.

8 маја 1861, Петар Нинковић, одговорни уредник политичног листа Србобрана, известио је магистрат да му се лист „од сутра почињући у књигопечатњи код Игњата Фукса штампа“.

13 јула 1861 пријављено је Намесништву да ће Србобран излазити трипут недељно, да је кауција допуњена, што је Намесништво 22 јула с одобрењем узело на знање.

6 фебруара 1863, J. A. Русо (Russo) трговац засад у Земуну, јавио је магистрату да није вољан и даље оставити као кауцију 2625 фор. а. вр. за Србобран. Истовремено је известио о том и сабирну благајну (Sammlungskasse) у Новом Саду, да би му се кауција вратила.

Не знамо, како и зашто, али Русо као да није дигао ту кауцију. „Због оскудице у сарадницима“ (Ob Mangel an Mitarbeitern), Нинковић је 11 јула 1863 лист обуставио, а 22 маја 1864, пред сабор који ће бирати патриарха, јавио се Нинковић код магистрата с молбом да му магистрат изради дозволу за поновно издавање Србобрана. Магистрат Павла Стојановића је наравно препоручио Нинковића, па је овоме 22 јуна 1864 одобрено да лист издаје трипут недељно Већ је Нинковић известио магистрат да ће му Србобран поново поћи 13 (1) јула, кад се испречило питање кауције. Дозвола је гласила на лист који излази трипут недељно, а Нинковић је 1862 положио само 2625 фор. а. вр. кауције, и није је био узео натраг (иако је то покушао јануара 1864). Зато је од магистрата извештен да му лист може излазити само двапут недељно, док не положи кауцију још 2625 фор. а. вр.

27 јула 1861, Ђорђе Радић, „економије земљемер и члан више економични друштва“, пријавио је магистрату да ће од 1 октобра у Новом Саду издавати земљедјелске новине под насловом Сељак.

Милетић, као градоначелник написао је in dorso те пријаве да му је Радић показао декрете „коима је од више власти допуштење за издавање свога листа добио, и то декрет основан на одлуци вис. краљ. угар. Намесништва од 30 нов. 1861“, што је он узео до знања.

Испрва, Сељак је излазио сваких 14 дана. Међутим, 29 децембра 1862, „по закону штампарском и по дужности“, Радић је известио градско начелство да ће Сељак одсад сваког четвртка излазити. Ово му је Намесништво у Будиму одобрило 7 фебруара 1863.

Већ 21 јануара 1862 дало је исто Намесништво Радићу још једну дозволу: да Сељака који се штампа ћирили-

цом може штампати и латиницом. Змајев Јавор је рекао како је дошло до тога: многи Буњевци су га уверавали да ће у њих много предбројника имати. Нешто касније, Јавор је забележио да је Радић „почео већ и латиницом лист свој печатити, и то оним наречјем, правописом, којим се наша браћа Буњевци у Бачкој служе, пошто га они са више страна на то умолише".[54]

Из година 1862—1864 имамо неколико тромесечних извештаја који казују стање периодичне штампе у Новом Саду. Те извештаје је градско начелство слало комесару бачке жупаније. Први такав извештај (он нам није сачуван) враћен је био начелству с упутством, нека се унесе и рубрика о језику на којем излази сваки периодични спис, и нека се код сваког означи, да ли је дужан положити кауцију. На тај допис начелство је одговорило да сви наведени листови сем немачког Neusatzer Lokalblatt, излазе на српском језику, а да су кауцију дужни били положити само Нинковићев Србобран и Ђорђевићев Српски Дневник.

Године 1862 у Новом Саду штампани су ови периодични списи:

1. Четвртком и недељом, у 7 сати изјутра, подноси се начелству на превентивну цензуру Србобран Петра Нинковића који се штампа у Епископској штампарији.

2. Суботом и уторком, у 7 сати изјутра, Српски Дневник Јована Ђорђевића. Штампа се у Епископској штампарији.

3. Трипут месечно Школски лист који издаје школска управа у Новом Саду, а штампа иста штампарија.

4. Трипут месечно Даница Ђорђа Поповића, иста штампарија.

5. Трипут месечно Јавор Јована Јовановића, иста штампарија.

6. Трипут месечно Комарац Јована Јовановића, штампарија Игнаца Фукса.

7. Трипут месечно Сељак Ђорђа Радића, Епископска штампарија.

[54] Јавор 1862, стр. 24 и 223.

8. Недељом у 7 сати изјутра Neutsatzer Lokalblatt Игнаца Фукса у његовој штампарији.

9. Једанпут месечно Домишљан, хумористичан лист Светозара Стојадиновића, Фуксова штампарија.

Године 1863 тај је број повећан: 1 новембра у 8 сати поднесен је Хумориста Ђорђа Рајковића, штампан у Епископској књигопечатњи. Али се више не спомиње ни Школски лист, ни Јавор. Јавор је 31 априла 1863 престао излазити, а Школски лист је Ђорђе Натошевић пренео у Будим.

Године 1864, у Епископској штампарији се штампа Зоља Константина Трумића. Исте године 11 фебруара поднесен је начелству на преглед Позив на предплату на Огледало Српско Јована Хаџића-Светића, у Фуксовој штампарији. Исте године, код Фукса, се штампа и Медаковићев Напредак, а у Епископској штампарији словачки лист Slavik a Zornička Јосифа Подградског.

Споменути извештаји су и иначе интересантни за библиографа. Из њих се, на пример, дознаје да су Змајеви Ђулићи поднесени на преглед у 8 сати изјутра, 5 априла 1864.

14 јуна 1862 Пијуковић, комесар бачке жупаније, послао је градском начелнику Мачванском молбу којом је Д-р Натошевић искао дозволу за издавање и уређивање Школског листа који је излазио од године 1858, тражећи обавештења о личности Натошевића и о дотадањем правцу листа.

На то тражење је Мачвански, 8 јула 1862, одговорио:

Д-р Натошевић, који је код бившег Намесништва у Темишвару био школски већник, образован је и познат стручњак у школским стварима, који је, по мом знању, изнова организујући српске основне школе стекао заслуга не само код српског народа, него и код самог Намесништва. Као државни чиновник сад је годину дана у диспонибилитету, па се бави образовањем младежи и издавањем корисних школских књига.

Досадашње политичко и морално му владање, као и лојалност му, достојни су сваке похвале.

Што се тиче правца Школског листа, под пређашњим уредништвом је пропагисао ширење новог и бољег начина наставе и унапређења народних школа. Сад, под

вођством Натошевића се може очекивати да ће у овом племенитом правцу и даље чинити корисне услуге.

19 јула 1862, Пијуковић је известио градско начелство да је Намесништво 15 јула президијално одобрило излажење Школског листа.

31 марта 1862, комесар Пијуковић писао је градском начелнику Мачванскоме:

Приликом прегледа исказа о часописима који излазе у Новом Саду, нашло се да код Школског листа није означен ни уредник, ни издавалац, него само епископска књигопечатња. Пошто међутим други § штампарског правилника тражи да се означи и уредник и издавалац, молим Вас да ми најдаље до 10 априла јавите име уредника и издаваоца поменутог листа.

7 априла 1862 Мачвански је јавио да је истински уредник листа Александар Гавриловић, гимназиски учитељ.

Ово као да није узето на знање, и Ковачевић је 27 априла 1862 известио Мачванскога да Намесништво наредбом од 23 априла захтева да и овај лист означи свог уредника у сваком броју, иначе ће његово даље издавање бити обустављено. Ово је Мачвански ставио до знања управитељству Епископске књигопечатње, 13 маја 1862. Августин Пијуковић је 12 јануара 1863 јавио градском начелству да је школски саветник у диспонибилитету Ђорђе Натошевић молио и да му је Намесничко веће дозволило да Школски лист, који он издаје и уређује, у будуће издаје у Будиму, а не у Новом Саду.

31 јануара 1862 јавља Пијуковић Мачванскоме:

Искусило се да данас у држави више периодичних листова излази који већином претресају дневну политику, а нису набавили од власти потребну дозволу за излажење. Налазим зато за потребно да се врши штампарско-полицајна контрола над свим периодичним листовима који излазе у вашем граду, те вас позивам да према прикљученом узорку израдите исказ, и тај ми што пре пошљете.

За случај да у Новом Саду излази какав било периодичан лист без дозволе, нека се уредник или издавач — ако против излажења таквог листа не би говорио темељан какав разлог, — упути да изиште потребну дозволу, па и дотле да шаље дужне примерке.

Истом приликом треба упозорити и власнике листова који имају дозволу да дужне примерке тачно шаљу.

О чем се обавештавате услед наредбе Намесништва од 23 јануара о. г.

7 фебруара 1862, Мачвански је издао овај позив:

Будући се од вишега места изискује доказ кад и од кога су овде излазећи листови добили допуштење да излазити могу, то се позивају сва г. г. уреднци и издаватељи да датум, број, годину и власт од које су допуштење то добили, поред свог имена напишу.

На то су му поднесени ови подаци:

Српски дневник, Ј. Ђорђевић: 29 март 1859 К. К. Oberste Polizeibehörde.

Србобран, Петар Нинковић, 27 септ. 1861, кр. унг. Намјестничтво.

Даница, Ђорђе Поповић, 17 фебр. 1860, губернатор Војводства.

Комарац, Ђорђе Рајковић, 7 јануара 1861 ц. кр. Намесништво у Темишвару.

Јавор, Јован Јовановић: Почем на закашњену молбу више решење још стигло није, добио сам од бивш. г. градоначелника 25 јан. т. г. привремено допуштење под бр. 159. Ј. Јовановић.

Сељак, Ђорђе Радић: 2 окт. 1861 и 30 нов. 1861 од Угарског Намјесништва у Будиму.

Neusatzer Localblatt, Ignatz Fusch, 15 März 1857 Statthalterey Temesvár.

Школски лист: допуштење од Намесништва у Темишвару од 1 марта 1859.

На основу добивених података, израдио је Мачвански овај исказ:

1. Српски Дневник, излази двапут недељно, штампа се у епископској књигопечатњи.

2. Србобран, излази двапут недељно, штампа се у епископској књигопечатњи.

3. Комарац, трипут месечно. Издаје Фукс.

4. Даница, трипут месечно.

5. Јавор, трипут месечно.

6. Школски лист, трипут месечно. Издаје Епископска књигопечатња.

7. Сељак, трипут месечно.

8. Neusatzer Lokalblatt, недељно. Издаје Фукс.

11 јануара 1862, команда тврђаве у Петроварадину позвала је службоуљудно магистрат да уредника Комарца упути, нека 14 т. м. у 10 пре подне изиђе пред ондашњи војни суд, иначе ће бити штетних последица по њега.

29 априла 1862 упутио је Мачвански овај немачки допис штампару Игнацу Фуксу:

Пошто хумористични лист Домишљан, који под уредништвом адвоката Стојадиновића из Руме из ваше штампарије излази једанпут месечно, према 9 §-у штампарског закона спада у категорију периодичних часописа, а за издавање истог листа градском начелству није показана концесија Угарског намесништва, то вам се даље издавање листа забрањује све дотле, док споменути уредник не покаже концесију. —

3 јула 1862, исти комесар јавља Мачванском да му је Игнац Фукс упутио молбу за дозволу листа Путник. Пошто пак Фукс, као књижар, жели да овај српски књижевни лист сам уређује, а није исказао у смислу 12 § преске уредбе да је свршио неке школе или да му је из штампе већ изашло неко књижевно дело, позвао је Мачванског, нека у овом погледу допуни своје обавештење о Фуксу.

4 јула 1862, исти комесаријат јавља Мачванском да се Намесништво Угарске не би устручавало омогућити излажење српског политичког листа Напредак на основу поднесеног програма, али треба да има дословни садржај оног програма који ће се у своје време разаслати као позив на претплату.

16 августа 1862, градски начелник Стојановић је послао тај програм у српском оригиналу и у немачком преводу.

23 децембра 1862, Пијуковић је из Сомбора упутио Стојановићу овакав захтев: да из српских листова који излазе у Новом Саду израђује изводе из сваког важнијег чланка или уводног чланка, на мађарском или немачком језику, па да их без икаквог попратног акта или тумачења просто ковертира и одмах још дана публиковања пошље Намесништву Угарске.

3 августа 1863 Намесништво Угарске је то исто поново искало од Пијуковића, а овај 11 августа од Стојановића. 12 децембра 1863 замера Пијуковић Стојановићу што тај за-

хтев није извршио. Тако је, на пример, Намесништво морало другим путем дознати за допис из Вел. Кикинде, објављен у Српском Дневнику, број 212, који из више разлога заслужује пажњу. Зато поново упозорава Стојановића да ову наредбу тачно извршује, јер ће за свако пропуштање одговорност теретити њега.

Крајем 1863 године обратио се Петар Нинковић магистрату с овом молбом:

Племенити магистрат!

Да би кауцију, уложену за бивши политички лист Србобран, натраг добити могао, по смислу закона нуждна ми је од стране политичне власти сведочба: да је лист 1 јулија тек. године престао излазити, и да никаква штампарска парница противу споменутог листа није до данас подигнута била, која би кауцију дотичну оштетити могла.

На тај конац узимам слободу племенити магистрат најучтивије молити, да би ми званичну сведочбу у том смислу што пре издати милост имао. Биљег од 50 кр. прилажем.

С особитим високопочитовањем јесам племенитог магистрата

покоран слуга
Петар Нинковић
бивши уредник и издавателъ
Србобрана

Из заседања магистрата, држаног 9 децембра 1863 издана је молиоцу тражена сведоџба.

Дирекција полиције у Прагу, 25 јануара 1864, одговорила је на молбу Александра Поповића уредника Комарца, да би му се доставило име писца једног чланка, објављеног у новинама Politik. Молби тој не може се одговорити, јер такав посао није у делокругу ове власти.

4 маја 1864, Пијуковић пише Стојановићу:

Број штампаних производа у Новом Саду толико је порастао да се једва може претпоставити да бисте Ви, као мој повереник за надзор тамошњих пресних послова, поред других Ваших многих послова, били у могућности да овом позиву у пуној мери одговорите.

Зато сам нашао за сходно, а на основу наредбе Намесништва, од 30 априла, упитати Вас: да ли сматрате, да би добро било основати у Новом Саду полицајни комесаријат специјално за штампарске ствари. Изволите Ваше мишљење о томе послати ми што пре, а најдаље до 15 овог месеца.

Стојановић је, 21 маја 1864, одговорио:

У Новом Саду излази 6 периодичних (међу њима два с политичким садржајем) и 4 непериодична списа, а поред њих не мали број других штампарских производа; може се међутим очекивати да ће се ти производи штампе из дана у дан множити. Даље, у Новом Саду постоји знатна једна књижара и библиотека из које се књиге позајмљују. При таквом повећању штампарских производа постаје ми скоро немогуће да без штете за остале моје званичне дужности тачно вршим послове по одредбама штампарског правилника, да надзиравам садржај списа који се штампају, да држим у евиденцији забране књига и листова, да спроводим и друга административна ограничења.

Ја бих ово још раније био пријавио, али сам се уздржао, да не би изгледало да се желим отрести овог званичења.

Сада пак, на позив од 4 маја, отворено изјављујем да не могу надзор водити над производима који се овде штампају, нити у пуној мери одговорити својим дужностима у овом погледу.

Према томе, свакако постоји потреба ако и не полицајнога комесаријата који би имао врло мала агенда, а оно потреба посебне личности за ревизију штампарских производа.

3 маја 1864 комесар Пијуковић је послао градском начелнику Стојановићу молбу професора Јозефа Подхрадског да му се одобри издавање два словачка омладинска часописа Зорничка и Славик, тражећи од Стојановића мишљење о молби.

22 маја, Стојановић је дао своје мишљење: Подхрадски је редован професор српске гимназије, научно образован, способан за таква подузећа. Морално је беспрекоран. Има право да слободно располаже својом особом и својим иметком. Према томе, одговара свим захтевима 12 § преског правилника од 1852, а пошто ће му часописи бити научни и забавни, треба му молбу одобрити.

4 јула 1864 Пијуковић је јавио Стојановићу да је 10 јуна Подхрадском дана дозвола за Славик и Зорничку. Али, неизвештен о томе, Подхрадски је ту дозволу затражио и од Намесништва у Будиму. Пијуковић је зато позвао Стојановића, нек обавести Подхрадског.

Подхрадски је, међутим, био обавештен од Стојановића дописом од 13 јуна, али му је обавештење уручено тек 28 јуна!

6 новембра 1864 послао је Стојановић по један примерак дотле изашлих бројева Славика и Зорничке, образлажући прећашње нешиљање тим да ови листови излазе само свака два месеца по једна свеска, а не, како се првобитно хтело, трипут месечно.

У допису којим је Пијуковић искао дужне егземпларе каже се да су ти часописи почели излазити већ 5 септембра 1864. Сам Подхрадски је известио Стојановића 2 септембра да ће пробни број Славика и Зорничке изићи 5 септембра. Стварно, 7 септембра 1864 поднео је Подхрадски начелству прву свеску (у 8^0 са 16 страна) Slavik, novinky pre slovenske dietky.

Већ 27 новембра 1864 послао је Подхрадски путем магистрата молбу да му се допусти и издавање неполитичког, привредног листа под насловом Neusatzer Bote.

26 децембра 1864 Пијуковић је послао ову молбу Стојановићу, с упутством да саслуша и директора гимназије, неће ли ново подузеће Подхрадскога сметати му успешном раду у гимназији, пошто већ издаје и уређује два часописа.

Стојановић је 2 јануара 1865 упутио допис Патронату српске гимназије, иштући његово мишљење, да ли Подхрадски, као уредник Славика и Зорничке може уређивати и недељни лист Neusatzer Bote „без уштрба свога званија као професор“. Патронат је на то питање повољно одговорио: Подхрадски предаје латински, мађарски, немачки језик, па и физику, а остаје му доста времена за уређивања два часописа; јер један, Slavik a Zornička, излазе двомесечно, а Neusatzer Bote би излазио недељно.

О томе је Стојановић известио Пијуковића 23 јануара 1865, додавши своје мишљење да би се Подхрадскоме могла дати и ова концесија.

Да ли је ова друга концесија дана, па је друго што осујетило издавање привредног листа Neusatzer Bote, или Подхрадски дозволе није добио, не знамо. Знамо да у извештају о часописима који су у Новом Саду излазили прве четврти 1865 нема спомена о листу Neusatzer Bote, а Slavik a Zornička је као један часопис забележен: 16 марта 1865 поднео је Подхрадски Стојановићу трећу свеску, у осмини, стр. 1—48, штампану у Епископској књигопечатњи. У извештају пак за другу четврт године 1865 није забележен ни Neusatzer Bote, ни Slavik a Zornička. У извештају за трећу

четврт 1865 забележено је да је Подхрадски поднео, 6 јула, часопис Zornička, свеску IV и V, стр. 49—156. Истога дана да је поднео и часопис Hora, не каже коју свеску, 8⁰, стр. 61—156.

21 септембра 1864 Стојановић је јавио Пијуковићу да је издавач и уредник Напретка, Данило Медаковић пренео уредништво тог листа на Ђорђа Поповића, и о том у смислу 11 § штампарског правилника од 1852 њега известио. Додао је да Поповић има научно образовање, потребно за вођење овог подузећа, јер је и досад код листа радио као сарадник, а поред тога уређује белетристичан лист Даницу, за који је дозволу добио још пре пет година. Зато мисли да би се пренос уредништва могао одобрити.

О томе, како је године 1864 онемогућен Милетићев Српски Дневник, објављена је архивска грађа у трећој свесци Новосадских биографија (страна 151 и даље), па се овде неће понављати.

О Српском дневнику 1864 забележио је Паво Стојановић у свом Kivonat a sajtó termékek próba példanyairól vezetett jegyzőkönyvből за трећу четврт 1864 године да је 72 број заплењен, да није разаслан и да од 6 августа не излази више. Августа 30, међутим, забележен је Оглас поштованој публици Српског Дневника на пола табака.

17 јануара 1865 Стефан Брановачки, као привремени потпретседник Матице српске упутио је градоначелнику Стојановићу „просбу ради дозвољења издавања књижевног и забавног садржаја листа“, да би је Стојановић поднео Намесничком већу.

Стојановић је ту просбу спровео дописом од 25 фебруара. У допису каже да се часопис има звати Матица, да има излазити трипут месечно, да ће излазити под надзором Књижевног одбора, а да ће га уређивати Антон Хаџић.

А кад је с вишег места затражено обавештење о Хаџићу, Стојановић је 30 марта 1865 послао комесару Пијуковићу ову информацију: Антон Хаџић, дезигнирани уредник белетристичног листа Матица који намерава периодично издавати Матица српска, рођен је у Суботици, има 33 године, те као пунолетан има право располагања како својом личношћу, тако и својим иметком. Свршио је правне и политичке науке и положио државни испит. Од године 1859 се-

кретар је Матице, и од 28 октобра исте године има одобрење Намесништва у Будиму за уређивање Летописа који Матица још увек издаје. Корисне његове услуге, које је учинио као уредник Летописа, побудиле су Матицу да њему повери и уређивање новога јој часописа. Антон Хаџић је за вођење овога књижевног подузећа способан, морално и политичко му држање је без мрље, те тако има све услове које тражи 12 § штампарског правилника из године 1852.

На ту информацију одговорио је Пијуковић 17 априла 1865, иштући од Стојановића да скицира правац, односно садржај Матице, пошто Намесништво жели знати подробнији програм замишљеног часописа. Стојановић је програм затражио од претседништва Матице дописом од 25 априла.

9 јуна 1865 градски начелник Стојановић је јавио управи Матице српске „да је крал. унгарски наместник одпустом од 15 маја одобрити изволео да то књижевно друштво забавно-поучни лист Матица под уредништвом друштвеног тајника Антона Хаџића, али држећи се точно поднесеногa програма, и избегавајући политична и социјална питања, издавати може“. Позвао је управу Матице „да дане у које ће тај лист свакога месеца излазити, као такођер и дан кад ће први пут изићи још пре почетка издавања, а са назначењем печатње у којој ће се печатити овамо саобшти, и да онда кад лист излазити почне прописани број дужних екземплара дотичним властима и јавним заводима увек точно шаље“.

25 фебруара 1865, Стојановић извештава комесара Пијуковића о молби Аце Поповића да му се допусти издавање српског белетристичног листа Истина и Шала. Тај би лист имао месечно излазити у Новом Саду. Према програму који је прикључен молби, један део листа би био посвећен критици српске књижевности, и расправљао би тежње као и утицај српске журналистике на јавни живот; притом би се приказивао и постанак, напредак и деловање важнијих српских установа. Други део листа, у рубрици шала имао би за предмет Универзум (!) и више би тежио за коришћу неголи за чисту шалу. Молилац жели сам уређивати и у њем с времена на време доносити и илустрације. По мишљењу Стојановића, он има степен образовања који се тражи за вођење његова књижевног подузећа. Затим, пунолетан је,

у овој држави рођен, у политичком и моралном погледу беспрекоран, одговара дакле свим захтевима штампарског правилника од 1852, § 12.

Стојановић упозорава комесара на то да овај лист намерава обрађивати и политичка питања, пошто хоће да пише и о тенденцији и утицају српске журналистике на јавни живот, као и о деловању важнијих института. При евентуалној концесији морало би се и то одлучити, не би ли тај часопис према 13 § штампарског правилника морао положити кауцију.

Није нам познато, зашто Истина и шала није излазила.

3 јануара 1865, Пијуковић је известио Стојановића да је Намесништво, решењем од 30 децембра 1864, допустило да се уређивање Комарца пренесе од Аце Поповића на Емила Чакру. Стојановић је о томе известио Фукса дописом од 24 јануара 1865.

23 децембра 1865 јавио је Стојановић Пијуковићу:

Игнац Фукс, власник и издавач хумористичног листа Комарац, пријавио му је да је уређивање тог листа од Чакре пренео на Ђорђа Рајковића. Примећује да је Рајковић раније био учитељ IV разреда основне школе, а сад је у пензији, овде је рођен и надлежан, пунолетан, слободно располаже својом личношћу и својим иметком, морално беспрекоран, политички добра владања, познат српски књижевник, те има доста научног образовања за вођење тога књижевног подузећа. Мисли да му треба дати концесију.

11 марта 1865, Намесништво је из Будима известило Стојановића да Угарска придворна канцеларија није добила дужне примерке Комарца; позвало га је да их, према наредби од 7 децембра 1864, одмах пошље, и да се побрине за будуће тачно слање, а због дотадањег занемарења да покрене поступак против издавача, применив 26 § правилника о штампи.

21 марта одговорио је Стојановић да је дан пре послао Канцеларији бројеве Комарца од 1 јануара 1865, али да поступак против Фукса не може покренути, јер се из записника уверио да су дужни примерци предани на пошту, као што сведочи и ц. кр. експедитор (Kiadó) поште Ракић, те су или пропали на пошти, или је неко злонамерно спречио њи-

хово одашиљање. Нека се дакле од поште захтева више пажње.

17 априла 1865 известио је Пијуковић Стојановића о решењу Намесништва од 13 априла, којим се Фуксу, уреднику и власнику Neusatzer Lokalblatt-a допушта да на наслову својих новина дода und Bacskaer Bote. Стојановић је о овоме известио Фукса дописом од 25 априла 1865.

Граничарска регимента број 2 у Оточцу обратила се магистрату Новог Сада 18 јула 1866 овим дописом:

У истрази против Илије Радошевића потребни су оригинални отисци новина Напредак, и то број 4 од 14 јануара 1865 И. Р. из Лике; број 8 од 28 јануара 1865 И. Р. Из Лике, и Нови Сад од 21 фебруара 1865 И. Р. Из Лике. Моли нека магистрат изиште та три отиска од уредника Ђорђа Поповића и њој пошље.

26 јула 1866 послао је магистрат, место отисака, изјаву Даничара да нема тих отисака, па да их не може послати.

У сличним случајевима, уредништво Заставе као да је друкче поступало. 14 јануара 1870, тителски граничарски батаљон је магистрату упутио молбу да се уредништво Заставе саслуша у ствари Припосланог из Ђурђева, које је објављено у 151 броју Заставе 1869, и у којем је нападнут капетан батаљона, Живота Флора. У молби је тражен записник на који ће уредништво „именовати онога ко је чланак припослао, или примити одговорност за њ“. Из седнице политичког магистрата, 28 марта, батаљону је одговорено: „Пошто на основу 13 § XVIII зак. чл. од године 1847-8 уредник, кад не би свога дописника именовати хтео, на себе сву одговорност прима, то се по себи разуме, да није дужан дописника именовати, тим мање пред овом власти, која му у овој ствари није ни надлежна. У овоме смислу има се реченом батаљону одговорити.

Одговор је конципирао Коста Трифковић. У одговору каже да магистрат нема право позвати уредништво Заставе да именује писца Припосланога пошто закон о штампи из године 1847-8 каже да је издавач одговоран, ако је писац непознат. Издавач листа има право да писца именује, да га прећути или да уопште ништа и не одговори. А када неће да га именује, тим самим прима на себе сву одговорност.

14 априла 1870, Војна Команда из Петроварадина је поново тражила од магистрата, нека Милетић именује писца

чије тврдње против Флоре су истрагом већ оповргнуте, а магистрат је као одговор послао записник о саслушању Милетића.

Милетић као градски начелник конциповао је, 28 октобра 1876, овај допис министру унутрашњих дела:

Имам част две пријаве за издавање нових листова поднети, и то пријаву Игњата Фукса од 1 октобра о. г. којом јавља да од 1 октобра о. г. издаје под своим именом седмични лист под насловом Недељни лист, кои сваке недеље по једанпут на кварт-табаку на српском језику у штампарији истог Игњата Фукса излази, неполитичног је садржаја, опредељен за душевно и стварно напредовање народа. Одговорни уредник му је Јован Београдац, бивши контролор Матице Српске, квитирани ц. официр.

Друга је пријава од 7 октобра 1867 од Александра Вишње „кои од 1 јануара 1868 намерава издавати такође седмични лист под насловом Neusatzer Lokal- und Handels- zeitung на немачком језику, неполитичног садржаја."

За Недељни лист знамо да је излазио. За Neusatzer Lokal- und Handels-zeitung то не знамо рећи. Знамо да Ердујхељи није забележио таквих новина у Новом Саду. Ми смо видели само пријаву којом је Александар Вишња ставио градском начелству до знања издавање својих новина, и приложену Pränumerations-Einladung у којој казује и програм листа: Локалне новости и извештај о заседањима градске скупштине, корисна саопштења, вести из домовине, белетристички чланци, листа згодитака свих аустриских лозова, јавна говорница, преглед телеграфисаних течајева Бечке берзе из прошле недеље, огласи сваке врсте. Новине су имале поћи 5 јануара 1868.

23 дец. 1867 извештава магистрат Ђорђа Поповића издаватеља Напредка.

На вашу молбу од 27 нов. о. г. одговорило је министарство унутрашњих дела решењем од 15 дек. коим вас позива, да за 14 дана од дана, кад ово примите, допуните кауцију за Напредак, иначе да ће министарство принуђено бити законити поступак наредити, навађајући да је закон у том погледу јасан, кои само о готовом новцу или двострукој интабулацији говори, и да се полагање или допуњење кауције

у јавним папирима има за призрење сматрати, које министарство само под тим условом употребити може, ако се вредност по течају берзе испуни.

У исто је време и државни тужитељ дописом од 12 дек. овамо се са позивом обратио, да му се извештај поднесе, ако за 15 дана кауција Напредка не буде допуњена, да законити поступак упути.

Ово вам се равнања ради на знање даје.

8 маја 1868 пријавио је Фукс градском начелству да ће уз његову одговорност од 10 маја у Новом Саду излазити лист за младеж под насловом Die Schwalbe, чија ће тенденција у главном бити да код младежи подржава морал и да јој корисно испуни слободно време. Лист се штампа у његовој штампарији.

27 маја, из седнице магистрата, јавио је Лаза Костић министарству, и коме још треба, о жељи Фукса да недељни лист издаје, а не каже да је лист пошао.

18 јула 1868, Јован Поповић свештеник јавио је градоначелништву да, почев од 19 броја листа, на себе прима одговорност за издавање Беседе и Духовног зборника, листа за црквене, школске и народне потребе. Власник листа остаје дојакошњи, то јест Герман Анђелић. Програм остаје исти који је градоначелништву пријављен приликом оснивања листа.

11 јануара 1870 отишао је Д-р Јован Субботић у градско начелство ради полагања кауције за политични лист Народ, којем је издаватељ и уредник. Пре него што истекне прописани рок од 2 месеца, каже се у записнику који је написао Коста Трифковић, положио је десет заложних облигација на државне домене (Staatsdomänen Pfandbrief), свака 120 фор. у сребру; пет међутимница доњоземско-речке железнице (Interimschein der Grosswardeiner — Essegger Strecke der Alföld-Fiumaner Eisenbahn) свака по 200 фор. ср.; најзад још три таке међутимнице, свака у вредности од 1000 фор. Свега 5200 фор.

17 јануара 1870 нашао је Трифковић да ови папири по курсу вреде само 4797 фор., те позвао Субботића да кауцију попуни до 5000 фор., „пре него би се цела ствар вис. министарству унутрашњи послова поднела“.

5 јануара 1870, министарство унутрашњих дела је јавило Брановачкоме да је његов извештај од 15 октобра узе-

ло на знање, и позвало га да што пре извести о резултату својих настојања да се допуни мањкава кауција политичког листа Српски Народ.

12 јануара конципирао је Коста Трифковић овај мађарски одговор министарству:

Из нашег извештаја од 15 октобра зна министарство да је кауцију за политички лист Србски народ положио Љуба Маширевић; али, пошто она није била довољна, позван је (ваљда Маширевић) да је допуни, али он до данас ништа није учинио.

Међутим, пре него што се ишта могло учинити у ствари допуне кауције, појавио се лист као да га издаје Дружина Србског Народа. И тек кад је власт Јована Грујића као познатог уредника упозорила на незаконитост, пријавио се он као издавач и власник листа, услед чега је власт њега и позвала да кауцију попуни.

Кад међутим Јован Грујић на овај позив није одговорио, него с позивом на XVIII зак. чланак године 1848 мисли кауцију попунити (а она се састоји из банатских и галицијских земљишних растеретница, које по данашњем курсу износе 1167 фор.) тиме што би је до 2000 фор. повисио интабулацијом на иметак својих родитеља, то онда моли за ово рок од месец дана. А ова власт на основу тог закона се не осећа позвана да одлаже рокове, јер два месеца, који се у закону спомињу односе се на време пре 1848. Зато целу ствар упућује на решење министарству.

А 20 јануара 1870 конципирао је Трифковић овај српски допис:

Господину
Јовану Груићу
издавателју листа Србски народ
у
месту.

На вашу пријаву, коју сте учинили 16/1 1870 и којом се обвезујете, да ћете недостални кауцију за лист Србски народ интабулацијом до вредности од 2000 фор. за време од месец дана попунити, имам приметити, да папири, који су у име кауције положени, по садањем курзу, само 3.832.50 фор. вреде, и по томе да мањак још 1167.50 фор. износи.

Како сте пак ви намерни кауцију путем интабулације попунити а закон у том погледу двоструку сигурност захтева, то вас равнања вашег ради опомињем, да за попуну кауције није довољна пријављена интабулација до вредности од 2000 фор. већ по горњем курзу до вредности од 2335 фор.

У осталом вас имам известити, да је цела ствар како сада стои. на основу тога што ова власт не може од своје стране за полагање кауције термине утврђивати, јер се у закону означен рок од 2 месеца дана на време пре 1848 године односи, — високом министарству на решење поднешена.

20 децембра 1873, Д-р Илија Огњановић је упутио магистрату овај допис:

Славни магистрате!

Част ми је сл. магистрату јавити, да сам намеран од 1/13 јануарија 1874 г. уређивати белетристичан лист под насловом Јавор који ће излазити у Новом Саду 1, 10 и 20 дана свакога месеца, и којем ће цена бити на читаву годину за Аустро-Угарску 4 ф., за стране земље 5 ф. а. вр., и који ће лист излазити на једном табаку.

Издаватељ листа је Д-р Јован Јовановић.

Молим да сл. магистрат пријаву ову изволи на знање узети.

У смислу 94 § XVIII законског чланка из 1848, градски начелник Мачвански је ту пријаву послао министарству унутрашњих дела.

Мачвански јавља 8 јануара 1874 капетану Радославу Манојловићу:

Варошком жупану Андрији Флату дошло је до знања да се у овдашњој вароши код књигопродавца Аугуста Хергера у Српској задружној штампарији, код Српске Матице, и у кафани код Алмозлина прилежећа брошира под насловом Zur Lösung der serbischen Kirchenfrage продаје.

Пошто на упитној брошури није означено ни име ни место властника тискарнице, а тим пропису § 41 и 44 зак. чл. XVIII од 1847-8 године није одговорено; пошто постоји велика сумња да је у питању стојећа брошура из срп. задружне штампарије проистекла, и да је на истој означено име и место фалзифицирано и измишљено, то се ви на темељу наредбе г. вел. жупана позивате да поменуту брошуру безодвлачно на означеним местима конфисцирате и изследовање предузмете, и

да ли је та брошура у Н. Саду у Срп. задружној штампарији тискана, и о успеху тога иследовања писмено извјестије поднесете.

Одмах сутрадан, 9 јануара 1874, Манојловић је поднео записник „из ког се види да је фактор Задружне типографије, Арса Пајевић, дана 4 јануара о. г. у једном запечаћеном пакету 80 к. речени брошира добио, и потом на продају разтурио."

Томе је додао 46 егз. конфискованих брошира, и завршио:

Напоследак, слободан сам приметити да сам Типографију Задружну достаточно прегледао, и да нисам пронаћи могао сљеди из коих би доказало се да су брошире у реченој штампарији штампане.

Као епилог ове афере можемо узети мађарски допис среског суца, Ђорђа Еремића, 31 јануара 1874 упућен градском начелнику Новога Сада:

У вези с вашим дописом од 14 јануара о. г. част ми је известити да су Арса Пајевић, Herger Agoston, Stiegler Ferencz, Сава Звекић и Глиша Чобанић, због штампарског прекршаја, 24 о.м. правоваљано од нас осуђени, и то прва тројица да у корист градске болнице плате сваки по 10 фор., а Сава Звекић, Глиша Чобанић и Павле Алабурић који се сам драговољно пријавио у корист исте болнице на глобу од по 2 фор. Сабрана глоба од 36 фор. прилаже се да је предате на место опредељења.

Пошто је 45 егз. брошире Zur Lösung der serbischen Kirchenfrage конфисковано само из формалних разлога, а не због садржаја јој, враћам их да их градско начелство прода на лицитацији и добивену своту уступи градској болници.

Зацело с овим у вези, Мачвански је 9 јануара 1874 упутио допис истог садржаја, Управи задружне штампарије српски, а Фуксу немачки:

У смислу XVIII зак. чл. од 1848 § 39 обавезана је управа сваке штампарије место у коме ради и стан где је смештена председнику политичке власти пријавити; осим тога је обвезана прошивену и президијалним печатом снабдевену (:парафирану:) књигу водити, у којој

се време, кад су сви мањи и већи штампарски послови довршени, као и њихова форма, наслов, број свезака, примерака и табака увести има, а од мањих штампаних предмета по један примерак поред ове књиге годину дана држати има.

Пошто овој наредби горе наведеног закона у погледу вођења књига није досад задоста учињено, то се овим горе именована управа позива да овој наредби што скорије задоста учинити не пропусти.

14 јануара 1876 изишао је пред Стојановића Фрања Горјуп, овдашњи становник и члан градског одбора, те пријавио:

За политички лист Ujvidék који има излазити у Новом Саду, прописану кауцију жели да положи Теодор Hiersch. Пошто споменути лист неће излазити свакодневно, него ређе, то кауција у смислу XVIII законског члана од 1848, § 30, износи 5000 фор., или у аустријској вредности 5250 фор., то у име Теодора Хирша депонујем осам комада државних обвезница у номиналној вредности од 5300 фор., и молим да њима прописно рукује градска као депозитна благајна.

18 јануара 1878 јавио је градски начелник Стојановић министарству унутрашњих дела:

Д-р Милан Ђорђевић, уредник политичког листа Застава, пријавио ми је да ће, од 1 јануара о. г. по старом, издавати српски периодичан лист под насловом Завичај чији садржај ће обухватити само предмете народног просвећивања, те по томе не подлежи кауцији. Лист ће излазити сваке недеље у његову уредништву, даваће се као прилог Заставе, а штампаће се у Задружној штампарији.

Прилажући проспект и програм, част ми је јавити то министарству, у смислу 30 § закона о штампи од 1848

2) КЊИГЕ У КУЋАМА НОВОСАЂАНА

Једно, прилично кратко време, Нови Сад је био доста жив и скоро главни књижевни центар Срба. То је постао одмах после Буне, заслугом Милорада и Данила Медаковића који су у Нови Сад пренели своју Јужну Пчелу и књижевни јој додатак, из чега се развио Српски Дневник и Седмица. А особито је углед Новога Сада високо скочио од године 1861, кад је у њему отпочео јавни рад свој Светозар Милетић, помаган од верних и способних сарадника, Јована Ђорђевића, Јована Јовановића (Змаја), Лазе Костића, Косте Трифковића, итд.

Да Нови Сад није случајно постао оно што је Милетић једанпут назвао Српска Атиница, то је јасно ономе који зна да је у њем, као у слободном и краљевском граду, и 1861 и 1867 било за Србе највише политичке слободе; да је у њем био велик број српске интелигенције, био јак сталеж Срба трговаца и Срба занатлија; да је његово грађанство било имућно и просвећено.

Последње, просвећеност српскога грађанства у Новом Саду илустроваћемо и архивским подацима о књигама у кућама новосадских Срба.

Да је у тим кућама књига била мио гост, то знамо и из књижевности. Знамо да је већ у Варадинском Шанцу, године 1732, иконописац Аким Маркович читао старе српске књиге у дому хаџи-Недељка Богдановића.[1] Знамо, даље, да је Шафарик нашао у Новом Саду скоро сваку српску књигу. „Ја ћу те књиге, писао је он Колару, овде у Новом Саду лако описати, јер је овде гнездо Српства, и многи од грађана имају од сваке старе књиге по примерак... Каталог српских књига израдио сам с великим трудом, од куће до куће идући и све претресајући“.

[1] Стари српски записи и натписи, књига I, 91.

Ову општу тврдњу Шафарика илустроваћемо изводима из инвентара и тестамената појединих грађана новосадских. Тако, кад је због неког дуга 1 децембра 1756 пописивана имовина сенатора Лазара Рубешића, забележено је и шест књига:

	процењено у
Biblia sacra germanico idiomate	5 for. kr.
Lexicon latino-germanicum Frisy	2 for. kr.
Geographia historica	2 for. kr.
Historicus liber authore secretario Einfrigh.	1 for. 30 kr.
Evangellia germanica	— for. 36 kr.
Descriptio synoptica regionum cum impressione insignium	1 for. 8 kr.
	11 for. 74 kr.

28 марта 1760 инвентарисан је дућан умрлог трговца Тодора Савића, па је у инвентар забележен по један примерак ових књига:

Требник мали	1 фор. 50 нов.
Синопсис светаго писанија	2 „ — „
Часослов	1 „ 50 „
Акатист свете великомученице Варваре	1 „ 25 „

Трговац Јаков Вујић правећи извод из својих трговачких књига о једном дужнику, године 1770, каже да је дужник између осталога купио код њега: Librum precatorium moscoviticum 2 f 40.

10 априла 1764 при инвентарисању оставине сенатора Саве Вукановића забележене су, без спецификације, 74 књиге разне врсте. Нису ови богаташи, дакле, имали само пехаре од индијске мускат-ораховине, с поклопцем, горе и доле сребром оковане и позлаћене, нити само срмом украшене дамаске пушке и пиштоље, сребрне кашике, ножеве и виљушке, него и књиге, па и своје портрете на платну малане.[2]

5 августа 1773 продане су ствари после смрти Анђе супруге Ристе Георгијевића који је побегао у Русију, „некогда жителя новосадског вешти движиме и недвижиме“. Иако јој

[2] 1764 Fasc. 4 sub A.

покојни муж није био ни обичан грађанин, још мање избрани гражданин, него само житељ, пореска глава, ипак Анђин инвентар бележи и књиге:

1. Православное Исповједаније, продано Кирилу Петровичу за 2 фор. 11½ нов.

2. Домашниј Лечебник, продан Димитрију Петровичу за 50 новаца.

3. Месецослов стариј, сенатору Николају Кодеоцију за 61½ новац.

4. Наставленије сину, продано Кирилу Петровичу за 25 нов.

5. Великиј Буквар, продан Ник. Кодеоцију за 25 нов.

6. Јоана Фридерика Еразма Лечебникъ, продан Кирилу Петровичу за 25 нов.[3]

Књиге по инвентару Марте удове пароха Аврама Благојевића:

Књига Нови Завет у два комада у футроли; Један Каноник Кијевски илити акатистар велик; Један литургијар печерски; Један регламент духовни; Један Каноник московски; Две псалтиће гречески; Један катихизис московски; Једна књига рукописна Исповједи, поклоњена оцу Јовану Балаицком; Један тројазични буквар код јегарског на: Гаврила; Једна отроком нравоучителна књига код А. П. [4]

Књиге епископа Атанасија Живковића; према 29 § Декларације нису продане, него pro perpetuo inabalienaliter relicti:

2 tomuli cathehesis Rascianicae m. s. in Gallica compactione; Institutiones catheheseos in rubra compactione; Historia Ecclesiastica de separatione ecclesiarum m. s.; Cathehesis in folio m. s.; Liber de providentia divina in theca m. s.; Institutiones Apostolorum, in rubra compactione m. s.; 3 libri Theophani Prokopovics, in nigra compactione m. s.; 2 libri Concionum Miniati in Gallica compactione m. s.; Liber precum alias Polustav Veneticae editionis; Csazlovacz; Csazlovacz in nigra compactione inauratus in theca; Chyrotonia in folio in theca; Pax cum Deo in folio; Speculum theologiae in 4⁰; Schkrischal in alta compactione in 4⁰; Sermones sacri in 4⁰; Messia vocatus in 4⁰; Cathehesis de unione in 8⁰; Adriani cathehesis Moscovitica in 8⁰; Liber absque compactione de statu unionis; Institutiones pro magistris in 8⁰; Synopsis veteris et novi Testamenti; Signum de

[3] 1773 Fasc. 6 sub. T.
[4] 1777 Fasc. 11 neper.

adventu Antichristi; Lapis fidei in folio; Manna spiritualis in folio; Coena spiritualis in folio; 2 tomi concionum Gedeonis; 2 tomi Chrisostomi Sermònes; Theophilacti Commentarium Evangelii; Commentirum ad acta apostolorum; Theologia Nasiansini; Chrisostomi Doctrina christiana moralis.[5])

Ове исте, 1784, године, када је инвентарисана оставина Саве Јанковића, Манојлова оца, забележено је доста књига његових,[6] као и у инвентару његова унука Лазара.

Књиге Пантелије Миланковића, вероватно су остале од сина му Ђорђа, бар уколико нису српске:

Beveregii Pandecti Canonum smorum Apostolorum, купио Силвестар Бубановић за 20 f.;

Латинска библија;

Славенски псалтир;

Чудеса Богородице;

Часослов;

Немачка Библија;

Fundamenta styli Heinrich, купио Марко Сервиски;

Етика ијерополитика, купио Марко Сервиски;

Софонизба трагедија;

Алфавит;

Увод у јестаственицу;

Gellert, Sammentliche Schrifften;

Universalhistorie;

Friedrich Gronneck Schrifften;

Allerhand geographische Werkwürdigkeiten, купио Јован Јовановић — Кишјанош;

Gellerts Moralische Vorlesungen, купио Јован Јовановић — Кишјанош;

2 грчке књиге, купио Јован Јовановић — Кишјанош;

Baumeisterische Institutiones;

Орација Рашковића;

Превод новог завета, купио Јован Јовановић — Кишјанош;

An Fr. Buschongs Vorbereitung;

Латинско-мађарски речник;

Књига о пореклу Илира;

Књига о св. Димитрију;

[5] 1784 Fasc. 19 sub S.

[6] Новосадске биографије I, 303 и 312.

Молитвеник;
9 календара;
Reglamenta Petri Caesaris;
Epistelsschriften;
Књига одабраних хисторијица;[7]

И кад су те књиге продаване, скоро све су их купили Срби: поред Сервијскога и Кишјаноша, још и Остојић, Радонић, Милетић, Зделаровић, Димитрије Костић, Лука Стајић.

Каулици је имао прилично руских књига и у више егземплара. Добивши попис таквих књига, наредило је Наместничко веће да има уступити универзитетској штампарији по један примерак ових књига:

1. Абасой, Восточна повјест, Historia orientalis; 2. Вечерняја зарја, Aurora vespertina; 3. Дјетскаја књига, Liber pueris admodum utilis; 4. Журнал и љубопитнија анекдоти, Peregrinatio comotis Falkenstein; 5. Картина глупости, Affectus cuique aetati proprii; 6. Ломоносова Сочиненија, Opera Lomonoszoviana; 7. Лексикон росс. лат. и њемец.; 8. Московскоје јежемесечное изданије; 9. Наставленник земљеделскиј, Instructor agriculturae; 10. Воспитаније дјетеј Локка; 11. Описаније нравов, Ritus populorum; 12. Повивалнаја Бабка, Obstetrix; 13. Путешествије добродјетели; 14. Смејушчијсја Демокрит; 15. Сушчественноје изображеније народов, Genuina populorum descriptio; 16. Филон Јудеанин, Philo de Sabbatho.

Нема сметње да Каулици по спецификацији његовој једне књиге у Русију извезе, а друге из Русије увезе, под овим условима:

Да набави путни лист. Књиге које увезе из Русије или из Влашке да упути директно пештанској царинарници, и тек пошто се ревидирају може их продавати. Дато 14 августа 1798.[8]

Барем за један део овога руског стоваришта Каулицијева знамо како је стигао у Нови Сад. Дописом од 20 августа 1789, из Бежаније, капетан Ј. Кљуновић се тужио магистрату како је његов шурак, Петар Милаковић неке руске књиге, које је други му шурак, архимандрит у Московији, даровао својим рођацима, а вредност им је 4000 фор., про-

[7] 1789 Fasc. 55 D.
[8] 1798 Fasc. 9 No 1977.

дао књиговесцу Дамјану Стефановићу за 600 фор., на штету осталих коинтересената. Кљуновић је тражио да се књиге врате Милаковићу, како би овај нашао бољег купца. Магистрат је нато књиге секвестровао, и ствар упутио суду.[9] Суд је изаслао сенатора Франца Штвртецког, и овај је пребројао књиге које је Милаковић, у присуству Давида Рацковића и Симеона Чолића, продао за 600 фор. Дамјану Стефановићу иначе Каулици. Пошто је овај те књиге bona fide и пред сведоцима купио и готовим новцем исплатио, Штвртецки је 28 септембра 1789 дао мишљење да секвестар треба дићи. Приложио је попис истих књига, сачињен Каулицијем, из којег се види да је у пет великих сандука било 2968 књига у октаву, 145 у кварту и 48 in folio. Свега 3161 од чега 1676 in chartacea compactione (броширане), а остале in anglica compactione (у енглеском повезу).[10]

26 октобра 1797 поднесен је магистрату инвентар оставине почившег подбележника Дим. Зделаревића. Има ту:

Bild des Brankovics;
Bild des Geistlichen H. Raich (Рајић?);
An Büchern:
71 Stücke verschiedener Bücher à 10 xr.
10 juridische Bücher
11 deutcshe Bücher
Corpus juris Hungarici 5 f.
Verschiedene Landkarten
Bücher welche er von H. Kauliczy genommen hat, hat selber zurückgenommen.

Сва оставина процењена на 282 fl. А трговини Алексија Михајловића дуговао 1611 fl.

Под бројем 1807 F 7, No 1533 пописане су књиге добротвора Максима Атанацковића:

	купио:	цена:
4 Bänder Rabeners Satiren	Јован Јанковић	3 fl 15
1 Bänder Rabeners Briefe		— 40
5 Bänder Hagedorn Poetische Werke	адв. Константиновић	3 fl —

[9] Protocollum Judiciarium No 948.
[10] 1789 Fasc. 76 C.
[11] 1798 Fasc. 1 No 152.

	купио:	цена:
1 Antiquitäts Lexicon deutsch und lateinisch B. Hederer	адв. Константиновић	1 fl 30
3 Bde Bibliothek f. elegante Welt		2 fl 20
2 Bde Christian Kleist Werke	Коста Хаџи	1 fl 36
3 Bde Lustspiele von Weisse		
2 Bde Kotzebue		
2 Bde Bürgers Gedichte	адв. Константиновић	— 45
1 Bde Alcibiades I-er Theil	Јован Јовановић (Киш)	— 30
1 Bde Cicero von der Menschen Pflicht	Јаков Петровић	— 40
Езопове Басне српски	Максим Петковић	1 fl 36
Начертание за децу	адв. Константиновић	— 10
Етика (српски	Паво Розмиров	— 37
Krönungsbuch Leopoldi II (српски	адв. Константиновић	— 12
1 Идеа мужеская и женская добродјетел	адв. Константиновић	— 20
Трагедија Јована Раича архимандрита (српски)	Спиридон Јовановић	— 46
1 Пјесни духовнија	Јован Исаковић	— 16
Кишјанош купио и:		
1 leeres vier eimeriges Fassl.		за 5 fl 3 xr

Он као subst. Tribunus plebis био aktuaris massae, он и писао Licitations листу, и као актуар масе зарадио 72 fl.

Карактеристичне су за Максима још ове две књиге:

1 Heroische Oper Ariodan, купио Јован Исаковић 9 xr.

1 Heroische Oper der Califf v. Bagdad 10 xr.

Адвокат Тома Богдановић, који је 1807 нестао без трага, имао је, за чудо, понајвише мађарских књига. Тако је имао:

Parisz Papay, Dictionarium Latino-hungaricum; Geographia Szaszky; Geographia Mathiae Bel; Secretarius serbicus; Rabe-

ners Satiren; Kandide oder die beste Welt; Liber Fabulosus; Dissertatio brevis de gente' serbica.[12]

Књиге Саве Вуковића од Берексова:

Библија in folio; Collectio diversarum Institutionum in omnes dominicos et festos dies in fol; Псалтир с тумачењем in fol. 2 тома; Житије Петра Великог authore Zaharia Orphelin in 4⁰; Михајла Ломоносова Elementa Rhetorices et Poeseos; Вечити календар Захарија Орфелина; Цветник Јована Рајића; Кандор или откровенија египетских таин од Атанасија Стојковића; Искусни подрумар Захарија Орфелина; Италијанска граматика Викентија Лустине; Четири примерка Рајићеве историје у 4 тома; Рајићева историја Србије, Рашке, Босне и Раме по Гутрију и Прају; и друго, мање важно.[13]

Код Јелене Хаџи Богдана Вулка и сина јој Андреје било је доста књига. Пошто су умрли скоро истовремено (он у Земуну, она у Н. Саду) сачињен је инвентар имања им новосадског (земунско је за себе). У том инвентару, књиге су под бр. 414—524. Од илирских: Псалтир, Московски молитвеник; Граматика Аврама Мразовића, Беч 1794; Јулинац; Стематографија; Abhandlung von Fasten der Oriental. Kirche Wien...

Грчке књиге венецијанског издања, међу њима Телемак 1742, Ethyca Philosophia 2 Theile, Venedig 1762; Beschreibung des heil. Grabes zu Jerusalem, des Berges Sinaij Venedig 1778. И роман Charito und Pollithon.

Од немачких Hufeland, Gottsched: Bücherkathalog Wien 1794.

Од латинских: Cellarius, Ovidius, Alvary, Corn. Nepos, Donat; Dissertatio Medica Petri Miloradovits.

Само две француске; најзад Lateinische Sprachlehre in die Croatische Sprache, Essek 1776.

Иначе непознат нам Никола Милошевић имао је, према инвентару који је сачињен 24 новембра 1810:

Икону св. Јована на дрвету; 9 икона на стаклу; 6 различитих књига.[14]

[12] 1808 Fasc. 5 No 998
[13] 1844 Fasc. 8 No 4377.
[14] 1811 Fasc. 2 No 321.

Према инвентару који је сачињен 31 децембра 1813, имао је Јован Поповић Пеци ове књиге:

	процењено
1) Slavische Bibel 2 Bde in folio	12 f —
2) Sobranie Poucsenij in folio (?)	5 f —
3) Blagovjecsnik Theophilaktov in fol.	5 f —
4) Das neue Testament slavisch in quarto	3 f —
5) Antiquum Psalterium slavicum in quarto	2 f —
6) Calendarium perenne Slav. Zacharie Orphaelin in 8 maj	1 f —
7) Regulamentum spirituale slavicum in 8⁰	— f 45 x
8) De oficiis christianis in 4⁰ slav.	1 f —
9) Consilia sanae rationis sl. in 8⁰	— 10 x
10) Flores Joannis Raits in 8⁰ slav.	1 f —
11) Fabulae Aesopi et aliorum sl. in 8⁰ maj	1 f — x
12) Alphabethum slavicum spirituale in 8⁰	— 45 x
13) Stojkovitsii Secretarius serbicus in 8⁰	— 36 x
14) Ejusdem Physicae 2 Tomi in 8⁰	1 f 30 x[15]

Повећу библиотеку су имали капетан Јоаким и Ана Остојић, рођена Панић. Зато нећемо исписивати наслове свих књига њихових него само интересантније.

	купио:	цена:
Руски стари и нови завет	поп-Коста Маринковић	60 f
Беседе Златоустога I-II	поп-Коста Маринковић	21
Kirchengeschichte oder Barania (sic)	Каулици	20 f
Die Erklärung des machometanischen Glaubens	поп-Коста Маринковић	5.30 f
Теолошка студија у рукопису	(Каулици)	2
Zusammensetzung der auserlasenen Sentenzen v. Dosithaei	(Вајчикић)	13
Diplomatik zur serbischen Geschichte	(Коста Трифковић)	4
Немачка граматика Вујановскога	(Јован Хаџић)	1.30
Бој Змаја с орлови	(Јанковић)	2.45

[15] 1839 Fasc. 10 No 5158.

	купио	цена
Die gemeine Gerichts-ordnung Joseph II, deutsch u. lateinisch	(Јанковић)	1.03 f
Јуридични рукописи	(Павловић)	—.30
Dissertation von den Vor-schritten des Napoleons Kaysers v. Frankreich	(поп-Коста Марин-ковић)	—.36 xr
Römische Alterthümer	(Каулици)	3.—
Baumeisters Geschichte	(Павловић)	—.10
Gellerts Lustspiele 1 Stück	(Штефани)	1.30 f
Die Bibel v. Martin Luther	(Константиновић)	10. —
Nimrods Heldengeschichte	(поп-Коста Марин-ковић)	1.— f
Lustige Erzählung von Bokacz	(Константиновић)	5.—
Geschichte der europei-schen Staaten von Achenwald	(Рацковић)	2.15 f
Hamburgisches Magazin	(Рацковић)	1.30 f
Asiatische Danicza 2 Theile	(Рацковић)	3.03 f
Römischer Robinzon	(Константиновић)	1.30 f
Briefe von Reisen v. Rom nach Constantinopel	(Константиновић)	1.—
Reise nach Ostindien u. China	(Рацковић)	—.54 xr
Geschichte eines Genius	(Јован Исаковић)	1.21 f
Magazin für Kinder	(директор Бајчевић)	1.09 f
Bruchstücke v. unter-schiedlichen Dichtern 28 Stück	(физик Штефани)	3.—[16]

Године 1816 умро је у Новом Саду, у својој кући арма-листа Григорије Миковић. Инвентар његових ствари бележи, орман за књиге, на чијој се горњој половини налази Волфова Филозофија у 13 томова, а у доњој ладици је било 70 књига разне садржине.[17]

[16] 1815 Fasc. 4 No 1028.
[17] 1816 Fasc. 5 No 1345.

Јозеф Руди, бивши судац, имао је приличну библиотеку коју је, при лицитацији, скоро сву купио Јован Јанковић. Међу књигама је и

Panegyricus Doctor Ambro;
Le aventure de Telemache;
Johann Iusti више дела;
Gellert V, VI, VIII u. X. Theil;
Eckartshausen, Duldung der Menschenliebe
Чапловић итд.[18]

Адвокат Лазар Радонић[19] имао је према инвентару ове књиге:

Corpus juris hungarici in 2 Tomis	20 fl	
Hugonis Crotii De jure belli ac facis	1 fl	
Codex Napoleonianus	—	10
Ephemerides Budenses Ai 1790	—	15
Nucleus Plani Tabularis a Joanne Csaplovits	—	15
Vebrőczy Decretum Tripartitum	—	30
M. Frid. Christ. Baumeisteri Instit. Philos. rationalis	—	20
Michael Montaignes Gedanken und Meynungen	2 fl	30
Salamon Gessners 1er Band	—	15
Die Irrthümer des Voltaire 2 Th.	—	20

и још многе друге правничке књиге. Од српских:

Лустинина Итал. граматика;
Болићев Винодјелац;
Немачко-илирски Речник;
Нови Плутарх Јефте Ивановића;

Моралне песме (!) Доситеја Обрадовића	1 fl	—
Увод у кућеводство Новаковића	12	—
Пут у рај Поповића	12	—
Збирка одабраних приповедака Јована Поповића	—	40
Међу сликама: Die Genealogie der serbischen Könige	—	06

Међу мапама: Bosnien, Dalmatien und Cerna Gora.[20]

[18] 1823 Fasc. 9 No 3562.
[19] В. Новосад. биографије IV, стр.
[20] 1824 Fasc. 1 No 56.

Књиге адвоката Петра Бугарског:

	купио:	продате за:
1) Cornocopien Lexicon		2 fl val 01 xr
2) Требник	(Георг Миличевић)	5 „ 03 „
3) Elementa jurisprudentiae 1804	(Григ. Савић)	
4) Honyi törveny	(Петар Чакра)	1 „ 01 „
5) Scalla Buch	(адв. Јован Матић)	0 „ 30 „
6) Hustins	(јурасор Mojcej Ненадовић)	3 „ 15 „
7) Iudex judiciarius Ms	(адв. Гаврил Ползовић)	— „ 20 „
8) Fabulae Aesopi	(писар Милашевић)	1 „ 01 „
9) Deutsche Sprachkunst	(адв. Ползовић)	1 „ 01 „
		— „ 20 „
10) Meliben Hungar. Sprachmeister	(Атанас Трифковић)	— „ 15 „
11) Titi Livii opus		
12) Rhetorica	(адв. Матић)	1 „ — „
13) Geographia Szaszky	(Григ. Савић)	— „ 12 „
14) Palma (?)	(Гаврил Ползовић)	3 „ 05 „
15) Deustche Schreibart		1 „ 01 „
16) Elementa juris civilis 3 toma Heinetius	(Григ. Савић)	4 „ 16 „
17) Briefwerk für Kaufleute	(Георг Кирјаковић)	— „ 15 „
18) Briefsteller	(Георг Кирјаковић)	— „ 10 „
19) Jurisprudentia Criminalis	(Савић)	1 „ 31 „
20) Jurisprudentia Ecclesiastica	(Mojcej Лукић)	2 „ — „
И још 10 књига продатих укупно за		1 „ 03[21]

Књиге Георгија Ползовића, првог писара магистрата по инвентару сачињену 6 септ. 1833:

[21] 1827 Fasc. 5 No 2176.

		процена
1	Damasceus Predigten griechisch	— 10 xr
1	Bolits uber Weinbau 1 Theil	— 30 „
1	Institutio Juris civilis	— 15 „
1	Buch Sanctorum ordinis S. Martini	— 20 „
	Stojkovits Physica 3 Theile	1 —
	Schimits Logica	— 15 „
1	Buch Marpegeus Sernain (!)	— 15 „
1	dto Griechisches Pareneis	— 15 „
1	Institutio linguae graecae in Academia Mohylo Zaboravskyana	— 10 „
	Anhang zu Racischen Geschichte	— 10 „
	Chompré vol I & V	— 16 „
	Ciceronis orationes	— 20 „
	Robinzon serbisch	— 10 „
	I. B. Horvat Physica	— 06 „
	Belizar serbisch	— 10 „
	Mrazovits Magazin IV Theil	— 08 „
	Neukirch Briefe	— 10 „
	Apologie griechisch	— 10 „
	De eligenda inter disfervientes Christianos	— 10 „
	Selecta varia axemplaria	— 06 „
	Liber Hungaricus	— 10 „
	Orbis picti	— 06 „
	ABC Russcum (sic)	— 10 „
	Briefsteller	— 10 „
	Franzősische Sprachlehre	— 10 „
	Rheni Donatus	— 06 „
	Artic. Diaetal. Anni 1791	— 09 „
	Moralischen Unterrischt v. Davidovits serbisch	— 10 „
	Geistliche Übungen	— 06 „
2	kleine Gebethbücher illyrisch	— 12 „
	Deutsche Sprachlehre	— 06 „
	Historia Naturalis	— 06 „
	ABC Büchl griechisch	— 06 „
	Verschiedene Bücher	— 12 „
		4 f 65 xr

Све је књиге по процени, ни више ни мање, купио свештеник Мојсеј Георгијевић 30 децембра 1833.

Књиге сенатора Григорија Савића

У његову инвентару посебан одељак — An Büchern

Ред. бр.	Наслов	процена у вал.
101	Institutiones Linguae Graecae	1 f —
102	Griechischer Apostel	— 30 xr
103	Elementa Jurisprudentiae Criminalis	1 —
104	Codex Juris Decretalis Ecclesiae 2 Tomi	4 —
105	Hübnerii Lectiones	1 —
106	Historia Graeca duo tomi	2 —
107	Institutiones Grammaticae	— 30 xr
108	Principia Sermonis graeci	1 f —
109	Introductio in Tripartitum Verbőczy	— 35 xr
110	Französische Grammatik	1 f —
111	Kurze Illyrische Historie	— 30 xr
112	1 Tefter	— 15 xr
113	Ewiges Kalender	1 f —
114	Polydora	— 30 xr
115	Geographia latina	1 f —
116	Institutiones politicae	1 f —
117	Elementa juris criminalis	1 f —
118	Házi barát	— 30 xr
119	Vaterländischer Pilger	— 30 xr
120	Zizerons Briefe	— 30 xr
121	Chronistica	— 15 xr
122	Elementa juris civilis	1 f —
123	Lateinischer Kalender	— 15 xr
124	Griechisches Proskinitarion	— 30 xr
125	Velizar	— 30 xr
126	Idyla	— 30 xr
127	Synopsis linguae gallicae	— 30 xr
128	Házi barát v. 1836	— 30 xr
129	Historia civilis	— 30 xr
130	Communis lex	— 15 xr
131	Kalender v. 1824	— 15 xr
132	Pubicska, Series Slavo Bohemorum	2 f —
133	Bibliothek der Reisebeschreibungen 1 u 7 Bd	3 f —

Ред. бр.	Назив	процена у вал.
134	Sonnenfels Grundsätze der Politzey 1 Theil	1 f —
128	Hapi barát v. 1836	— 30 xr
135	Baronis Martini Allgemeines Recht der Staaten	1 f —
136	Magyar tiszti irásmód	1 f —
137	Unterrich von Weingärten des Boris 2 Theile	2 f —
138	Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae	2 f —
139	Institutiones Juris Privati Hungarici Doct. Kelemen	1 f 30 xr
140	Griechisches Orologion	1 f —
141	Magyar Grammatica	— 30 xr
142	Institutiones juris privati Kelemen	— 30 xr
143	Extractus decisionum Curiallium	— 30 xr
144	Der vollständige Landadvocat	— 30 xr
145	Oeconomia philosophica	— 30 xr
146	Institutiones Juris Metal. Hungarici	— 30 xr
147	Medico-Politicae Ordinationes	— 15 xr
148	Auszug aus der deutschen Sprachlehre	— 30 xr
149	Philosophia Scothi	— 30 xr
150	Approbatio Tripartiti operis juris consuetudinarii Hungariae	— 30 xr
151	Psaltir linguae illyricae	— 30 xr
152	Wörterbuch des Joseph Painage	— 30 xr
153	Recitationes in Elementa Juris Civilis	— 30 xr
154	Skala-Buch	— 15 xr
155	Manuale Procuratorum et Causantium	— 15 xr
156	Institutiones Juris Privati Kelemen	1 f —
157	A nemzeti jol-létröl	— 30 xr
158	Rodoslovje knjazej i kralej Bolgarskih	— 06 xr

Licitationsliste има Anmerkung: „Da die von Nro Inventarii 101 bis inclusive 158. benannte Bücher niemand stückweis kaufen wollte so war man bemüssiget die selben überhaupt in Wege der Licitation dem Leopold Schlanger als Meistbiethenden zu verkaufen (за 14 f 01 xr вал!).

Иако је имао Савић два сина, Александра и Ко́нстантина, удовица Ана је задржала портре прве му жене, Kalesche, Rolle и одело, а не књиге![22]

Књиге проте Данила Петровића:

	процена
Две обредне књиге и једна мања	2·30 вал.
Biblia Sacra без другог тома	4 fl.
Грчки октоих	2 „
Wagneri Phraseologia	1 „
Bibliotheca Slavica Fortunati Durich	— 40 x
Raics' Historia Slavica I és III kötet	— 20 „
Theologiae Platonis opusculum	— 20 „
Источне цркве Omologia	— 20 „
Boniani itinerarium christiani I део, руски	— 10 „
Opus Theologicum Platonis на руском	— 10 „
Vita beati Simonis de Roxas	— 10 „[23]

Толико је књига забележено у инвентарима новосадских грађана. Наравно, то није све. Сваки грађанин не прави тестаменат, нити се свака маса инвентарише. Много више је књига било по новосадским кућама, кад су ове, 12 јуна 1849, скоро све попаљене и опљачкане.

О тој пропасти књига, с осталим покућством, има сачувано и нешто архивских података. Неко време после Буне, Срби су веровали да ће добити отштету за оно што су у Буни изгубили, те су своју штету пријављивали магистрату.

Тако је нека удовица Јелисавета Николић тражила на име отштете 3273 фор. шајна; у ту своту је урачунано и 25 фор. шајна „за књиге“.

Милош Јездимировић, заклети писар бившег Правитељства Војводине Србије, поднео је 21 јануара 1850 попис ствари које су му „бунтовници за време трајавшег рата попљачкали“:

[22] 1838 Fasc. 5 No 2523

[23] 1847 Fasc. 4 No 2307.

1. Једна мала библиотека састављена из најславнији немачки, римски, српски, француски и росијски филозофически исторически и поетически списатеља, 70 фор. сребра.

2. Једно дело оригинално у рукопису од 45 табака из разни пјеванија состојеће се 60 fl ср.

3. Једно исторично, позориштна игра у четири дјејствија са песмама под именом „Царъ Душанъ“ од 60 табака у рукопису in fracto 50 fl ср.

4. Једно дело морално, израђено по немачком, позориштна весела игра у четири дјејства у рукопису под именом „Отацъ и Сынъ“ од 28 табака, 30 фор. сребра.

5. Један орман за писање полован 3 фор. ср.

Иначе, од одела му је пропао:

7. Један мушки кришпин 15 фор. ср.
10. Један квекер нов 18 фор. ср.

Најзад, Василиј Д. Пеца купец и грађанин, 28 година, жена Марија 22 године, исказује штету 2829 фор. ср. У томе је 150 ком. различити књига једно на друго 1 фор. ср. — 150 фор. сребра.

Дабогме, и ова медаља има и своје наличје. Василије Јовановић, иначе непознат нам молер од 28 година, ожењен, са двоје деце, пријавио је овакву штету:

еспап од молерског заната, као иконе и друга изображенија, 50 комада	100 фор. сребра
алат од молерског заната	60 фор. сребра
опаклију	16 фор. сребра

60 акова буради, а књигу ниједну!

После Буне, Срби изнова стварају приватне и јавне библиотеке. О једној од ових, о библиотеци Бранкова побратима Јулија Радишића је објављено нешто података у овој Грађи.[24]

[24] Новосадске биографије IV, 223.

IV УМЕТНОСТИ

1) ПОЗОРИШТЕ

Сасвим је природно да Нови Сад, чије се обштество „са првима у царству аустријском обштествима мерити може“; град чије православно обштество „10 пароха и 3 диакона снабдева, и на три места школе за шегрте мајсторске издржава“; град у којем је 1847 било на 10.000 Срба[1] — и у историји српскохрватске глуме има врло угледно место.

Можда би то место било још угледније, да су новосадски архиви боље сачувани (архив магистрата има много празнина; архив епархије бачке до 1849 сасвим је уништен, па и архив српске црквене општине до године 1918), и да имамо више података о латинској школи новосадских Срба пре 1789. Јер, као што је познато, позоришна приказивања су у XVIII столећу највише приређивана у средњим школама, и било их је толико да се школска власт у Аустрији 1765 нашла побуђена да их забрани или бар да их подвргне цензури.[2] Да су такве претставе приређиване и у нашим средњим школама, доказује околност што је прву драму код православних Срба написао професор такве школе у Карловцима, Козачински, а прерадио је професор у Карловцима и у Новом Саду Јован Рајић.

Само ми о школским представама у Новом Саду немамо архивских података. Али зато знамо да су у Нови Сад доста рано почеле долазити немачке трупе са стручним глумцима. Ове су долазиле још у Петроварадински Шанац. Године 1748, кад је реч о томе, каквим се приходима може надати нови слободни и краљевски град, у једном се акту ка-

[1] Сербске народне новине 1847, стр. 221.

[2] Dr. Váli Béla, A magyar szinészet története. Budapest 1887, стр. 46.

же: „И овамо су више пута долазили комедијанти, и приказивали своју вештину, али ништа нису плаћали. Дворана за игранке и претставе нема, али у будуће нека магистрат, како се то ради и у другим градовима, такву подигне, и унесе у своје рачуне.“[3]

Међутим, иако су позоришне претставе у Новом Саду приређиване већ пре 1748, архив магистрата говори о њима нешто више тек од године 1786. Те године, дописом од 14 марта, Намесничко веће је забранило претставе за време ускршњег поста, а магистрат је, 21 марта 1786, одговорио да у овом граду, ни досад нису кроз то време биле дозвољене претставе, па неће ни отсад.

Из године 1787 имамо већ подробнијих података. Марта те године изнесена је пред магистрат молба Јована Весели из Старог Арада који је молио дозволу да у Новом Саду приређује позоришне претставе. Решено је известити га да му је молба уважена. Међутим, ваљда зато што Весели ни до краја те године није дошао у Нови Сад, магистрат је решио известити га писмом да му се дозвола опозива, пошто је друга трупа већ дошла.[4]

Изгледа, међутим, да је Весели ипак био у Новом Саду, иако не као директор, него као глумац у трупи Јохана Попа. Јер је 20 маја 1788 пред новосадски магистрат изнесен допис магистрата у Осеку који је писао:

У Нови Сад лично долазе грађански кувар Матија Редл, и жена му, да покушају наплатити своја потраживања од позоришног подузимача Јохана Попа (24 фор.), од оца му (17 фор.), од глумца му Јохана Весели (100 фор.), и од сина овога (13 фор.). Редл је имао пуномоћ да наплати дуговање трупе и неком трговцу и штампару у Осеку (113 фор.).

Магистрат Осека молио је новосадски да буде Редлу на руци; од младог Веселија нека одузме џепни сат, ако не може да плати дуг, а с Весели-оцем, који највише дугује, нека поступи како за најбоље нађе.

[3] 1748 Fasc. 1 sub R: Comediantes quidem etiam huc frequentare subinde, artemque suam exercere solebant, nihil tamen solvebant. Officinae lusoriae nullae dantur, verum in posterum prout in aliis civitatibus magistratus faciet et rationibus suis inducet.

[4] Регистар за годину 1787, pagina 419.

Године 1787 била је у Новом Саду и трупа Игнаца Schüller-a, bürgerl. Paronquier und Entreprenneur der Schauspieler Gesellschaft.

То се види из његове молбе коју је датирао у Темишвару 1 септембра 1787. Schüller је пре неколико месеца у Новом Саду уступио директору Bern-у сауправу трупе и позоришне реквизите под условом да Берн прикаже само још две претставе у Петроварадину, како би приходом тих претстава исплатио своје дугове. Берн се пред магистратом обвезао да ће, одмах после те две претставе das Theatre quaestionis послати у Темишвар и да ће пре одласка исплатити облигацију од 50 фор.

Пошто се ствар с реквизитама тицала и публике у Темишвару, сам дистриктуални комесар је журно спровео молбу Шилера у Нови Сад. Шилер је тврдио да му реквизите требају за 7 септембар. Магистрат међутим није могао ништа да учини, сем да јави у Темишвар како се говори да је Берн још пре месец дана отпутовао у Бају.

И 27 маја 1789 има магистрат пред собом молбу Јозефа Bauernfeind и Франца Schwartz-a директора трупе: моле да им се за идућу зиму дозволе претставе с њиховом Trauer -Lust- Sing- spiele und Ballet- трупом. Њих Нови Сад већ познаје, и они захваљују за стрпљење које је град према њима већ показао. Али увераваjу да с прећашњом трупом не би смели више долазити. Зато су је умножили с неколико особа, и сад себи ласкају да су у стању високоплеменитом грађанству прибавити свако задовољство. Магистрат међутим, као да је мало веровао том обећању: не рекавши зашто, решио је да се молба не може уважити, и да молиоце обавести о том.

Године 1792, 25 јула, добио је дозволу за претставе Directeur einer deutchen Schauspieler Gesellschaft Franz Ryner. Године 1793, нашле су се овде истовремено две трупе, Ринерова, и друга чији се директор потписивао са Felder, Deutscher Schauspiel Director. Једна је трупа давала претставе у Новом Саду, а друга у тврђави. Код Ринера је од 15 фебруара 1793 до пепељаве среде био ангажован глумац Franz Seicher, уз плату од 7 фор. недељно и један бенефис годишње. Обвезао се да ће вршити дужности глумца у операма и позоришним комадима, а поред тога као режисер старати се о правилном току комада и о расподели, ваљда, улога.

Међутим, 9 октобра 1793, Сајхер се ангажовао код Фелдера. Из Земуна, Ринер га је тужио нашем магистрату да је 1 октобра ноћу и кришом без икаква разлога прекршио уговор и од њега побегао. Молио је да га магистрат ухапси и о Ринерову трошку држи у затвору, док Ринер не стигне у Нови Сад.

Сајхер се бранио: уговор је прекршио Ринер још у априлу 1793, кад је престао редовно давати плату. Ринер је глумац, а не директор, и није способан бринути се о трупи. Код њега глумца очекује само патња и гладовање.[5]

Не знамо која од ових двеју трупа је 9 јуна 1793 дала претставу у корист градских болница, која је донела чист приход од 21 фор. 53 новца.[6] 9 октобра 1793, док Ринер даје претставе у Панчеву, у Новом Саду их завршава трупа Франца Фелдера и спрема се на пут за Темишвар.[7]

Јадни Ринер се у Новом Саду задужио: остао је дужан лимару Грајнеру 81 фор. На тужбу Грајнера одговорио је 13 априла 1795 из Темишвара да једва има чим да се храни. То је била гладна година, па су се приходи смањили, тако да не може ништа да метне на страну за отплату својих дугова.[8]

Године 1813, у позоришту се десио и мали скандал. О томе имамо две тужбе магистрату, обе датиране 14 септембра 1813. Једна је од директора ниже католичке гимназије Андреје Дубовског. Он се тужи како је синоћ због шапата испрва, а онда вике и смеха, те најзад срамотних упадица официра из Петроварадина, морао да напусти позориште и да пође кући. Кад се приближио градској кући и с Елзнером разговарао о недостојном владању официра и осуђивао њихов поступак, помоћник врховног команданта Бауман га је ухватио и као последњег разбојника вукао у градску кућу.

Друга је тужба Франца Дајмека, капетана градске полиције. Он каже да је општа тужба на официре и њихово неиздржљиво владање за време претставе, где се од њихова довикивања глумци једва чују; поред тога, чине изгреде који већ одавно изазивају iustitiam vindicativam. Тако кад

[5] 1793 Fasc.18 No 1758.
[6] 1793 Прот. 2064.
[7] 1793 Прот. 1758.
[8] 1795 Fasc. 9 No 946.

је 9 септембра поручник полиције позвао на страну капетана Јерговића који је пушио на саблазан свих гледалаца на самом уласку у позориште, и лепо га замолио да престане пушити, тада је један од Петроварадинаца, неки Добровољни, одговорио: зар да у позоришту, за својих 36 крајцара не сме пушити, смејати се и чинити што год хоће? После чега је одмах с Јерговићем и осталим Петроварадинцима ушао у позориште, грохотом се смејући, док су се гледаоци здраве памети чудили том нереду.

Јуче, међутим, били су Петроварадинци још мање пристојни, а међу њима особито капетан Јерговић, споменути Добровољни, генералов ађутант Бауман и књиговођа ратне благајне. Ушав у позориште, најпре су гласно говорили непристојне речи, на саблазан боље публике, а онда почели сметати глумцима и гледаоцима. А кад су многи гледаоци гласно дали израза свом негодовању, и осуђујући њихову обест изишли из позоришта, они су пошли за некима од ових; поименце за директором краљевске гимназије Дубовским, који је излазећи из позоришта с писарем Елзнером, гласно осуђивао њихово поступање, а књиговођа Алтан је фокошем напао Елзнера и гадно га истукао, као што сведочи приложени visum repertum. И Добровољни га је више пута ударио, а генералов ађутант, извукао мач из корица, уперио га у груди Елзнера, претећи: ако се само макне погинуо је. Том је приликом и директор Дубовски од изгредника одвучен у градску кућу и предан пандурима с речима: овог обешењака задржите у хапсу. Па ни потписани, који сам радио на стишавању изгреда, нисам био заштићен од њихових увреда, које нисам хтео сместа казнити, да бих избегао веће изгреде, него јављам магистрату, да он стане на пут тим обестима, да не би овдашње становништво, као што прети, само прибавило себи задовољштину.

О задужености глумаца, а не о њиховом глумачком таленту, говори и један акт из године 1814. По њему је у Темишвару 17 децембра 1811 узајмио Јозеф Хазелбек, певач и глумац, 50 фор. бечке валуте у откупним цедуљама или 250 фор. у банкоцедуљама, од инжењер-мајора Хибнера. За тај мали дуг — та сума је после прерачунана у 20 фор. сребра — морао је јемчити подузетник, директор позоришта, Лоренц Гиндл. Овај ни сам није имао много кредита, те је морао обећати исплату зајма у року од два месеца из позо-

ришне благајне, кад се приреди корисница за Хазелбека, иначе даје право кредитору да заплени све што он има.

Од овог зајма враћено је 11 фебруара 1812 само 150 фор. у банкоцедуљама; остатак, 20 фор. у валути, вратио је Гиндл, из Новог Сада тек по смрти кредитора, 20 јануара 1814.[9]

Претставе Ринера и Фелдера (а 1794 можда их је у Новом Саду приређивао и Fridericus Jungscheim, comicae societatis direktor[10]) могле су утицати на развој позоришта код Срба. Јер, баш тада је у Новом Саду учио гимназију Марко Јелисејић, којег је Милан Савић назвао „праоцем српског позоришта".[11]

Рођен у Футогу 1776 или 1777, Јелисејић је 1791—92 учио први разред у новосадској првој католичкој гимназији и био дванаести од 33 ученика. Године 1794, летњег семестра, учио је овде највиши разред граматике, то јест синтаксу; 1794—95 пошао је у први разред човечности, али је искључен због крађе, дрскости и пијанства. 21 марта 1796 добио је од реформатске гимназије у Кечкемету уверење да је онде неколико месеци учио реторику. Године 1800, он је учитељ друге српске школе у Бечкереку, где своје ученике спрема и за гимназију. Године 1816 је учитељ у фабрици, предграђу Темишвара, а 1825—1826 учитељ је другог разреда у Ст. Арадцу (имао је 46 ученика, и 27 година службе).[12]

О њему, и уопште о првим српским претставама, забележио је савременик, Милован Видаковић у једном свом предговору: „После слушао сам и за Јелисејевича, в. бечкеречког учитеља, да је више путиј из историје сербске с похвалом на позоришту играо. У Новом Саду такожде играли су учитељи Царја Уроша, Авраамову жертву, Прекраснаго Јосифа и т. д. (Јоаким Вуич) играти ће потом и у Новом Саду о Церном Георгију с особитим и всеобштим народа благоволенијем".[13]

[9] 1814 Fasc. 7 No 202.

[10] 1794 Прот. 1512.

[11] Споменица Друштва за српско народно позориште. Нови Сад, 1921, стр. 4.

[12] Садашњост, недељни лист, Вел. Кикинда, 1889, стр. 298 и 344.

[13] Павле Поповић Прилози, V, 153.

За такве српске претставе у Новом Саду не знамо пре 1811. Те године 4 новембра јавио је директор прве католичке гимназије у Новом Саду Вишој школској управи у Ђур како је Мојсеј Игњатовић, учитељ III разреда српске народне школе, последњих дана октобра, давао позоришне претставе (Teatralia edidit spectacula) највише са ученицима. Усудио се приказивати дела нецензурисана, директору непозната садржаја, иако је овај протествовао. Он пита Управу, да ли да се у будуће дозволе претставе са ученицима а не глумцима, или да се просто забране. Управа је 25 новембра 1811 одговорила да ли да српска младеж приређује позоришне представе, то нека реши окружни директор школа у Новом Саду. Она је уверена да ће епископ бачки пазити да се не огреши о морал. — Шта је Мојсеј Игњатовић с ученицима приказивао, можемо слутити по томе што је 1801 и 1809 већ штампао био два своја превода драме, док ће трећи превод драме штампати 1813.

Четири године касније, половином августа 1815, у Новом Саду се бави Јоаким Вујић, директор дилетантских трупа, који је већ 1813 почео приређивати позоришне претставе. У Новом Саду се пријавио великом бирову Паузу и градском начелнику Григорију Јанковићу, молећи дозволу да у добротворне сврхе приређује позоришне претставе. Пријавио се и директору мале католичке гимназије Павлу Келе, који је као такав био ревизор књига и цензор у Новом Саду. Од њега је требао добити imprimatur за објаву претстава. Али овај, не знајући српски, није му могао потписати плакат. Вујић онда покаже плакат штампан у Сегедину, а употребљаван и у другим градовима; покаже да је драма коју мисли приказивати с мађарског преведена. Пауз, не слутећи никакво зло, допусти му и претставу и штампање плаката. И, 4 септембра 1815, приказан је у Новом Саду, in aedificio theatrali, „Црни Ђорђе“.[14]

Али, већ сутрадан магистрату је стигао протест Павла Келе. Он протествује против дрскости глумаца који избегавају цензуру и против његове забране употребљавају као глумце школску младеж којој је забрањено и само гледање

[14] 1815 Fasc. 9 No 2417 и 2434. Даље, Протокол 1815 под истим бројевима: 2417 и 2434.

претстава. Моли да се даље претставе забране, бар дотле, док не дође одговор на његову претставку вишој власти.

Цензору Келе се мора признати да је био у праву кад је говорио о дрскости Јоакима Вујића. Дрскост је нарочито у избору драме која је била исувише актуелна. Недавно је Карађорђе био заточен у Петроварадину, а његова госпођа живела у Карловцима и Новом Саду. Још траје Милошев устанак, за који Метерних нема симпатија. Крајем маја 1850 забрањује заменик команданта петроварадинске тврђаве Србијанцима који су пребегли с Карађорђем да прелазе Милошу у помоћ. Ко се ухвати у покушају да прелази, добиће 50 батина; ко по други пут покуша, биће предат Турцима у Београду.[15] У Новом Саду има још много избеглих породица којима је прву помоћ пружила Српска црквена општина, а сталну магистрат, по упутству Намесничког већа у Будиму. — Генерал-команда управо тих дана прогони Недељка иначе Нешу Ивановића и новосадског трговца Гаврила Стефановића који су с протом Матијом Ненадовићем погодили, и покушали у Србију прокриумчарити 50 центи барута и олово, али им је све то конфисковано код Купинова.[16]

Било је, дакле, доста барута у ваздуху кад је Вујић, по речима директора Келе, својом претставом направио сензацију у новосадској публици. Ипак, магистрат се није уплашио од цензорова протеста, још мање је забранио даље претставе. Место да то учини, судац Пауз је изискао од Вујића рукопис драме и послао га кући сенатора Јефтимија Јовановића.

Рукопис је попратио дописом овог садржаја: Побуђен усрдним молбама младића који су синоћ приказивали позоришну игру о такозваном Црном Ђорђу, а данас им директор гимназије претставу забранио, да би дао књижевно образованом човеку да проучи невини садржај овог дела, како би могао уверити магистрат да дело не садржи ништа достојно пажње, он пријатељски моли Јовановића да би дао себи труда и прочитао књижицу те сутра магистрат верно обавестио о њеном садржају и каквоћи.

6 септембра 1815 дао је Јефтимије Јовановић своје мишљење о рукописном делцету (de manuscripto opusculo) под

[15] 1815 Fasc. 6 No 1542. и Fasc. 8 No 2193.
[16] 1815 Fasc. 9 No 2547; Fasc. 10 No 2748 и 2845; Fasc. 12 No. 3327.

насловом Г. Георгиј Петровић иначе Црни, или Београд освојен од Турака (D. Georgius Petrovits alias Czerni, sive Belgradum a Turcis occupatum). Он је то дело, дан пре приказано, прочитао са свом пажњом за коју је способан. Оно у себи садржи кратку повест о томе како су се Србијанци који су у Краљевини Србији (in Regno Serviae) живели под отоманском влашћу заверили да збаце са себе турски јарам. У њему Србијанци проглашавају себе за слободан народ и у нади да ће доћи до слободе, храбре се узајамно да се лате оружја. Овде-онде, приказује се покварености Турака, њихова свирепост према људима и хришћанским светињама. Да би та зла отклонио, изгледа да Георгије жели власт над Србијанцима и над њиховом отаџбином било за себе, било за једног од хришћанских владара. Он одгони од себе говорника Босанаца као људи глупих и слабе вере (ut hominum imbecillium et facilis fidei), да не би покварили његове Србијанце, те изјављује да је смели дух Србијанаца довољан да истражи Турке. Колико је у ову позоришну игру помешана и љубав, она не побуђује никакву нарочиту пажњу, јер се не разликује од љубавних тема у позоришним играма на другим језицима; тим мање, што је ова страст забрањена строгом казном смрти и приказује се како је он (Карађорђе?) због тога убио млађега брата свог.

Уосталом, у овој су књижици црвеном оловком, не знам од кога, брисани неки изрази против Турака и њихове вере, а има и простачких псовки, не додуше на српском, него на мађарском језику. Према томе, да ли се ово дело, за које Г. Јоаким Вујић излаже у предговору, односно у посвети горе споменутом Георгију Петровићу, да га је превео с мађарског језика и да је на том језику у Пешти 14 септембра 1812 јавно приказано, може или не може јавно приказивати, то препушта суду надлежних.[17]

У свом заседању од 6 маја, магистрат је закључио да овај реферат стави до знања директору гимназије Павлу Келе, са додатком да магистрат у тексту приказане књижице не налази ништа што би било противно начелима вере или интересима државе, па ни прописима етике. Због тога, а и зато што је иста драма јавно приказана и у другим градовима од служитеља доброј уметности, изгледа му да нема

[17] 1815 Fasc. 9 No 2434.

сметње њеном приказивању и у овом граду. Магистрат ће једино по капетану Дајмеку упозорити Вујића да пази шта приказује, а не зна ни за какву сензацију изазвану његовом претставом.

Много је пута Јоаким Вујић могао приказати драму о Црном Ђорђу, док није стигла наредба више власти о забрани. Намесничко веће је 17 октобра 1815 упутило бачкој жупанији наредбу у којој каже: кад је ту драму забрањено штампати, још мање се сме приказивати и она, и свака друга која има везе са побуном Србијанаца. Извештен о томе, магистрат је 5 децембра 1815 учинио расположења да се та опомена задовољи.[18]

24 октобра 1825 изнео је Георгије Константиновић, заменик суца, пред магистрат ствар нове једне позоришне претставе. Њему се јавио Атанасије Николић, учитељ цртачке школе, с молбом да допусти у градском позоришту представе драме под насловом „Урош, цар Срба“, која је још у рукопису. Пошто судац-заменик не може молиоцу дати дозволу зато што рукопис није прегледан од цензуре, то га је упутио да га најпре да прегледати. Истом приликом приказао је сенатор Јован Кербер дозволу коју му је као ревизору књига поднео споменути Атанасије Николић, а потписана је 23 октобра од унијатског свештеника Антонија Тумаре, као цензора књига. — Молиоцу Атанасију Николићу који има дозволу за приказивање споменуте драме од крањ. цензора књига, допушта се и од стране магистрата, а дозвола се ставља у архив ради сачувања.[19]

[18] 1815 број протокола 2434 и 3327.

[19] 1825 број протокола 3798. У архиву није сачувано под овим бројем ништа. Белешка у протоколу гласи: Athanasius Nikolics Scholae Graphidis docens personaliter coram D substituto Judice Georgio Constantinovics constitutus, ab eodem Domino indultum fine producendi in gremiali Theatro sub titulo Urosius Caesar Serborum dramatis, adhuc in manuscripto existentis, sibi dari pettit; cum autem D. subst. Judex instanti indultum ex eo. quod deutrale manuscriptum per respectivum D. Censorem revisum non sit, dare nequeat, verum eundem ad praevie revidendum deutralem librum inviaverit, idem, D. subst. Judex refert. Qua occasione D. senator Joannes Körber licentiae schaedam sibi qua gremiali censori per dictum Athanasium Nikolics exhibitam et per D. Rev. Antonium Tumara qua R. liborum censorem fine producendi drammatis die 23-a octobris a. c. extradatam et subscriptam reproducit. — Supplicanti Athanasio Nikolics

1825 има у Новом Саду нарочита позоришна зграда, и она није нова. Можда је подигнута још под крај 18 столећа. Јер се 1793 спомиње да се претставе дају in Theatro Publico. А 13 децембра 1825 изнесе Константиновић пред магистрат како је дознао да позоришту прети опасност да се сруши, ако се брзо не оправи, па је изаслан заменик капетана да с мерником Урошевићем изиђе и прегледа зграду и, ако нађе да постоји опасност, одмах да забрани претставе.[20] Улица у којој се налазила зграда позоришна звала се Позоришна улица, Platea Theatralis.[21]

Године 1825, 26 септембра, Георгиј Магарашевић је писао Јакову Герчићу у Карловце и јавио му да ће сутрадан „Новосадско содружество под правлением Игњатовичевим чест, као што се само у објављенијама своима изјасњава, имати, позоришну једну игру представљати под именом „Атилиј Регулис". Претстава ће се приредити, „ако кише не буде, а надам се да ће Аполло тако добар бити, да ће жертву од Сербаља себи први сад крат пристојно поднесену, ведрим лицем примити."[22]

За исто време, оновремени Летопис Матице Сербске забележио је да су септембра и октобра 1825 „приређена два драматическа представленија у новосадском Kramer-овом Театру на ползу тамошње недавно заведене графическе школе у којој наставленија дае Г. Атанасиј Николич, питомац иногда новосадске гимназие. Прво комедија Јанковићем преведена, Зао отац и неваљао син, представљена од дечице кое из нормални, кое из гимназијални класса. Друго Цар Урош трагедија коју су старији гимназисте заједно с Г. Стеф. Стефановичем сочинитељем ове драме, и вишереченим Николичем на велико публикума задовољство представили. И једно и друго трипут повторавано, и свагда је театар тако пун био, да више људства у себе сместити није могао".

indultum a D. librorum censore regio, quippe Antonio Tumara, fine producendi deutralis drammatis habenti, ex parte quoque hujus magistratus concedi, et productam hanc licentiae schaedam ad archivum causa asservationis reponendam ordinari.

[20] 1825 број протокола 4494.

[21] 1826 број протокола 3822.

[22] Бранково Коло 1895, стр. 536.

Летопис је још додао да су „зрителъи и сочинением и представлением задовољни“.[23]

1836 приређује претставу Јован Милошевић, учитељ прве главне српске народне школе у Новом Саду (био је у Новом Саду учитељ од 1819 до смрти своје 1844). Он је приказао Владимира и Косару, дело професора новосадске српске гимназије Лазара Лазаревића. Претстава је ваљда лепо успела, пошто је подела прихода дошла и пред суд. 31 јануара 1837, Милошевић моли магистрат да дигне секвестар с новца добивена претставом српске драме Владимир. Магистрат поверава капетану Јовану Камберу да изравна претензије што их је против Милошевића имала младеж која је имала улоге при приказивању. 8 маја 1837, Матрона, законита жена бившег сегединског учитеља Григорија Гашпаровића, затим Јелисавета Стефановић и Наталија Пауновић, још у коси овдашње сиромашне девојке, моле бржи поступак у њихову тражењу које су поднеле 30 септембра 1836 у ствари хонорара који су заслужиле давањем позоришних претстава у Новом Саду, а који је самовласно задржао учитељ Милошевић. 5 јуна 1837 капетан Камбер реферише да је ствар изравнао.

8 октобра 1838 окружни директор народних школа, Гаврил Бајчевић, уводи у главну новосадску српску народну школу, као учитеља-заменика у првом разреду, Максима Брежовског. Тако ће се макар и кратко време, у тој главној школи наћи истовремено три учитеља: Мојсеј Игњатовић, Јован Милошевић и Максим Брежовски.

Последњи се у тој школи, против воље магистрата, није могао дуго одржати. 5 новембра 1837, магистрат му је асигнирао хонорар само за време од 8 до 31 октобра. Концем 1837, он је свакако добио доколицу, те се могао придружити Јоакиму Вуичу који је 1838 приређивао у Новом Саду претставе.

И иначе, 1838 много се у Новом Саду говорило о позоришту. 1 марта 1838 изишао је пред магистрат градски мерник (geometra) Лазар Урошевић и изјавио како га је већи број господе којима је на срцу напредак града, а поименце графица Јозефа Сечен де Темерин, Хелена Стратимировић de Kulpin, Марија Кербер рођена Верзар и Георгије Сервиј-

[23] Летопис М. С. IV, 152.

ски de Турска Кањижа, позвао да изради план, пројект и начин, како би се у граду могло остварити стално позориште, дворана за игранке (Redoutten-Saal) и увести осветљење главних улица, а они ће онда поднети то Магистрату на увид, ревизију и извршење, изјављујући да ће према својим силама у свако време помагати остварење тога.

Услед тога, у знак захвалности за тако патриотске намере, и за поверење с којим су се обратили на малене његове силе, израдио је план за адаптацију позоришта, а написао је и пројект, како би се могли остварити и одржати: стално позориште, Redoutten-Saal и осветљење главних улица. Додао је да су на листу за упис акција већ своје-ручно уписали: Јелена Стратимировић 2500 фор. сребра, а Ђорђе Сервијски 2000 сребра.

Магистрат је ствар упутио на мишљење Избраном грађанству. Ово је мишљење већ 20 марта дошло пред магистрат. Избрани грађани су јавно захваљивали патронима установа о којима је реч. Предлагали су да се именује одбор (Deputatio) који ће руководити радњама. Магистрат је овај предлог усвојио, те у одбор делегирао капетана Камбера, сенатора Франца Ланга, претседника Избраног грађанства Саву Поповића, а од избраних грађана: Стефана Манагаи, Стефана Зако, Франца Ксав. Тила, Јована Полита, Петра Стојановића, Матију Фрелиха и Гаврила Ползовића. Предвидело се да у одбор уђу и главни акционари.

Кад је ово решавано, магистрат је већ имао пред собом извештај мерника Урошевића, да су за ове сврхе већ обезбеђене акције у износу од 16.750 фор. шајна.

Не знамо шта је одбор радио до 16 априла 1839. Тога дана магистрат и Избрано обштетство из заједничког заседања обраћају се Крал. угарској дворској комори и Наместничком већу са свим списима у овој ствари, молећи их да одобре акцијско друштво које жели да толико учини за процват града.

Из ове молбе, јер сва та акта нисмо нашли у архиву магистрата, највише дознајемо о пројекту Урошевића. По њему акцијско друштво је имало подићи насип који би велик део новосадског водоплавног терена заштитио и предао земљорадњи. Исто би друштво подигло и позориште. На-

сипом добивене њиве уживало би друштво 32 године, а толико и позоришну зграду. О пројекту насипа поднесено је и мишљење шефа грађевинске дирекције у сремско-славонској граници, Јосифа Михајловића. А молби целе општине приложена су и одвојена мишљења сенатора: Јефтимија Јовановића, капетана Јована Камбера, Игнаца Штврtецког и Павла Хергера.

Угарска дворска комора је тек 15 јануара 1840 распитивала о просечном приходу који је град за последњих 10 година имао од Касапског острва, од баштâ и од Влајкове греде, јер су се и та земљишта имала уступити акцијском друштву. На то распитивање, магистрат је одговорио тек године 1842.

Судбина Урошевићевих крупних намера била је већ запечаћена: 16 марта 1842, редовни бележник Сигисмунд Хубер констатовао је у магистрату да су уписници акција, видећи како је ствар запела, охладнели у својој ревности, те су новац, сакупљен за претходне трошкове, изузели и од намере своје одустали. Ово је магистрат јавио и Комори и Намесничком већу, а Комора је 20 априла 1842 вратила све списе магистрату.

О овој неуспелој акцији писано је 1839 у Арнотову Магазину. Ђорђе Сервијски називан је онда претседником друштва, чија се већа част „из чисти овејани Србаља састоји“. А друштво, вероватно, зато није ни успело што није било чисто српско; мешовите акције тада нису доводиле до остварења.

Неуспех Урошевићеве акције није обесхрабрио оне који су волели глумити. Максим Брежовски и Јован Капдеморт скупили су трупу и под именом Летећег дилетантског позоришта с успехом су давали претставе у Новом Саду, Земуну и Панчеву.

Слава овог новосадског друштва стигла је до Загреба, и крајем 1839 преко поручника Ивана Шиматовића (који је као „Илир из Срема“ 1838 штампао своје стихове у Павловићеву Сербском народном листу, а после и у Бачкој вили) потоњег сарадника Бачке виле, ова је трупа позвана у Загреб да приреди прве српско-хрватске претставе онде, где се дотле претстављало само немачки. Преговори су завршени уговором који је, у Петроварадину,

потписан 14 маја 1840. Чланови новосадске трупе су били: Исаковић (о овоме је 1839 забележено да је искао од магистрата дозволу да приређује претставе на српском језику),[24] Анастасијевић Ђура и Софија, Катарина Ивановић, Јован Капдеморт, Митар Грујић, Стефан Карамат, Максим Брежовски, Петар Петровић и Сава Марковић. Ови су се обвезали да ће два месеца остати у Загребу, где ће се подвргавати дисциплини директора Бернштајна који је био на челу немачке трупе, да ће његове поуке, о томе како ваља играти, вредно слушати, а исто тако и поуке одбора Илирске читаонице о томе, како ваља претстављати илирске комаде. По уговору, свеколико друштво добива 200 фор. сребра путног трошка и 400 фор. месечне плате. У Хрватској моћи ће играти најмање шест месеци, а осим Загреба могу поћи у Карловац, Вараждин, Петрињу и Сисак. Девета тачка уговора каже: Ако се допадну, завешће се стално позориште, у којем ће за сав живот бити пристојно збринути".[25]

Новосадска трупа је отпочела своје претставе у Загребу 10 јуна 1840. Сам Иван Мажуранић је написао Proslov k teatralnomu predstavljanju ilirskomu, po društvu Novosadskom u Zagrebu otvorenomu 10 lipnja 1840. У Прослову који је говорио приликом прве претставе свакако један од новосадских глумаца, трупа се, речима Мажуранића, овако претставила:

Из дољњих страна домовине наше
Ево нас овдје, за прокушат оно
Што никад нитко прокушао није
На мјесту овом.

У име трупе говори се ту о тешкоћама сваког почетка. На питање, шта је њу довело на ове даске којима иначе ходи само права уметност, трупа смело одговара да то није знање:

О заиста знање
Нас к вама не вуче, јер га у нас не има.

Њих је воља и срце довела и охрабрила
да се усудимо
На светом овом умјетности месту
Ступити пред вас . . .

[24] Isakovits Thomas director societatis scoenicorum illyricorum facultatem dramata lingua illyrica hic loci instituendi impertiri orat.

[25] Јавор 1892, стр. 63.

Довела их је љубав прам роду свом, чиста и света, која грије и прса домаћина и која неће пустити

да погине сјеме
Од ког ће нјегда може бити наши
Унуци сладке уживати плоде.

И трупа моли, на завршетку, славну господу илирску да негују росом своје љубави

зрно које, ево,
Смиреним срдцем мећемо у крило
Срдаца ваших, — о, гојите сјеме
За које ће вас благосивљат дјеца.

Загребачки Илири су били усхићени претставама новосадског друштва. „Сваки израз, сваку реч која се на род, језик, краља и домовину протеже, следијаше громовито пљескање и радосно клицање, каквога се још никада у том театру чуло није“, писала је Гајева Danica. И још је писала: „Заиста то је био један вечер, који заслужује у анале наше домовине записан бити!“

У Загребу, претставе Новосађана су се тако допале да је театар био много пунији, кад се илирски играло, него ли у оне вечери, кад су даване немачке претставе. Према томе, трупа је ишла и у Карловац и Сисак, па поново у Загреб, а из Загреба у Београд. Три народна центра, Нови Сад, Загреб и Београд, имала су тих година једну исту глумачку трупу!

О боравку Новосађана у Загребу, новосадски магистрат зна врло мало. 30 новембра 1841, магистрат Загреба се обратио магистрату Новога Сада, тражећи да Максимилијан Брежовски плати 18.21 фор. сребра што је за храну остао дужан загребачкој гостионичарци Магдалени Чаки.[26] Почетком 1842, у Загреб је јављено да магистрат не може тај дуг наплатити, пошто Брежовски живи у Деспот Сентивану, где је тада, и још 1844, био учитељ, а доцније свештеник.

И 17 јула 1840 било је у новосадском магистрату говора о боравку трупе у Загребу. Тај дан, Змајев отац, као сенатор,

[26] 1841 број протокола 6944.

реферише да трговац Василије Капдеморт не може да плати дуг који је син му, глумац направио у Пешти, учећи филозофију; али да је Јован обећао подмирити тај дуг из плате коју има као члан позоришне трупе која даје претставе у Загребу.[27]

Не знамо ништа више о новосадској летећој трупи као таквој. О појединим јој члановима знамо ово: Јован Капдеморт је 1842 постао пунолетан, изискао је од сирочадског звања своје материнство, и добио за Београд путни лист који важи две године дана. Заједно с њим, добио је путни лист за Београд и глумац Сава Марковић. Јован Ђорђевић у својим Допунама грађи за историју народног позоришта забележио је да је 19 јула 1842 у Београду игран Хернани од Виктора Ига, у преводу Јов. Ст. Поповића, и да је улогу дворанина Санжес играо Сава Марковић, а улогу херцега Дон Руи Гомес де Силва, Јован Капдеморт.[28]

У Сербском народном листу (1838, стр. 384) Теодора Павловића има допис о народном позоришту у Новом Саду. У главном, ово је садржај тог дописа:

Срблји су Новосадски 26. и 30. окт. п. н., као и прошавшег лета неколико пути, особито народно уживање имали. Дјејствовало је сирјеч на публичном театру овдашњем једно србско дилетант. содружество којега приљежаније и тежења за усовершенствованијем не може не похваљено остати. Постало је содружество ово... бригом и наставленијем почитајемог старца и писатеља нашег Господина Јоахима Вуича кои... ни ово последње године своје у предјелу нашем бавленије всује пропустио није, списавши нам сирјеч оглашену већ књигу своју Систиму, и поред тога овде у Н. Саду речено србско содружество на лепо публикума увеселеније... саздавши. Сад истина, као што чујемо, Г. Вуич на содружества управленије никаквог втеченија више нема, које се само по себи установило. Ово колико сожалујемо, толико воистину и примечавамо. Гдикоји биману, коју ћемо мало ниже навести, искусног и старог учитеља свог присуствије на позорници приметило, признало и поправило, која мање искуснима представљајућим лицима ни на ум не пада; и тако би иначе похвални труд њихов, ком се наро-

[27] 1840 Fasc. 7 No 3920: e solutione quam qua societatis theatralis Zagrabiae semet producentis commembrum habet.

[28] Застава 1874, број 48.

чито безпогрешном, малим шапутатеља подпомагањем осигураном, наизуст говору очевидно показује, и у собственим, а и у гледатеља очима више одобренија, више признателности, више достоинства имао. Први су речениј дан жалостно позориште Ромео и Јулија представљали.

Прелази затим на игру ових дилетаната: и Ромео „али нарочито Јулија . . . све надежде превазишла". Јулији ништа не замера. (Она кад се пробуди и сиђе с мртвачког лежишта, играла је тако природно „да су при позорјима овима и они иза леђа отменијег публикума лошији гледатељи, от непринадлежећег и несмисленог, донде при сваком јављенију не преставшег церекања свог, као водом заливени, престали"). Ромеу и Лаури замера. Јулију и Лауру су играле „рођене сестре" (не каже име ни једног приказивача). Хвали ревност Новосађана који „многочисленим театра посјештенијем, речено по народности чувству мило нам судружество храбри". Јер су театри „најприходљивије средство свеобштег народног изображења".

Најзад у једном каснијем броју (стр. 375) исти лист јавља да је у Новом Саду приказан и Кир Јања Стерије Поповића. И сад су играле оне две сестре Јуцу и Катицу. Кир Јања (Капулет пре четири дана), да се начинио мало старији, „ваљда му не би ни на Пештанском театру замерили".

И за годину 1844 речено је да је Нови Сад имао драговољно претстављачко друштво које је, већином од чланова своје породице, организовао Константин Поповић „Комораш". Под његовом управом, 1844 и 1845, у гостионици Код фазана, у Његошевој улици, давано је више претстава, а приказиване су већином драме Коцебуа које је прерађивао Комораш: Турци у Босни, Кнез од Херцеговине, Два оца, Пастирка. Поред Коморашеве деце, у приказивању су узимали учешћа: Димитрије Калић, Ђорђе Рајковић и Дим. Михајловић (Барон Мита).[29]

После године 1845, кроз неких двадесет година, Нови Сад губи вођство у стварању српског позоришта. Пре него

[29] Застава 1874, број 5.

што наставимо историју тог стварања, рећи ћемо неке мање важне чињенице о позоришном животу у Новом Саду.

Пре свега, треба рећи да су немачке трупе и у XIX столећу редовно долазиле и играле у Новом Саду.

Године 1799—1800, трупа Јозефа Louis давала је овде претставе пуних шест месеца.[30] — Године 1804, Josephus Holzmann comicus добио је дозволу да у току два месеца приказује комедије.[31] — И 1806 налазила се у Новом Саду позоришна трупа која је од директора католичке гимназије сваки час искала imprimatur за плакате, којима је објављивала претставе. Директор и цензор, био је на сто мука, јер није знао која дела репертоара су цензурисана, а која нису. Писао је Вишој школској управи у Ђур, одакле му је 14 маја 1806 одговорено: ако у школском архиву не може наћи каталоге допуштених и забрањених дела, нека од случаја до случаја узима од директора трупе реверс да су комедије, трагедије или друге позоришне игре које жели приказати већ приказиване у другим градовима, пошто их је овај или онај ревизор цензурисао.[32]

Године 1809 добио је дозволу за претставе Leopoldus Probst comicus.[33] Овај исти Пробст се и 1815 из Ст. Арада обратио магистрату с молбом за дозволу претстављања. Сад је био privileg. comicus; значи, имао је за своју трупу привилегију. — Године 1810, 17 септембра, реферисана је магистрату маса Јефте Глумчева. Јефта је имао и два сина, Кросту и Димитрија.[34] Године пак 1814 забележен је Григорије Глумац, контрибуент Новога Сада.[35] Како су постала та презимена, није нам познато.

Године 1810 пештанска жупанијска скупштина известила је Бена Пиуковића среског потсуца у Бачкој да је изаслала одбор који ће се старати о сталном мађарском позоришту, за које ће се створити фонд. Нада се да ће и он као Мађар и приложити и прилоге сакупљати.

[30] 1800 Прот. 667.

[31] 1804 Прот. 1813: lusus comicus spatio duorum mensium producendi.

[32] Архив прве католичке гимназије у Новом Саду.

[33] 1809 Прот. 750.

[34] 1810 Fasc. 11 No 3474.

[35] 1814 Прот. 920.

21 маја 1810, генерална конгрегација Бачке жупаније закључила је да тај позив разашље свој властели у жупанији, па је тако послан и новосадском магистрату.[36]

14 септембра 1813 Намесничко веће известило је магистрат, да, у погледу позоришних дела која се имају приказивати, важи ова општа норма: на позорницу се могу износити само дела која су у једном или другом бачком привилегисаном позоришту најмање двапут приказана. Иначе, ма која драма, била она у рукопису, или је штампана, пре приказивања се има поднети Намесничком већу на цензуру.[37]

13 фебруара 1833 изишао је пред магистрат избрани грађанин Петер Блау с изјавом да је своју кућу намењо позоришту, и да би волео у недељу 17 фебруара приредити обећане игранке у корист болница. Тутори болница приметили су да је прошле недеље једва ко дошао на бал код Фазана. Да не би болнице имале штете улазница од 20 кр. сребра снижена је на 12 крајцара.

Исте године, 9 августа, Блау је пред магистрат изнео своје преговоре са директором societatis comicae Георгијем Мајером. Овај је имао у његовој дворани приређивати претставе, али је тражио да му протектори позоришта пошљу предујам од 200 фор. сребра, па ће доћи до 1 септембра. Блау као theatri proprietarius изјавио је на то да ће радије затворити своје позориште, него примити Мајера.

Године 1834 и 1835 имао је дозволу магистрата да приређује претставе од октобра 1834 до ускрса 1835 Godefridus Lange, societatis scoenicae director.[38] 9 маја 1834, овај Ланге је тужио Венцеслава Lanié, emeritum societatis theatralis directorem због дефраудације. Пошто је међутим тај бивши директор постао фурир код петроварадинске пешачке регименте и преселио се у Петроварадин, упућен је Ланге да га онде прогони.[39] — 1836 довезла се на коли из Вршца трупа директора Фридриха Голдхајма. Како је за време његових претстава наишла трупа Демјена Михаља, која је давала мађарске претставе — прве по нашем знању у Новом Саду, — Голдхајм је Демјену продао своје право на приказивање

[36] 1810 Fasc. 9 No 2886.
[37] 1813 Fasc. 10 No 2504.
[38] 1834 Прот. 1373.
[39] 1834 Прот. 2217.

у Новом Саду, па је с трупом прешао у Петроварадин. Али, док је он у Руми и Митровици припремао терен за даље претставе, дотле су се његови глумци, иначе чланови глумачке корпорације у Вршцу,[40] реорганизовали у нову трупу под управом матроне његова друштва Хајн, због чега је ствар дошла и пред суд. Изиграни директор је тражио да суд казни реорганизатора Бланка или глобом или штаповима,[41] али је капетан Камбер изравнао ствар: место 2 удела у добити, директор Голдхајм ће отсад имати један и по.

Осим са трупом, Голдхајм је имао сукоб и с магистратом. Поручник полиције Исекуц га је пријавио да је на плакату (in schaeda anunciatoria) од 31 маја 1836 вређао магистрат, тврдећи да га исти угњетава. Магистрат му је на то забранио даље претставе, а он признао своју погрешку, покајао се и молио да би од 15 јуна могао наставити приказивања. Магистрат му је то одобрио.[42]

Напред споменути Фридрих Бланк као director societati scoenicae јавио се 1839 из Печуја с молбом да му се дозволи приказивање за време лета.[43] — Године 1841 дозволу за претставе тражио је глумац из Осека (scenicus Essekiensis) Антоније Сенин. — Године 1842 опет је овде scoenicae societatis director Готфрид Ланге. За сваку поједину претставу мора он да приложи по 30 крајцара шајна овдашњим болницама. Уместо тога, Ланге је предложио да приреди претставу у корист неке добротворне установе, па му је то и одобрено.[44] — Може бити, о Лангеовој трупи је забележено да је "на нашу нову годину пре немачке претставе певала песму Д-ра Петра Јовановића, у ноте сложену од Морфидиса, учитеља пјенија при саборној цркви. После тога је отпевано многаја љета, а онда је почела немачка претстава. Театар да је то вече био силно посећен.[45]

[40] 1836 Fasc. 7 No 3982 Verscheciensi contubernio histrionum inscripti: Rosa Kayan, Louise Jekl, Georg Heufeld, Friedrich Blank.

[41] Ibidem: seu aere seu pelle.

[42] 1836 Прот. 3307.

[43] 1839 Прот. 276.

[44] 1842 Прот. 6149 и 6857.

[45] Сербске народне новине 1843 pagina 9.

О православном Божићу 1847 била је у Новом Саду позоришна претстава, вероватно немачка, а 9 јануара 1848 адвокат Мих. Шилић тужио је жену Франца Schön-а: 5 јануара, први дан Божића био је у позоришту; дворана тако пуна да су сви стајали. Шеновица је седела, али тако ништа не би видела. Зато је одгурнула Шилића: са његова места могла је гледати седећи. На његове протесте удешавала је столицу, чепајући га и још му рекла да је груби Рац. Два католика сведока исказују о насиљима Шеновице и безобразлуцима њеним, и претњама мирноме Шилићу.

Уочи саме Буне, априла и маја 1848, тражиле су дозволу за представе у Новом Саду трупе Карла Најфелда и Антона Биндера. Последњи се спомиње као бивши новосадски приређивач позоришних претстава.[46]

После Буне, у време Бахове диктатуре, а у Новом Саду који се тек дизао из рушевина, као да је било много мање позоришног живота. Бар ми имамо о том времену само једну белешку: Српски дневник године 1858 (број 38) забележио је претставе неке немачке трупе у новосадској арени, па и то, да је та трупа немачки приказивала Смрт краља Дечанског од Јована Ст. Поповића. „Вредно би било да и наши људи, писао је Дневник, иду у арену, ако ништа друго, а оно да чују бар како ће Душан немачки говорити".

24 децембра 1864 поднео је Фридрих Дифенбахер, управитељ немачке позоришне трупе, путем новосадског магистрата молбу Намесништву у Будиму, којом је молио обнову дозволе за давање претставе у Новом Саду, на потпуно задовољство публике, па је магистрат његову молбу препоручио.

Године 1870 у Новом Саду даје претставе немачка трупа под управом Јохана Пјанте. Овај је у фебруару 1870 имао парницу са првом Lokalsängerin, Аугустом Пратте, па се из протокола о тој парници дознаје штошта о саставу његове трупе, и о условима под којима су глумци радили. Са госпођицом Пратте је Пјанта склопио уговор у Бечу 1 новембра 1869. Ангажман је имао трајати од тога дана до ускрса 1875; за улоге и солопартије које ће јој додељивати директор

[46] 1848 Прот. 2094 и 2382.

Пјанта, имао је плаћати 60 фор. месечно у двапут, сваког првог и петнаестог. У току парнице, Пратте је тврдила да је гажу нередовно добивала, зато је морала тражити зараде и у Карловцима.

Међу сведоцима налазио се суфлер трупе, Јулије Бенковић, родом из Загреба, 21 годину, римокатолик. И он је сведочио да директор није тачан у плаћању гаже, јер су приходи врло мали.

Сведочила је и глумица Марија Пухнер, 15 година, римокатоликиња, рођена у Темишвару. И она је исказала да посао Пјанте не иде добро: плату добивају после сваке претставе; колико падне, то поделе.

Глумац Карл Мајер, римокатолик, 50 година, ожењен, отац двоје деце; глумац Јозеф Вајдл, римокатолик, неожењен, 34 године; глумац Јохан Кос, 26 година, ожењен, без деце; глумица Хермина Микашиновић, 40 година, удовица с једним дететом, римокатоликиња, — скоро сви су исказали да Пјанта не може уредно да плаћа гаже, него према приходу сваке појединe претставе. Дешавало се да после мршава прихода при подели појединi глумац добије 30—40 крајцара.

Према тим исказима Пратте је парницу добила, и Пјанта јој је морао платити 30 фор. као у име некакве отпремнине.

20 августа 1870, Carl von Rémay, deutscher Theaterdirector, из Оршаве, који је био већ десет година директор позоришта, у допису магистрату, каже да је већ пре две године био, на опште задовољство у Новом Саду, па да и сад има дозволу министарства за Нови Сад, те намерава доћи са својом оперетском и позоришном трупом. Обећава један бенефиц за сиротињски фонд; за ту претставу може магистрат бирати лакрдију, оперету, или драму. Моли пристанак магистрата.

28 септембра 1870, у седници политичког магистрата, решено је „да се молитељу јави да од стране ове власти никаквих препрека нема, кад исти буде доказао допуст крал. угарског министарства, на који се у својој молби позива“. Уједно има се на то опоменути да је за идућу зимску сезону већ издана концесија Српском позоришном друштву и немачкој трупи из Темишвара која је под управом неког Ortepp-a. Најзад, да је велика дворана код Царице Јелисавете, где су дотле даване претставе, проглашена за трошну, те је од полиције затворена. Услед тога је Српска позори-

шна дружина морала напустити Нови Сад, па ће зиму провести у Митровици и Панчеву.

22 јануара 1873 издана је дозвола истом Карлу von Rémay (који је за позоришне претставе имао више одобрење) да овде приказује, под условом да код капетаније градске депонује путне листове свог персонала, и да има приредити једну претставу у корист овдашње болнице.

Тај Реман има улогу и у постанку Српског позоришта у Београду. Године 1867 нашао се он са својом трупом у Београду и давао немачке и српске претставе, па се разметао да ће основати „у Србији стално српско народно позориште". Јован Бошковић позове нато Ђорђевића да са трупом Друштва за српско народно позориште оде што пре у Београд да „не пуца по свету грдна брука да је Немац Србима у Београду основао народно позориште".

Ђорђевић се на позив одазвао, прешао половином септембра у Београд и осујетио намере Ремаија.[47]

Већ 1860 отпочело је у Банату окупљање трупе која ће, вођена од Јована Кнежевића, 1861 године доћи у Нови Сад и овде се, од покрајинске путујуће дружине, развити у Српско народно позориште. Та је дружина из Српске Чанади довела Димитрија Ружића, из Врањева Ружићку и Добриновићку, а из Врањева је био сам шеф трупе, Кнежевић.

Није овде место да се казује историја првог српског народног позоришта. Тим мање, што се о њој већ више пута писало. Овде треба дати документе које садржи архив нашег магистрата, које неки пут само он и садржи, а који показују доста живо учешће новосадског општинства у постанку и одржавању тог позоришта. Прве од тих докумената конципирали су или писали велики сарадници, Милетић и Змај.

Племенити магистрат!

Приложену молбеницу Н. Садске Читаонице на високославно Намесништво у Будиму поради одобрења дружтва за установљење народног позоришта српског у Н. Саду и за допуштање купљења прилога на ту цјел да изволи племенити магистрат овај с препоруком вис. краљ. Намесништву поднети. Н. Сад 30 јул. 1861 Д-р Милетић председатељ Читаонице

[47] Бранково коло 1901, стр. 1017.

Високо уг. кр. Намесништво

Председатељ новосадске српске читаонице поднео је молбеницу истога дружтва поради одобрења дружтва за српско-народно позориште у Н. Саду и допуштења куплења прилога на ту цел; поднашајући вис. Намесништву исту молбеницу ради високог благонаклоног одобрења за дужност држимо ствар ову најтоплије препоручити.

Из седн. маг. 31. Јул. п. р. 1861. Ј. Јовановић

На ту молбу дошао је одговор Намесништва:

Општинству слободног краљ. града Новог Сада

На молбу тамошње Српске читаонице, поднесену 31 јула 1861, којом је молила дозволу да образује друштво које би у Новом Саду основало српско национално позориште, као и дозволу да скупља прилоге, и да објави у ту сврху потребан позив, даје се том друштву тражена дозвола под овим условима:

Прво, да та читаоница пред магистратом легитимише своју законитост оном наредбом, којој су јој статути од вишег места потврђени, о чем ће градски магистрат одма овамо поднети извештај, и тек онда да се отпочне акција на основу ове дозволе.

Друго, да се до коначног организовања намераваног друштва за позориште сакупљени прилози месечно пријављују градској општини која ће за привремено руковање истима именовати одбор, обвезан да периодично извештава и стално надзирава.

Треће, да се конституисање тог позоришног друштва изврши у року од године дана у скупштини која ће се држати под руковањем градског начелника као комесара и да се закључци те скупштине, заједно са статутом будућег друштва, и са мишљењем магистрата овамо поднесу ради одобрења и потврде; у колико пак конституисање у том року евентуално не би било могуће, у том случају ће Српска Читаоница путем магистрата молити продужење означеног рока, наводећи томе узроке и подносећи рачуне о сакупљеним прилозима; те ће рачуне прегледати магистрат и резултат ће поднети овом Намесничком већу.

Четврто, да у скупштини за конституисање позоришног друштва свака личност, општина или организација која је приложила бар 50 фор., или толико уписала узме учешћа заступана само једном личношћу, с једним правом гласа.

О чем се овим извештава општина знања и равнања ради, као и зато да би обавестила тамошњу Српску Читаоницу. Дано у Будиму из заседања Угарског краљ. намесничког већа, држаног 1861 септембра 18.

О овом интимату известио је Читаоницу магистрат 9 октобра 1861 дописом који је конципирао Милетић, и који је Читаоницу овластио „да нуждне кораке како ради оснивања позоришног дружтва, тако и ради купљења прилога од обштина и порезани лица чинити може“. Намесништво пак извештено је овим дописом:

Високо угарско краљевско намесништво!

Са позивом на високу наредбу од 18 септембра 1861 имамо част високосл. краљ. угарс. намесништву известије поднети, да је овдашња читаоница свој оригинални устав овамо поднела из кога се видило да је исти од пре постојавшег ц. кр. Намесништва у Будиму одобрен, од којега у прилогу препис подносимо.

На темељу тога исказа издато је реченој читаоници допуштење, да може за осниване српско-народног позоришта у Новом Саду прилоге купити.

Тим поводом је од стране овога магистрата за контролу прилогах и уобште прихода и расхода народнога позоришта одређена комисија састојећа се из варошког капетана Ђорђа Камбера, бележника Јована Хаџића и подкњиговодитеља Алексе Поповића и од стране грађанства из чланова г. Илије Христића, Ђорђа Шевића и Јована Јефтића.

Из седнице магистрата сл. кр. вароши Н. Сада 4ог јануара 1862е год. држане.

Др. Милетић
градоначелник

Намесништво је наравно одговорило преко свога комесара, Пијуковића:

Услед наредбе Угарског краљ. намесништва од 3 фебруара 1862, позивом на наредбу истог Намесништва од 7 децембра 1861, која је одавде достављена 20 децембра 1861, шаље се градском начелнику ћирилицом српски написан поднесак магистрата, заједно с уставом, нек он упути тамошњу српску читаоницу да устав конципира и мађарски, да би се о њему могло расправљати, а затим нека се овамо поднесе с извештајем који ће исто тако бити написан мађарски.

У Сомбору, 7 фебруара 1862, — Пијуковић.

Читаоница је о томе извештена овим актом:

Бл. господину Д-ру Светозару Милетићу, председнику српске читаонице у Новом Саду.

Усљед изшестија овога магистрата dd⁰ 4 јануара 1862, односећег се на оснивање српско-народног позоришта и руковођења тога оснивања чрез српску читаоницу и позоришни одбор, — вратило је висунг. крал. Намесништво преко крал. комесара са одлуком dd⁰ 3 фебруара 1862 — поднешени у српском језику устав речене читаонице са упутствијем да се на мађарски језик преведе, по чему ће се предмет тај код вишега места у претрес узети.

Достављајући речени устав, позивам ваше благородије да га што скорије на мађарски језик превести дате, а затим тај превод овамо поднесете. —

У Новом Саду 15/2 1862 — Мачвански.

Милетић се обратио градском начелству:

Славном градоначелништву у·

Новом Саду

На велеценьени позив славног градоначелништва од 15 фебруара 1862 у смотрењу превода устава Читаонице Новосадске са српског на мађарски језик, узимам себи част следеће изјасньење поднети.

Као председник српске читаонице у Новом Саду не могу на себе узети да устав са српског на мађарски језик превести дам, јер би тим позредио право дружтва српске читаонице да оно на српском као деловодном језику дружтва своје ствари властима подноша.

Дружтво у том обзиру ужива иста права као и појединн грађани.

Уосталом устав је Читаонице од пређашњег ц. кр. српско-банатског намесништва потврђен. и без сумње неће бити новом претресу код високог крал. угарског намесништва изложен, и пошто је славни магистрат новосадски о томе уверио се, издао је такође допуштење за купљење прилога на народно позориште и на образовање позоришшног дружтва на основу одобрења високог крал. намесништва, које је унапред дато за случај, да дружтво Читаонице свој обстанак легитимира.

У Новом Саду, 27 фебруара 1862 — Др. Свет. Милетић,
председник дружтва Српске читаонице.

У Вел. Бечкереку имала је трупа тешкоћа. Српска Читаоница је замолила градског начелника Мачванског и он је телеграфским путем известио администратора жупаније, Палик-Учевног:

По молби новосадске читаонице, која је ауторизована да оснује српско народно позориште, извештавам да српско

позоришно друштво под управом одбора читаонице постоји са знањем више власти и да према томе нема сметње да оно гостује.

Сачуван је немачки телеграм претседништва будимског Намесништва упућен градском начелнику Новог Сада:

Молба читаонице ради опште позоришне лиценције стигла и не може овде бити решена пре него што се изјасни администратор жупаније. Привремена дозвола за Суботицу на четири недеље издаје се. Обавестити Дра Милетића. Будим 19 априла 1862.

Два дана касније, новосадски градски начелник је написао овај допис:

Господину Др. Светозару Милетићу
адвокату у
Новом Саду

Височајшим рјешенијем кр. угарског мјестозаступника у Будиму од 19/7 Апр. 1862 бр. 9004/През. дозвољава се српском позориштном друштву новосадском у слоб. кр. вароши Суботици течајем времена од 4 недеље позоришна представљења давати.

О чему вас усљед добитог налога равнања ради известити не пропуштам.

У Новом Саду 21 Апр. 1862. — Мачвански.

Молба је, наравно, писана српски. Зато ју је Намесништво 19 априла 1862 вратило, тражећи да јој се дода и мађарски превод, како би се могла претресати. Поред тога комесар је позвао Мачванског да у будуће, кад има да поднесе српски допис, овоме увек дода и мађарски превод, како би се избегло и сувишно оптерећење виших власти послом, па и губљење времена.

Молба Намесништву за генералну дозволу претстављања поднесена 3 априла (22 марта) 1862.

Ту су молбу управа Читаонице и позоришни одбор послали Намесништву, попраћену овим дописом:

Приложену молбеницу дружтва Српске Читаонице у Новом Саду на високо кр. угарско Намесништво ради допуштења, да под управом дружтва Читаонице, односно на то одређеног Одбора, дружина глумаца у Новом Саду постојећа драматична представљања на корист фонда сталног народног позоришта, под именом: „привремено

српско-народно позориште“ не само у Новом Саду, него и у осталим местима Краљевине Угарске давати може, молимо, да племенити магистрат с благонаклоном препоруком вишем месту поднети изволи.

Овом приликом молимо такође, да племенити магистрат у смислу 2 точке одлуке високог Намесништва од 18 септембра 1861 или на то већ од магистрата одређени, или може бити наново постављени одбор упути, да дело контроле предузме.

Уједно јављамо учтиво, да ће друштво Читаонице конституирајућу скупштину, која је у 3 точки горње високе одлуке допуштена, по свој прилици око православна Ђурђева дне ове године држати.

У Новом Саду 3 априла (22 марта) 1862, — Д-р Свет. Милетић председатељ Читаонице; Стефан Брановачки позоришног одбора председатељ; Ј. Јовановић тајник срп. читаонице.

Мачвански је 6 маја 1862 упутио Намесништву овај допис:

Молба одбора образованог из чланова новосадске читаонице у ствари оснивања српског народног позоришта враћена ми је отписом Намесништва који ми је достављен путем комесара бачке жупаније уз наредбу да ту молбу поднесем и у мађарском преводу, и да се у будуће сваком поднеску на српском језику придода и мађарски превод.

У тачном извршењу те наредбе, част ми је ту молбеницу поднети и у мађарском преводу.

Што се тиче друге тачке високе наредбе, узимам себи слободу јавити, да сам пословима преоптерећен те немам времена бавити се превођењем приватних поднесака, а и иначе је мој чиновнички збор тако састављен да су они који знају мађарски толико запослени да се од њих не може с правом очекивати превод приватних поднесака.

Место отсутног Пијуковића, Ковачић, први поджупан, известио је Мачванскога, 13 маја 1862, да је претседник Намесништва, уважавајући разлоге због којих је магистрат учинио прилог за зидање српског народног позоришта, потпуно одобрио тај закључак.

Какав је био тај прилог, казује овај акт:

Славном магистрату слободног и краљевског града Новог Сада.

Са дописом славнога магистрата од 21 фебруара 1863 примио је управљајући одбор српског народног позоришта Заветне писмо вароши

Новога Сада на 1000 фор. а. вр. које је славни магистрат завештао на зидање зданија за српско народно позориште у Новом Саду.

Узимајући то на пријатно знање не може се управљајућем одбору, да славном магистрату не изјави најтоплију захвалност на толикој ревности за народни просветни развитак, уверен, да ће у овој ствари цео српски народ осећати са управљајућим одбором. Уједно препоручује управљајући одбор закрилју славнога магистрата и надаље ово млађано народно заведеније.

Из седнице управљајућег одбора српског народног позоришта, дана 17 фебруара 1863 у Н. Саду држане.

Председник,
Стефан Брановачки

Ђорђе Поповић
као умољени перовођа.

14 маја 1862, Мачвански, градски начелник је упутио претседништву Намесништва овакав допис:

Д-р Светозар Милетић је, као председник Српске читаонице у Новом Саду, ставио овом градском начелству до знања да је у скупштини те читаонице, одржаној 8 маја, закључено да се 22 јуна одржи општа скупштина ради саветовања о српском позоришту које се има основати у Новом Саду, и да се на ту скупштину позову и чланови који живе ван Новог Сада, а који су записали већи прилог за зидање српског позоришта, с дозволом Намесништва од 18 септембра 1861.

Јављајући то председништву по дужности, част ми је најпокорније известити да одржању таке скупштине не стоји на путу ништа ни у политичком ни у административном погледу, пошто се скупштине сваког удружења у овом граду, по вишој наредби, могу држати само у присуству потписаног као комесара.

Пијуковић јавља 17 маја 1862 Мачванскоме:

Молбу новосадске Српске читаонице ради добивања дозволе за давање представа, српски написану, послао сам 22 априла вама с наредбом да набавите њен мађарски превод и овамо поднесете. А ви сте обишли пут који сам ја задржао у свом делокругу, ту молбу непосредно послали Намесништву, уз изјаву да немате на располагању потребних снага, па да не можете српске поднеске странака преводити на мађарски.

Сам Намесник је маја 13 изјавио како је већ више пута имао прилику да непријатно искуси како ви ваше извештаје на наредбе

које вам се путем овог комесаријата достављају, подносите непосредно Намесништву. Желећи учинити краја оваком непрописном поступку и тежњи за самосталношћу, Намесник је изразио своје негодовање, а што се тиче сувишног протеста вашег, он се не узима у обзир, и ви сте дужни признати за своју дужност да поднеске српски писане у мађарском преводу, и своје извештаје увек, сем у хитним случајевима, подносите путем краљевског комесаријата.

Што се пак тиче поднесене молбенице, примећује се да је она непрописно формулисана, и као таква се не може уважити. Дозволе за приређивање представа издају се само личностима које располажу условима за вођење уметничког подузећа, а српској читаоници као таквој могу се дати тим мање, што она не прима одговорност, него жели ову дозволу с времена на време преносити на друга тела, у ком случају надзор и могућност повлачења на одговорност не само да би била отежана, него у многим случајевима и онемогућена. Нека читаоница именује било између својих чланова, било између чланова трупе личност којој мисли да се може поверити управа ове позоришне трупе, и пошто прописно докаже квалификованост те личности за тај посао, тражена ће се дозвола издати без икакве сметње, већ и у самом интересу што ранијег остварења српског националног позоришта.

Да ли је Мачвански услед овог негодовања Угарског намесништва затражио службу код Намесништва Троједнице, не знамо. Али је даљу преписку око Српског народног позоришта водио градски начелник Стојановић. Овај је 13 септембра 1862 упутио допис Пијуковићу и послао му у мађарском преводу обавештење које је магистрату послано од позоришног одбора 5 августа 1862. У том обавештењу Одбора се каже да је Одбор извештен о враћању његове молбенице маја 20, а 5 августа је одредио Антонија Хаџића, секретара Матице, који има довољно способности да управља позоришном трупом онда, кад ова буде давала претставе у другим местима. Дотле пак док је трупа под управом Одбора, овај поверава управу свом потпретседнику Јовану Ђорђевићу.

Тиме је, мисли Стојановић, уклоњена свака сметња да се уважи и ова молба, пошто је Намесништво већ одобрило стварање Српског народног позоришта у Новом Саду.

9 априла 1862, из Сомбора, Ковачић извештава Мачванског да је, на молбу новосадске Српске читаонице да јој хрватско-славонско Намесништво допусти сакупљање при-

лога ради подизања српског позоришта, исто намесништво дописом од 20 марта 1862 известило угарско Намесништво да је одобрило то сакупљање на својој територији и да је о томе известило себи подложне власти.

По наредби угарског Намесништва од 4 априла јавља му то да би известио споменуту организацију.

Из Сомбора јавља 14 октобра 1864 Пијуковић Стојановићу:

Услед молбе да се дозволе позоришне претставе трупи новосадске Српске Читаонице, Намесништво је 8 октобра 1862 тој трупи под управом Антонија Хаџића одобрило претставе у бачко-бодрошкој, тамишкој, торонталској и крашованској жупанији за годину дана, под условом да се прописи за позоришта у свему тачно одржавају, и да се онде, где се претставе мисле држати, има унапред израдити пристанак надзорне власти.

Опет из Сомбора 11 новембра 1863 извештава Пијуковић Стојановића: на његов поднесак од 18 октобра 1863 јавља му да је Намесништво одобрило претставе на српском језику новосадском Српском народном позоришту под управом Јована Ђорђевића у бачко-бодрошкој, тамишкој, торонталској, крашованској, арадској, чонградској, барањској и пештанској жупанији (с изузетком Будима и Пеште) кроз даљу годину дана.

24 априла 1863, Пијуковић је послао Стојановићу дозволу хрватско-славонског Намесништва од 31 марта 1863 којом је новосадском српском народном позоришту одобрено да за годину дана може на територији те краљевине приређивати претставе, да би Стојановић о том известио позоришни одбор.

1 септембра 1863, градски начелник Панчева послао је преко новосадског магистрата 716 фор. 45 н. и четири списка приложника, по којима је та свота за Српско народно позориште сакупљена у срезу који је био под влашћу тог начелника.

Стојановићу је дата прилика да прикаже почетке Српског народног позоришта дописом Комесаријата бачке жупаније од 21 фебруара 1863. Тим дописом је Стојановић позван да извести, путем Комесаријата, Намесничко веће о томе, да ли је набављена највиша дозвола за стварање сталног

српског позоришта у Новом Саду, кад је она датирана, под којим бројем.

На тај допис је Стојановић савесно и подробно одговорио, 20 марта 1863:

По молби Српске читаонице у Новом Саду, Намесничко веће је наредбом од 18 септембра 1861 Z 47200 дало дозволу да се образује одбор за оснивање Српског народног позоришта и да сме сакупљати прилоге у ту сврху.

Кад се тај одбор образовао и кад је у генералној скупштини оснивача скициран устав друштва за подизање сталног Српског народног позоришта, преузео је исти одбор управу позоришне трупе која је дотле била под управом Јована Кнежевића и тако се трудио да истовремено с оснивањем позоришног фонда образује трупу која је имала задатак које да претставама у Новом Саду и у другим већим градовима ојача фонд, које пак да послужи као школа за глумце дотле, док се не подигне стално народно позориште.

Ова је трупа кроз више месеци у години 1862 давала под управом споменутог одбора претставе овде у Новом Саду, а онда је у исту сврху послана у Вел. Бечкерек.

Међутим, кад је трупа стигла у Бечкерек, комесар Торонталске жупаније није дозволио да она даје претставе зато, што није могла да покаже никакву дозволу за њих.

Тим поводом се овдашњи одбор телеграфским путем обратио истом комесару, молећи га да изради такву дозволу, нашто је он и затражио, и добио телеграфску дозволу високог претседништва Намесништва.

Кад је касније истој трупи одавде наређено да иде у Суботицу, на тражење одбора путем овога градског начелства и опет је телеграфски набављена дозвола претседништва Намесништва.

Међувремено често спомињани одбор је учинио код Намесништва корак, тражећи одобрење да трупа може давати претставе у већим градовима Угарске.

Нато је одбор услед наредбе Намесништва од 13 маја 1862, а дописом комесара од 17 маја 1862, обавештен да се такво одобрење може дати само онда, ако једној личности буде поверена управа трупе, и ако се та личност пријави. И кад је пријављено да ће трупом у Новом Саду управљати члан читаонице, Јован Ђорђевић, а на путовању секретар Матице Антон Хаџић, Намесништво је 8 октобра 1862 дало

дозволу да трупа може, у току године дана, давати претставе у градовима жупаније крашованске, тамишке, торонталске и бачке.

Као што се види, досад нису чињени никакви кораци за подизање сталног српског националног позоришта, и према изјави одбора ово ће се молити тек онда, када, с једне стране, буду одобрени статути које је Намесништво 23 јануара 1863 вратило да се допуне, а с друге стране кад фонд за исто позориште буде скупљен и обезбеђен.

Управни одбор Срб. нар. позоришта замолио је, из седнице држане 27 септембра 1863, да му Намесништво обнови и продужи допуштење од 8 октобра 1862 за позоришне претставе ван Новог Сада. Јављајући то Пијуковићу, Стојановић је додао и то да је на место управитеља Ант. Хаџића, који је захвалио, изабран Јован Ђорђевић. Овај је беспрекоран како у политичком, тако и у моралном погледу, само ако се може дозволити да он, који уређује српски политички лист Српски Дневник, у исто време прими и управу позоришне дружине, те да с њом може путовати.

Из Будима 15 септембра 1864 Намесништво јавља Стојановићу:

Стефан Брановачки, претседник одбора за Српско позориште у Новом Саду поднео је 8 септембра цес. крал. државном министарству молбу којом је тражио да се приликом српских претстава у Бечу и Трсту, у Крањској и Далмацији одустане од подношења драма у немачком преводу, како је то наређено 21 маја исте године. Према изјави цес. крал. министарства полиције од строгог испуњавања тог услова се може одустати само у случају, ако у држави у којој се претставе намеравају давати Намеснику стоји при руци личност која је довољно упућена у српски језик и књижевност, те пружа потпуну гарантију да може тачно цензурисати дела за приказивање.

Само један акт овог архива говори о дару Великокикиндског дистрикта Српском народном позоришту. Среска финансијска дирекција у Новом Саду затражила је 20 септембра 1866 да новосадски магистрат егзекутивним путем наплати од Позоришта пристојбу на дар од 5000 фор., у износу од 600 фор.

23 новембра 1866, по реферату сенатора Атанасија Трифковића, магистрат је тој дирекцији одговорио да је Ди-

стрикт, додуше, даровао Позоришту 5, а Правној академији у Новом Саду 10.000 фор., али први дар добива важност тек онда, кад се подигне зграда за позориште, а други, кад се оснује правна академија. Позориште је вољно платити пристојбу тек онда, кад наступи околност којом је условљен дар од којег засад нема никаква користи и чије је реализовање још под питањем.

О подизању арене на Тргу Косте Трифковића имамо само један акт из којег се види да је арена првобитно требала бити у Променади, близу Брукшанца.

Из седнице управног одбора, држане 20 априла 1868, упућена је претставништву града ова молба:

Откако је постало Српско народно позориште, непрестано се осећала у Новом Саду потреба зграде, у којој би се држале позоришне претставе. Друштво за Српско народно позориште закључило је на главној скупштини 1867 г. да се у Новом Саду подигне позоришно зданије, и ово славно претставништво одредило је и место за то зданије. Но почем није извесно, кад ће то зданије бити подигнуто, а и кад би подигнуто било, почем се летње претставе обично и удесније држе у тзв. аренама, то је Управљајући одбор Срп. нар. позоришта закључио у својој седници од 20 априла под бр. 8, да подигне сталну арену у Новом Саду, где би се преко лета давале позоришне претставе и обраћа се овим славном претставништву с молбом:

„да славно представништво узме у обзир закључак Управљајућег одбора и да уступи Српском народном позоришту на варошком шеталишту место, које је названо Венеција и које је најзгодније да се на њему подигне зграда за арену, која би не само доносила велику добит Срп. нар. позоришту, почем би публика због пријатне околине и згодног положаја саме зграде, радије представе походила, него би и шеталишту и целој вароши на украс служила, јер би укусно сграђена била, као што се из приложеног плана видети може. Поред тога би и варош сигурнија била, јер би се у истој згради опремила и једна соба за ноћног стражара, који би зграду и варош с оте стране чувати могао“.

Из седнице, држане 22 марта 1868, Управни одбор је замолио и ово од истог претставништва:

Управљајући одбор српског народног позоришта опремио је пре године дана високом сабору угарском молбу, да се српском народном позоришту одреди из земаљске благајне стална годишња субвенција, а у седници држаној 22 марта о. г. закључио је и послао тога ради молбу приложену.

Да би молба управљајућег одбора српског народног позоришта код високе представничке куће угарског сабора успешнија одзива нашла, обраћа се исти одбор овоме славном представништву и моли: да славно представништво слободне и краљевске вароши Новог Сада подкрепи молбу управљајућег одбора код високог сабора земаљског и да тога ради позове и све остале муниципије у Краљевини Угарској да га подпомогну у смотрењу искања сталне годишње субвенције српском народном позоришту у Новом Саду.

Скупштина магистрата и претставништва, држана 4 априла 1868, решила је по овој молби:

Уважавајући молбу управљајућег одбора срб. народног позоришта, послаће се представка на вис. зем. сабор у умољеном смислу из ове главне скупштине, која ће се представка штампати и на све муниципије домовине разаслати с молбом, да ствар помогну представком на сабор.

Сама молба државном сабору гласила је:

Висока представничка кућо!

Још за мало па ће бити томе две године одкако се с најдубљим поштовањем подписани управљајући одбор српског народног позоришта обратио на високи сабор с том покорном молбом да се српском народном позоришту у Новом Саду одобри стална годишња субвенција из земаљске касе.

Високи је сабор с наклоношћу примио ову молбу и одмах је упутио на дотични одбор да о њој свој предлог поднесе. Да л' је тај одбор у томе што радио, не знамо; ал да до сада није с никаквим предлогом пред високи сабор изашао, то смо видили из саборске радње. Та околност, дакле, као и то што су се државноправни односаји Угарске у ред довели, с једне стране, а нужда помоћи коју српско народно позориште заиста потребује, с друге стране: извиниће подписани одбор, што је узео себи слободу високи сабор наново покорно умолити да би молбу српског народног позоришта ради субвенције у претрес узео пре, него што се земаљски буџет утврди, како би се у повољном решењу за субвенцију одређена свота могла у исти буџет

уврстити и да би изволео српском народном позоришту онолику годишњу сталну субвенцију из земаљске касе одредити, колика ће мађарском пучком позоришту у Будиму и народном позоришту у Колошвару у део пасти.

Високи саборе! Ми досад не бесмо у том сретном положају као наша државна браћа Мађари и Хрвати, да смо се могли сами за наше потребе побринути, јер не имадосмо као они органа, коме би у дужност и право спадало старати се о унапређењу нашег духовног народног живота.

Али сада, бар тако мислимо, да и тога имамо. Високи сабор представља целу земљу; он је позван да положи темељ на коме ће се зграда среће и напредка свију народа у овој домовини сазидати; на њега су упрли очи све народности у овој земљи и од њега очекују помоћи и лека за сваковрсне застареле ране своје.

У име правде и правичности, у име потомства које ће вам радњу благосиљати, ако свом задатку одговорите, обраћамо се на високи сабор, на скупљене на њему оцеве наше миле домовине, и молимо вас да и српско народно позориште под своје закриље узмете, да га из броја осталих просветних завода о којима се имате бринути не искључите, и да одредите да и оно, као и подобни заводи мађарског народа ступи у уживање годишње сталне помоћи из државне благајне. Ако високи сабор овој нашој на правди и правичности основаној молби задоста учини, то ће се обезбедити живот и напредак српског народног позоришта и стећи ће бесмртно име себи у повеснници просвете народа српског.

Из седнице управљајућег одбора српског народног позоришта држане у Новоме Саду 22ог марта 1868.

Тодор Недељковић
актуар срп. н. п.

Јован Радовановић
заменик председнишки

Главна скупштина магистрата и претставништва, држана 4 априла 1868, упутила је сабору ову претставку ради помагања молбе Одборове:

Висока представничка кућо!

Управни одбор Друштва за српско народно позориште у Новоме Саду јавио нам је, да се поновице обратио на високи земаљски сабор с молбом да се високи сабор при опредељавању државне потпоре за позоришне заводе у земљи обазре и на Српско народно позориште, те да изволи определити бар исту своту на издржавање односно потпору

Српског народног позоришта, коју би определио на помоћ будимском пучком позоришту или народном позоришту у Колошвару.

Речени одбор умолио је уједно и општинство ове сл. и кр. вароши, да ту молбу код високог сабора подупре.

Високи саборе! Српски народ, који живи у Угарској, узда се тврдо у мудрост и увиђавност земаљских претставника, да ће они питање народности, које је животно питање не само српског народа с ове стране Саве и Дунава, него још више и самог мађарског народа, што скорије и што мудрије решити, и тиме све сумње које су се у новије доба због непрестаног одлагања тог питања породиле, уклонити.

Један од првих корака, да се те сумње српског народа уклоне, или бар ублаже, било би уважење молбе Друштва за српско народно позориште, којој овим приступа и општина ове сл. и краљ. вароши. Тиме би високи земаљски сабор показао озбиљну вољу, да је од своје стране наумио учинити све што је право, да се учини задоста основаним жељама и немађарских народности у Угарској, и то бар у кругу просветног развијања сваке народности. Ал' то дело могло би имати још и већег благотворног замашаја по слогу различитих народних живаља у нашој домовини. Кад би остале народности у земљи виделе, да високи сабор почиње задовољавати животне потребе једне немађарске народности, онда би се уопште свима ублажила нестрпљивост: хоће л' им се моћи живети, напредовати и развијати се у Угарској, а напосе би српски народ имао узрока помишљати, да ће се и политична страна питања народности, па и српске, поспешније решити, него што се многи боје.

Ал' осим тога општина ова има и месних обзира који је потстичу, да подупре молбу Српског народног позоришног друштва. Ова је општина уступила у средини вароши место за зграду Српског народног позоришта. То ће се зидање произвести далеко пре и далеко лакше, и друштво ће бити далеко вољније да свој капитал уложи у зграду, ако се опстанак позоришног завода ујемчи сталном државном потпором. А колика ће бити корист и по душевни и по материјални напредак целог становишта ове вароши без разлике народности, ако се овде оснује стално позориште, које ће, кадгод се српска позоришта дружина буде бавила по другим местима, што по друштвеном уставу мора бити сваке године, бити отворено и мађарским и немачким позоришним дружинама, о томе мислимо да није потребно даље говорити.

Услед свега тога општина ове слоб. и краљ. вароши пита се надом, да ће висока претставничка кућа уважити молбу Друштва за српско народно позориште ...

Да ли је општина Нови Сад, према решењу главне скупштине, штампала своју претставку и разаслала свим муниципијама Угарске, с позивом да јој се придруже, не знамо. Али знамо да је Лаза Костић као велики бележник конципирао овај допис:

Општинству

сл. кр. вароши Сомбора (Вршца, Бечкерека, сл. дистрикта велико кикинђанскога, сл. зак. уред. жупаније бачко бодрошке).

Прикључену преставку послало је општинство ове сл. кр. вароши вис. земаљском сабору и подноси је горехваљеном општинству са молбом да је својим уваженим гласом одн. преставком на земаљски сабор подупре.

Из гл. скупштине сл. кр. вароши Новог Сада од 4. априла 1868.

А када те молбе нису имале успеха, Главна скупштина магистрата и претставништва се још једанпут обратила Сабору с молбом коју је мађарски конципирао велики бележник града, Д-р Лаза Костић.

Високи саборе!

Из друге свеске специализованог државног буџета за 1868, стр. 26, објављене у будимској универзитетској штампарији, види општинство овог слоб. крал. града да је за пештанско мађарско национално позориште унесена ставка од 34.000 фор. припомоћи ,док ставке за припомоћ српском националном позоришту нема; дакле да молба Друштва за српско народно позориште, потпомогнута од овог општинства, а којом је тражено да сабор нареди сразмерну помоћ и за српско народно позориште из државне благајне, није од одбора ни изнесена пред сабор.

Ово општинство узима себи слободу изићи пред високи сабор с молбом, да изволи упутити одбор за молбе, нека му поднесе молбу Друштва, потпомогнуту овим општинством.

Из Главне скупштине држане 4 и 6 јуна 1868.

Преко магистрата је суд града Пеште 26 септембра 1868 послао за српско народно позориште завештање Јелене Бозде рођене Белановић од 3000 фор. Задржана је наследна такса 300 фор., али је интерес на ту своту више износио, 340.80 фор., те је Д-р Јован Суботић за позориште примио 3040.80 фор.

Године 1870 кружили су по граду гласови да је дворана у хотелу Царице Јелисавете у којој су приређиване позоришне претставе и забаве склона паду. Зато је 6 септембра 1870 изишла стручна комисија која је нашла да је Ајглерова зграда у овом свом делу одиста склона паду који није искључен, нарочито у случајевима кад на претставу дође велика маса људи.

Градска капетанија је, на основу тог налаза, предложила магистрату да забрани веће скупове и позоришне претставе, а сама је упутила управу Српског народног позоришта и Одбор омладински да онде претставе и скупове не држе. Магистрат је пак упутио капетанију да ову дворану затвори, а власника зграде позвао да зграду оправи у року од два месеца дана, иначе ће власт сама ово крило порушити.

Већ 2 септембра 1871, Главној скупштини се обратила Дружина за грађење дворане ради позоришних претстава и игранака у Новом Саду с молбом да јој се на празном градском простору међу Лебарском улицом и Улицом доброга пастира уступи место под закуп на 30 година. А скупштина је уступила то место на 20 година уз годишњи закуп од 10 дуката, под условом да арена коју дружина мисли подићи буде готова до краја новембра.

18 септембра 1871, министарство унутрашњих дела је послало општини молбу Јакова Добановачког и другова да се забрани деоничком друштву зидање позоришта на тргу Добри Пастир из здравствених и пожарничких разлога, тражећи да магистрат извести о ствари и да поднесе и изводе из протокола о закључцима да се на терет градске благајне прошири исти трг, и скицу трга с ознаком места које позориште треба да заузме. У случају пак да је већ отпочето зидање позоришта, пошто молиоци наводе и пожарничке разлоге против зидања, нек одмах забрани даље зидање, и нек поднесе акте о томе, ко је зидање дозволио, ко план одобрио, итд.

Кад је тај допис министарства прочитан у главној скупштини, 26 септембра 1871, устао је Д-р Јован Субботић и предложио:

Пошто поступак овог тела у овом питању спада у неспорна његова самоуправна права, то нека се онај део министарског отписа, који се односи на забрану започетог зи-

дања само узима с поштовањем на знање. У исто време нека се министарству пошље претставка којој ће се прикључити званични списи који ће неосноване наводе молилаца обескрепити, и изнети право стање чињенице, а навести и разлози који спречавају да се министарски отпис у сваком погледу изведе и нека се онда умоли министарство да одустане од забране зидања, односно да молиоце одбије с дрским њиховим тужбама.

Д-р Стеван Павловић је прихватио предлог предговорника, али с том модификацијом да с обзиром на важност ствари и да се она што пре успешно оконча, отпис понесу министарству два члана скупштине који ће министра и усмено обавестити о правим околностима овог питања.

Предлог Суботића, с модификацијом Павловића, примљен је једногласно, а у изасланство које ће, о свом трошку, ићи министру, изабрани су: Коста Трифковић, судски сенатор, и Сима Марковић, градски претставник.

Отпис министарству конципирао је мађарски Тоша Бекић. У њем се прво констатује да у Новом Саду нема ниједне дворане која би пространством својим послужила грађанским забавама и евентуално потребним састанцима, као што су и приређивање предавања, а нарочито приређивања позоришних претстава, које су овде тако омиљене. Због ове оскудице у дворани прошле зиме су скоро сасвим изостале уобичајене забаве, и то је толико депримирало духове целога грађанства, да је постало општа жеља: ако се не може друкчије, онда заједничким силама да се подигне толико потребна дворана. Услед тога, многи грађани без икакве разлике по вери и народности предали су своју молбу градском претставништву, нека им споменути трг као једини за то згодан препусти уз извесне услове на двадесет година. А претставништво, знајући за потребу такве дворане и за жељу целокупнога грађанства, изаслало је одбор с упутством да план молилаца у сваком погледу строго проучи на лицу места и да о свом налазу извести.

Одбор је прву наредну скупштину известио да плану зидања нема замерке ни у полицајном, здравственом, ни у пожарничком погледу; напротив, повољан је на улепшање града. После тога је молиоцима дана дозвола, и склопљен уговор, у уверењу да се тим испуњава жеља свега грађанства, унапређује се опште добро, а ничије се право не крњи.

Тако будући право стање чињеница, не можемо прећутати запрепашћење с којим је представничко наше тело сазнало за напред споменуту тужбу, односно молбу, а не можемо то прећутати углавном зато што на тужбу неколицине грађана, пуну најдрскијих извртања, и која се труди да ситне приватне интересе одржи против општег интереса целокупног просвећенијег грађанства, стиже нам високи отпис који би, кад би се у потпуности спровео, онемогућио остварење тако тешко израђеног, од сваког нестрпљиво очекиваног и још радоснije прихваћеног плана.

Међутим, с поуздањем у високу увиђавност министарства, претставништво града не сумња да ће оно после овог обавештења одустати од забране даљег зидања, односно да ће одбити дрске жеље тужилаца, па ћемо зато подробније показати неоснованост њихове притужбе.

Пре свега, не зида се позориште, како то они са и сувише познатом алузијом тврде, него грађанска „дворана“ у којој би давала претставе и позоришна трупа, ако би која походила наш град, пошто за ову сврху нема друге погодне дворане.

Што се пак тиче здравственог и пожарничког гледишта, тврдње тужилаца су неосноване, како се то лепо види из прикључене скице трга и плана за зграду. Из њих се може видети да услед подизања грађанске дворане настају три улице обичне ширине, што управо појачава потребну промају; а пожар не може претити околним кућама, пошто би дворану са три стране затварале улице 4—8 хвати широке, а са четврте трг од више стотина кв. хвати. Поред тога, пошто дворана неће бити покривена шиндром, како то тужба тврди, него црепом, то ће околним кућама мање претити опасност од дворане, него ли дворани од њих.

Истина, по граду се проноси глас да је тај трг купљен уз припомоћ више приватних лица. Али из приложених извода из протокола године 1851 види се да је општинство овај трг купило једино у сврху улепшања града, без икакве помоћи од појединаца. Зато би било врло жалосно кад би министарство таквим уличним казивањима за љубав хтело спречити извођење плана који се толико допао целокупном грађанству. Жалосно би било тим више, што од личности које су притужбу потписали само су троје кућевласници (Јаков Добановачки, Хирш Каролина и Шрајбер Фердинанд) који су донекле заинтересовани у овој ствари.

Пошто је нагласила да уступање четвртог дела трга спада у законом гарантовану аутономију града, представка наводи да су подузимачи одмах после склопљеног уговора

приступили зидању дворане, и кад је стигла забрана министарства, већ су били уложили у своје подузеће 12.000 фор. Кад би град, дакле, у потпуности извршио високу наредбу, подузимачи би могли одустати од уговора и од града тражити накнаду уложених трошкова, док град од тужилаца који не пружају потребне гарантије, у случају добивене парнице, не би могао добити задовољштину.

Представништво је зато молило да министарство одбаци неосновану притужбу Добановачког, Шрајбера и других.

Видевши да град не обуставља зидање дворане ни после министарске наредбе, Добановачки и Шрајбер пријавише то великом жупану, Мати Ленарду, и овај је већ 29 септембра 1871 тражио о свему обавештење. Оно му је послано 9 октобра, према концепту Д-ра Илије Вучетића. У њему су највише речени разлози због којих град није обуставио зидање дворане према наредби министарства.

О томе, како је град дошао до трга Добри Пастир, сачувани су изводи из протокола о седницама магистрата и претставништва. Према њима, 10 марта 1851 призван је пред магистрат Иноценц Першина и опоменут да на кућишту бивше Вучинчевице, које је испод руке купио за 1200 фор. шајна, ништа не подиже, будући да град жели за себе купити то градилиште. А 28 марта 1851 закључили су магистрат и претставништво да град, „за распространити сокак и улепшати варош“, купи и кућу бивше Вучинчевице и ону до ње звану Zum guten Hirten. Овом приликом, спомиње се и нека варошка штала ту код кућа које је требало демолирати. Најзад, 26 новембра узели су магистрат и претставништво на знање допис земаљске управе у Темишвару од 16 новембра, којим одобрава куповину куће од Першине и Доброга Пастира од Тришлера, за коју последњу је плаћено ваљда 3000 фор. шајна.

Ипак, 6 децембра 1871, министарство унутрашњих дела је допустило зидање „грађанске дворане“, замерајући магистрату што није за ово зидање искао претходну дозволу министарства.

2) МУЗИКА

О неговању музике у првом и другом Новом Саду, у оном после 1748 и у оном после 1849, немамо богзна шта рећи.

Стихови наших песмарица из XVIII столећа сведоче да је и музичке културе, као и опште цивилизације, у Новом Саду под крај тог столећа, било више, него што се види из архивских списа. Песмарица Аврама Милетића, писана негде 1778 до 1781 има критику новосадских грађанских кћери и њихова сувише слободна, раскалашна живота:

Господарске кћере на пенчере седе
А за сваким оне по сокаци гледе,
С ким јесте рада беседити хоће
На папиру белу она му нотира
И у време кратко шњиме профитира,
Јербо су учене свакој политики.
Компламенте творе, немецки говоре
А у штонту своме тому нису учене.
Читати и писати, арфе и минете...

То јест, поред немачке конверзације, знају певати уз харфу и играти менуете, а не знају водити трговачких и занатских рачуна. Али, то је критика која показује само једну страну медаље.

Сасвим је природно да се о музичарима говори најпре у вези с католичком црквом. Примивши у своје богослужење и инструменталну музику, ова се показала, као и у питању вајарства, већа пријатељица уметности, него ли њен слабији такмац, црква источна.

13 јануара 1777 музиканти католичке цркве моле да се трубе забране неком Стефану и Михајлу који с Циганима свирају при игранкама. Магистрат је закључио да ће им трубе конфисковати, ако се буду њима служили, а зими и лети смеју свирати до 10 сати ноћу.[1]

Као што се из ове белешке види, с обзиром на потребе римокатоличке цркве, њеним музикантима је дата искључива привилегија за дувачке инструменте. Али су напредовању музичке уметности стављане друге запреке. У дане постова, музика је била забрањена у јавним локалима. Па ни у месојеђе се није смело сваки дан свирати. Тако знамо да су 3 јануара 1788 Јохан Георг Behndl и остали музиканти писмено замолили магистрат да би им кроз месојеђе допустио музицирање бар трипут недељно, сваки пут до поноћи. А магистрат им је одобрио да у току ових месојеђа сваке недеље и празника по старом и новом календару смеју музицирати до поноћи.

Дворска комисија Тамишког окружја пооштрила је фебруара 1789 ова ограничења: сасвим је забранила за дане тежатнике јавну музику у гостионицама и крчмама, а недељом и празницима је допустила само до десет сати ноћи. За месојеђе је рок продужила свега до 11 сати, изузев прирећивање јавних игранки, за које није прописан сат који би публици сметао у забављању јој, него је то препуштено вољи балских гостију.[2]

Али се показало да искључива привилегија на дувачке инструменте не води добру. Михаел Лерх је купио стару градску кућу, подигао нову зграду и у њој модерну гостионицу, а није могао добити у Новом Саду дувачки оркестар за балове. 14 фебруара 1794 се потужио магистрату. Овај је поверио сенатору Валтеру да ствар испита и реферише. Валтер је реферисао да се искључива привилегија за дувачке инструменте не може одржати. У Новом Саду има више гостионица првога реда са дворанама за јавне игранке: Грајнерова и Лерхова, Златна патка, Енглески краљ, Зелени венац, гостионица Симе Рацковића, да друге и не спомиње.

[1] Прот. 1776-78, стр. 244.

[2] 1789 Fasc. 8 S.

Regens chori Комарек има десет музиканата, међу којима има и непоузданих бекрија, тако да он не може дати свираче ни за две гостионице, а то није право према онима који остају без музике, иако подносе исте терете. На потребе цркве се ту не треба обазирати, пошто музика, по речима Јосифа II не чини битан елеменат болослужења. А црквеним музикантима је и онако недавно одобрено 30 ф. годишње, што је доста за њихову већином бедну уметност.[3]

Знатно мање је за неговање музике чинила црква православна, која је допуштала само вокалну музику. Главни корак као да су учинили новосадски трговци кад су, пре Буне, у Нови Сад из Беча довели личност загонетног порекла, Грка Морфидиса.

21 јуна 1875 изишао је Морфидис пред магистрат с оваквом молбом:

Као што је славном магистрату познато, он је преко магистрата већ потражио какво слободно купатило за Мехадију, тако и подвоз на пароброду — но како је са дуге своје болести у тако оскудно стање пао да ни најнужније препитање и друге ситнице није кадар новчано подмирити, то се обраћа славном магистрату односно претставништву да би му једном свотом новаца у помоћ притекло да би своје порушено здравље унеколико опоравио и дошао у такво стање да би се својим редовним путем као и досада издржавати могао.

Нису важне ове белешке, па их објављујемо само зато што немамо важнијих:

Године 1823 продавана је на лицитацији оставина Марије Бижић, рођене Драгојевић. Између других ствари продан је том приликом и фортепијано, за који је Тома Грегуш платио 114 фор.

Године 1828 Лауренц Motsak, clavicordi confector, замолио је и добио од магистрата дозволу да се овде настани.[4]

Године пак 1841, Готфрид Welczl, clavicordapaeus имао је парницу с Јеврејком Хоровиц, коју је тужио због зеленаштва.[5]

[3] 1794 Fasc. 12 No. 1227.
[4] 1828 Прот. 5233.
[5] 1841 Прот. 3069.

Неважни ови подаци сведоче да је у Новом Саду ипак било више музичког живота, него што бисмо слутили, кад њих не бисмо имали.

12 септембра 1857, Јулиус Kübler, који је у Панчеву био 18 година професор музике, пријавио је магистрату да сад жели напустити то место, те у Новом Саду основати јавну музичку школу за виолину, гитар и певање. Молио је одобрење, и да га магистрат помогне у набавци згодна локала и потребних реквизита, а сам је обећавао да ће два сиромашна даровита детета поучавати бесплатно.

23 децембра 1857 јавља градском начелнику да је своју музичку школу отворио 1 новембра, те моли да му се од тога дана упути на исплату помоћ од 8 фор. 20 кр. сребра месечно, коју му је одобрило Намесништво Војводине. Најзад моли ближе упутство у погледу његове обавезе да ће бесплатно у музици поучавати два сиромашна, даровита младића.

Иницијативом мушког певачког друштва Ujvidéki Dalárda (које се звало и Neusatzer Liedertafel) основана је 1879 Neusatzer Allgemeine öffentliche Musikschule. 30 септембра 1879 Dalárda је у ту сврху тражила и помоћ магистрата, и овај је, према стилизацији Стевана Поповића Пеци, узео у обзир „да је истакнута цел општа, тако да ћеду се деца оноварошког грађанства, брез икакве разлике, у свирки изобразити моћи“, и предложио скупштини „да се за 1880 г. подпора од 200 фор. под тим условом одобри, да варош има право како надзора, тако и прегледања закључни годишњи рачуна“.

Већ у јулу 1879 штампом је објављен план за школу која је имућној деци имала давати темељну и систематску, а сиромашној и јефтину наставу у музици. У том плану је изречено да школи за прве две године треба фонд од 1—2 хиљаде фор., за случај да се у почетку не јави довољан број ученика. Према плану, учило би се певање, виолина и клавир. У свакој од тих дисциплина би течај трајао три године. У почетку, број би ученика био ограничен

за разред певања на	12
за клавир на	6
за виолину на	6

Ученици могу имати од 9 до 18 година.

Ученици певања би плаћали годишње	24 фор.
ученици виолине	36 фор.
ученици клавира	36 фор.

Сви они који буду прилозима помогли да дође до овог завода, чиниће Удружење новосадских пријатеља музике, па ће сваке године делегирати административни одбор. Пословни језик, бар у почетку, је немачки. 10 августа 1879 у магистратској дворани састала се оснивачка скупштина пред коју је изнесен споменути план. Ова је скупштина изабрала за претседника ad hoc Теодора фон Хирша. Затим је већ постојећем одбору Даларде додала неки помоћни савет (Beirath) у који су изабрани прваци либерала у Новом Саду, Хирш и опат Бенде, а од Срба Стеван Поповић Пеци и Љуба Стефановић.

Нажалост, наши ограничени извори нам ништа не кажу о раду те музичке школе, који као да је отпочео 15 септембра 1879. Знамо само толико да је у то време претседник Даларде био Виктор Тауш.

3) СЛИКАРИ И ДРВОРЕЗБАРИ

Сликари и дрворезбари су радо становали још у Петроварадинском Шанцу, а у Новом Саду још радије, пошто је овај град трговине и заната био имућан и многољудан.

Од сликара, први познати нам овдашњи становник јесте Аћим Марковић. Родом из Будима, овај већ 1732 живи у Шанцу, где 18 септембра 1732 записује на рукопис житија светог Саве и Симеуна да је та житија у дому хаџи-Недељка Богдановића прочитао и многу корист у њима нашао.[1] Године 1740 отселио је он у Хрватску, где је сликао за православне цркве, а бавио се и продајом књига. Године 1745 забележио је он да је молер и књижар, да је рођен у Будиму, па да је онде и сликарство научио, а да је становник Петроварадинског Шанца. Изгледа, наиме, да се из Хрватске враћао у Нови Сад. Његова жена, Терезија, у свом тестаменту каже да ју је Аћим оставио 1747, што би имало значити да је тада поново напустио Нови Сад. Најзад, знамо да је, може бити 1757 године, крадом напустио Пакрац, где је живописао саборну цркву, те дошао у Нови Сад, па овде и умро.

О сликарским радовима Аћима у Шанцу и у Новом Саду не знамо скоро ништа. Жена му је Терезија имала четири слике, вероватно Аћимове радове: једна је била њен портре, друга Марија помоћница, а две су ваљда биле мртва природа, воће и живина. Аћимове сликарске реквизите продане су, ваљда 1760, Ђири Молеру у Фелдварцу за 10 фор. Имао је Аћим погођен сликарски посао за неког Петра Панића у Пивницама, и за Живка Будимировића сапунџију у Новом Саду.

[1] Новосадске биографије III, 45.

Кад је умирао, Аћим као да је био поново ожењен, пошто се у протоколу магистрата спомиње његова удовица. Са поменутом Терезијом, која је била римокатоликиња, имао је сина Антонија и кћер Сузану.

Године 1750, у Новом Саду живи и ради и Јанко Молер, више познат под именом Јанко Халкозовић. Исте године већ је купио кућу у Новом Саду. За друга му Васу Молера, Остојића, знамо да је 1753 имао кућу у заједници с неким поп-Арсенијем. Године 1757, Васа Остојић је од града купио шест јутара земље на сентомашком друму, а Халкозовић је заједно с неким Петром Мијатовим купио 22½ јутра.

Остојић и Халкозовић чине скоро кроз целу другу половину XVIII столећа еснаф сликара у Новом Саду. Као такви, они протестују 1776 код магистрата што су два страна сликара, који немају права грађанства, нити поседа у Новом Саду, и не подносе јавне терете, а ипак су овде, на њихову штету, примили сликарске послове. Магистрат је решио: чим странци доврше отпочети посао, забраниће им даље примање послова, и упутиће их у место одакле су дошли.

Не само да су чинили еснаф, него су Халкозовић и Остојић радили ортачки. То се види из историје иконописања Манастира Раковца у којој се они називају ортацима, спомињу се и њихова разрачунавања, из којих се види како Остојић као socius ради послове које је Халкозовић погодио.[2]

Једном речју, овим сликарима посао добро иде, и они су солидни грађани у чијем животу нема скоро ничега чергарског. Године 1756 Халзаковић је добротвор сирочета, девојчице од осам година која је остала без родитеља. 9 маја 1760, Васа Молер је постао члан градског одбора, сексагинтавирата. Обојица су се женили; Остојић, изгледа, двапут. Халкозовић је имао сина, Максима Јанковића који је изучио трговину. Остојић је имао две кћери, Јелу, удату за Јована Ранковића у Новом Саду, и Ану удату за Илију Стејића у Сегедину; а имао је и три сина који су сви школовани. Од синова му, Јован је 14 фебруара 1782 добио адвокатску диплому, био је, дакле, један од првих Срба адвоката; године 1789 именован је за сенатора Новог Сада. Петар, средњи син Васе Молера, радио је неко време сликарске послове; 21

[2] Новосадске биографије III, 286.

фебруара 1789 спомиње га митрополит Стратимировић као „молера новосадског“[3]; 1793 и он је у служби новосадског магистрата, прво као пристав пореске, после као шеф домаће благајне. Најмлађи син Васе Молера, Ђорђе, био је 1798 подбележник сремске жупаније. Он је могао добити службу код жупаније само тако, што је Васа Молер 1791 на препоруку митрополита Стратимировића добио племство. Исте године, пре него што му је експедирана племићска диплома, Васа Молер је умро, оставив синовима приличан иметак од 3100 фор. Синови су му већ тада, уортачени међу собом и с Јованом Стратимировићем, трговали храном. Ваљда је та трговина била срећна, јер су Остојићи већ 1798 почели радити око тога, и 1800 купили за 60.000 фор. спахилук Велики и Мали Шемлок.

Не много по смрти Остојића и Халкозовића, у Нови Сад је дошао знаменитији од њих сликар Арса Теодоровић. Он је 1796 купио у Новом Саду кућу, али је већ 1797 продао и некуд отишао за својим послом. Године 1802 вратио се у Нови Сад, добио грађанство, и 1803 поново купио кућу. Сад је све до смрти своје 1826 живео у Новом Саду, а одлазио је из Новог Сада само кад су га сликарски послови некуд звали. Поред презимена Теодоровић, има он и презиме Пантазић.[4] Према томе, кад се у чланку Бачки Руси[5] каже да је иконостас цркве у Руском Крстуру резао Арсеније Марковић, а живописао Арсеније Пантазић; да је иконостас цркве у Куцури живописао Арсеније Тодоровић, и да су сва три та Арсенија били Срби, онда ту нема три, него само два Арсенија.

Колико је презиме Пантазић било у употреби, види се и по овоме: у протоколу крштених Алмашке цркве је забележено да је 9 децембра 1804 једно нахоче крстила „Екатарина супруга Гд. Арсениа Пантазича малера, жителя здјешњаго“.

Ни Димитрије Аврамовић није рођен у Новом Саду, иако му је отац овде имао кућу, иако наш магистрат за њега каже да је filius gremialis, овдашњи син. Али је он прво своје опште, па и стручно образовање доби у Новом Саду.

[3] Дим. Руварца Архив IV, стр. 260.
[4] Новосадске биографије V, 154.
[5] Прилог Летопису М. С. 1928, стр. 54.

Овде је учио основну школу, овде и прва четири разреда гимназије. У четвртом разреду му професор био Ђорђе Ђорђевић „с којим је Аврамовићев ватрени и слободни дух на многе незгоде наилазио“, те је зато напустио гимназију, па је две године дана учио цртање код Атанасија Николића, а после тога сликање „код неког сликара мање цене, Матије Јовановића, неког Талијанца и неког Ивана“.[6]

Ако нам и јесте непознат Матија Јовановић, бар знамо ко је био „неки Талијанац и неки Иван“. Талијанац је, о том нема сумње, Алојз Кастања, код којег је, кажу, учио и Павле Симић.[7] Castagnia је у Нови Сад дошао из Мантове, може бити око 1820 године, и овде радио до своје смрти у години 1840.

Иван је био несумњиво новосадски, по рођењу можда петроварадински Хрват, Иван Иванић „mahler i zlatar“ који је 1835 за магистрат малао царске грбове, и 1841 хтео на лутрији да прода своју икону богородице, а умро у Новом Саду 1845.

У Новом Саду је рођен године 1818 солидан сликар Павле Симић. Али му је отац рано умро те је као дете напустио Нови Сад. Али се овамо вратио и овде учио сликати код Алојза Кастање (Castagnia) Италијана из Мантове.[8] После је од 1837 до 1841 учио на сликарској академији у Бечу. Године 1853 венчао се у Новом Саду с једном од кћери адвоката Григорија Јовшића. Из Новог Сада је одлазио само кад је живописао цркве, али се овамо враћао, па је овде и умро 1876.

То су најкрупнија имена новосадских сликара. Поред њих има врло много ситнијих имена. Тако се 1751 у протоколу магистрата спомиње Никола Нешковић, пиктор ком је један Новосађанин дуговао 277 фор. — Године 1776 у протоколима магистрата се спомиње пиктор и грађанин новосадски Јован Поповић, и он као кредитор. — Године 1776, умро је у Новом Саду Димитрије Константиновић Молер, који је своју уметност изневерио, па као ортак свог таста, почев од године 1759, трговао и држао крчму. Али у једном акту из 1772 нашли смо овакву белешку:

[6] Јавор 1892 стр. 769.
[7] Новосадске биографије V, 43.
[8] Новосадске биографије V, 43.

Плати Димитрију молеру што је за живота почившаго Хачие (Зарије Поповића) у кући пословао по дувару и прочаја . . . 15 фор.[9]

Та белешка потврђује друге сличне доказе да су у Новом Саду пикторима и молерима називани и собосликари. Тако је 1820 Петар Блау, чија је гостионица имала и позоришну дворану, замолио магистрат, нека примора Јевреjина, пиктора Ауербахера, да доврши уговорено малање дворане (salae picturam).[10]

19 фебруара 1773 добио је новосадско грађанство Јован Благојевић, православне вере, родом из Сегедина, по занимању pictor.[11]

Изгледа да је пре 1775 у Нови Сад стигао молер Ђука Шереметов, за којег је забележено: oriundus ex Russia. Он је портретисао своју кћер. У оставини му нађен је сликарски алат, око 20 кичица и 10 оквира. Нешто од овог алата продано је Петру Молеру, ваљда Остојићу. Иначе, и Шеремет као да је изневерио своју уметност, па се одао на хватање разбојника и њихових јатака. У том послу њега је 1807 без трага нестало.

Године 1781 спомиње се као новосадски молер Георгије Лацковић, ожењен Јелисаветом, ћерком поч. свештеника Јеврема Благојевића.

Међу новосадским Хрватима нашли смо самоука-сликара Ивана Крклеца. Он је, може бити, био син гомбара Грге Крклеца који је тврдио да у Новом Саду живи од године 1736. Приликом инстаурације Грга је постао избрани грађанин, али је већ 1749 брисан као membrum minus aptum et idoneum. Био је Грга незгодан човек, изазивао је свађе и батине, рђав платац порезе. Иван Крклец је 1765 имао парницу због обијања дућана; казну је избегао тиме што је ступио у војску. Али је оданде отпуштен као непоправим. Године 1777 Иван је ухапшен у Пожези, у Славонији, и за њега се каже да је professione pictor. Новосадски магистрат је нато додао да Иван додуше није учио вештину сликања, али ју је присвојио природним даром.

[9] 1772 Fasc. 2.
[10] 1820 Прот. 1124.
[11] 1774 Fasc. 10 sub C.

20 (8) августа године 1802 правио је тестамент Михаил Зелковић civis et pictor новосадски о коме смо свега толико и нашли у овом архиву. Из тестамента се види да је био жењен Евом Лукић која му је донела мираз од 507 фор., да је помоћу тог мираза зидао кућу на градилишту наслеђену од материна оца. Деце као да није имао.[12]

Још једно име сликара имамо из XVIII столећа, опет, може бити, руско име. Знамо да је био православан и да се двапут женио Андрија Шалтист. Из првог брака је имао кћери Софију и Катарину. Године 1783, као удовац се оженио удовоицом Ирином, рођеном Топаловић, ћерком новосадског пароха Јована. Топаловић-Петровића. Други брак Андрије Шалтиста није био срећан, па је 1793 дошло до бракоразводне парнице. Шалтист је Ирину оптуживао да претерује у пићу, да пада пијана по сокацима, да подводи жене и девојке.[13]

Пре него што је парница довршена, Шалтист је умро, 1797 или 1798. Ирина је уживала кућу првога свог мужа, Николе Живковића, кројача, на коју је имала неко право саборна црква.[14] У свом тестаменту од године 1796 Ирина је опозвала брачни уговор са Шалтистом из 1783, а кућу је завештала саборној цркви под погодбом да је црква погребе и учини јој подушја.[15]

Том завештању су се опирале Андријине кћери из првог брака: Софија Шалтист удата Милинковић и Катарина Шалтист удата Продановић. Парница, покренута због те куће, млако је вођена до 1832, а онда је заступник Обштества, адвокат Павел Јовановић, успео да се та парница, због нехата, избрише из низа осталих парница.[16] Међутим, још и године 1857 јавила се Наста Продановић удата Пекић, кћи Катарине Шалтист. Из Прогара код Купинова распитивала се она о кући деде јој, Андрије Шалтиста, која се налазила између саборне цркве и епископске резиденције.

Скоро двадесет имена новосадских пиктора или молера смо, дакле, нашли у Новом Саду XVIII столећа. Нажалост

[12] 1802 Fasc. 10 No 1979.
[13] 1794 Fasc. 24 No 2280.
[14] Ibidem.
[15] 1832 Fasc. 9 No 5105.
[16] Ibidem.

врло мало, скоро ништа о сликарском раду им. Као и друге занатлије, и ови сликари су записивани приликом пописа новосадског становништва. У тим пописима смо нашли и ове податке:

године 1772 било је овде 4 сликара, један римокатолик, 3 православна,
године 1774 било је опет 4 сликара, 1 римокатолик, 3 православна, и код последњих 1 помоћник, 1 шегрт,
године 1780 један римокатолик, 4 православна, 1 помоћник, 7 шегрта,
године 1781 све исто, али 2 помоћника.

Од дрворезбара у Новом Саду, говорићемо само о двојици браће, Арсенију и Ауксентију Марковићима. Њихов отац Марко Гавриловић, родом из Панчева, добио је 22 маја 1772 године грађанство Новог Сада, доказав да је столарски занат изучио у Темишвару. Али је резао у дрвету и фигуре, а научио је и пилторски посао, тако да га је свет звао склуптором, пилтором (Bildhauer). Од оца су оба заната научили и синови, Арсеније и Ауксентије. Цех столара волео је гледати у Марковићима дрворезбаре, па је ишао до владарке са својом молбом[17] да се Арсенију Марковићу забрани држати столарске момке и радити столарске послове. Магистрат је, међутим, тврдио да је и Арсеније столар; да уме само цртеже правити за православне олтаре, а режу му их пилторски момци, па му је забранио да столарске послове ради за Нови Сад (зато што није ушао у цех). Али му је допустио да држи момке за послове у околини, тим пре што је већ имао погодбу да изради олтар за православну цркву у Фелдварцу, па се за ову дозволу заузео и пуковник Станисављевић. Напослетку, Марковић је обећао да ће тражити и цехалну привилегију (дрворезбари, због малог броја, добивали су цехалну привилегију заједно с посластичарима!).

Већ 1773 Марковић је, каже магистрат у свом реферату Намесничком већу, премного хваљен и извикан као дрворезбар; његови се олтари хвале, а и отац да му се у том одликовао.[18] С млађим братом Ауксентијем, Арсеније ради

[17] 1773 Fasc. 10 sub B.
[18] 1773 Fasc. 8 sub E.

дрворезбарске послове за цркве у Бачкој и Банату, Срему и Славонији. „Они су први слободну ову уметност донели у ове крајеве и у њој поучили Србе“, тврдио је Стратимировић.

Према списима овог архива, радили су олтар, рипиде за Фелдварац 1773; за унијатску цркву у Бечу 1775; 19 септембра 1792 направио је Ауксентије уговор с обштеством иришким да у тамошњој николајевској цркви подигне крст над темплом; стубове на којима је митрополитски сто и престо богородице; на женској препрати опет стубове и два иконостаса заради икона; два двокрилна ормана у два угла женске препрате, и трећи у олтару за црквене потребе. 3 маја 1804 општинство мошоринско уговорило је с Ауксентијем да за његову цркву изради темпло, певнице и архијерејски сто, „и то све у јединоме штуку да будет свјазано, и то да будет добро, чисто и порјадочно, симетрическим расположенијем устројено и от добра материала, липова и чамова дервета грунтови, а ксимсови да будут чамови, иконе и прочи билт-хауерски посао да будет липови, и то јеште за два љета да будет совершено . . .“ За сав тај рад имао је Марковић од обштества добити 1600 фор. и 10 мерица пшенице. Али он посао није довршио, па му је сестра-наследник вратила капару. 16 фебруара 1804 направио је Ауксентије уговор да за 400 фор. до конца маја 1804 направи предикаоницу, 4 рипиде и крст. И док је Ауксентије умирао, ваљда 16 априла 1806, његови помоћници су били на послу, подизали су иконостас у Бингули.

Браћа Марковић се нису бавили само занатом, него и политиком. Старији Арсеније био је у пријатељству с хоповским архимандритом Јованом Јовановићем, и посредовао је преко Секереша, цензора књига у Бечу, да Јовановић постане епископ. Негде 1788 они се посваде, и сад настаје дуга и нелепа борба између Марковића и Јовановића, о којој има доста аката и у архиву новосадског магистрата, а још више у Бечу. У тој борби лепше изгледа епископ, јер се Марковић јавља као денунцијант који због своје привржености династији навлачи на себе мржњу Срба.

Упоредо са својим денунцијацијама против Јовановића, Арсеније Марковић је поднео молбу да му се подари угарско племство. Овој молби приложио је прво атестат

магистрата у ком се каже да су он и брат му Ауксентије први дрворезбари међу новосадским Србима, да се њихови послови хвале у осам православних епископија, да су 1775 у Бечу одликовани златном колајном; да је Арсеније 1776 постао избрани грађанин, а 1789 да је због ратних прилика придодан био градском капетану као комесар и као такав стекао заслуга. А брат му Ауксентије исто је тако вешт дрворезбар, што је показао у Успенској и Алмашкој цркви у Новом Саду, и другде. — Приложио је и већ споменуто сведочење Стратимировића и сведочење вршачког епископа Јосифа Јовановића Шакабенте, који је хвалио Ауксентијев посао у вршачкој саборној цркви.

Можда мање због уметности своје, а више због Арсенијевих денунцијација, браћа су добила племство, плативши обичну таксу од 1500 фор. Али деце ниједан нису имали, него је Арсеније адоптирао неког Александра из Шаренграда. Први је умро Арсеније, негде око 8 новембра 1799, имајући у обштеству службу претседника избранога гражданства, tribunus plebis. Свом посинку није оставио велик иметак: кућу, виноград на каменичким Ширинама од 40 мотика, и неке 2000 фор. у облигацијама. Ни посинак га није много преживео: 12 јула 1803 отворен је и његов тестаменат којим своје наследство од поочима завештава стрицу Ауксентију.

Овај као да је био у добрим односима с епископом Јовановићем, али је имао борбу с магистратом, особито са суцем Јозефом Сопран и са сенатором Јованом Остојићем. 24 јануара 1803 упутио је Ауксентије тужбу владару против горње двојице, па и против адвоката Јована Камбера. У то време, одиста, у магистрату није било реда; већ у току 1803 године морао се Сопран одрећи и судачког и сенаторског места, али то као да није постигао Ауксентије својом тужбом.

Ни Ауксентије није дуго живео: 30 марта 1806 је умро, а 16 априла је отворен и његов тестаменат у ком казује последњу своју вољу: да га погребу код Алмашке цркве, где му и родитељи почивају; да му наследник буде Ауксентије, унук сестре му Марије, удове Маринковић; да се и деци сестре му Насте, удате Теофановић, Атанасију и Марти, изда по 300 фор.

Тако је у Новом Саду нестало угледних дрворезбара. Не знамо ништа о подмлатку који би код браће Марковића био изучио њихов занат. Међу калфама које су још 1806 радиле код Ауксентија, свега је један Србин: Радован. Остали су у рачунима забележени као: Прајз, Јано, Мартин, Сигисмунд и Мађар.

То су новосадски ликовни уметници о којима смо нашли података у нашем архиву. Њихов би број био већи, кад би се овде препричавало оно што други знају без помоћи овог архива. Онда би се могло овде говорити и о Стеви Тодоровићу који је 1832 рођен у Новом Саду, па овде имао и сроднике (међу њима и Д-ра Илију Вучетића).

Иначе, од новосадских Несрба нашли смо само једно име сликара.

13 априла 1873 затражио је путни лист за све европске државе академски сликар Франц Гифингер, о којем су министарству унутрашњих послова дати ови подаци: завичајан је у Новом Саду, рођен 1826, средњег стаса, лика дугуљаста, косе црне, очију плавих, римокатолик, глув и нем, писмен. Молбу је написао немачки. Путни лист му је уручен 7 маја 1873.

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Друштвеним животом називамо човеково кретање у организацијама у које није ушао већ својим рођењем (а таква је принудна организација држава, у нашем случају и жупанија, те општина, нација, црква), него у које ступа од своје добре воље, у тежњи да унапреди неку ствар коју нарочито воли, а која је мање или више препуштена приватној иницијативи.

Таквих, слободних, непринудних организација није било у Новом Саду године 1748, кад је он добио ово име и привилегију слободног краљевског града. Те године, 1748, сваки Новосађанин је члан једне од трију верских организација: српско-православне, римокатоличке или јеврејске. Сваки Новосађанин је или грађанин, или контрибуент, изузев Јевреjина који није ни једно ни друго, него је Judaeus toleratus. Сваки трговац мора бити члан Коморе, а сваки занатлија мора бити члан свога цеха, еснафа. Према томе, све функције које данас врше слободне организације биле су 1748 у делокругу принудних организација. На пример: добар део послова који данас врше слободна погребна удружења, вршиле су трговачке компаније или занатлијски цехови (еснафи). Тако је већ поводом првог нацрта статута, који је Марија Терезија 1760 хтела да подари купеческој компанији у Новом Саду, забележено да ће удружење трговаца имати дужност да имањем посрнуле чланове о свом трошку погребе.

Код занатских еснафа је још јаче наглашена ова дужност организације. За случај да се поболи мајстор или калфа, и осиромаши тако да не може набавити оно што му треба у болести, требале су му еснафлије помоћи да оздрави, било својим прилозима, било из еснафске ладице. А кад мајстор или калфа оздрави и стање му се поправи, има еснафу вратити предујмљену своту. Ако ли умре, на

позив главног цехмајстора, дужни су сви мајстори, калфе, неки пут и шегрти, ићи на погреб, па неки пут и на четири парастоса.

Црквене општине су имале у оно време нарочито пространо делокруг и чиниле да су слободне организације биле скоро непотребне. Црквена се општина старала о школи, старала се и о сиротињи која, у случају болести, нема ко ће је неговати; она је издржавала школу и болницу. У ове сврхе, као и за изградњу цркве и за унапређење богослужења, црквена општина је имала фонд у који су чланови ревносно прилагали, а нарочито су издашно завештавали, правећи тестаменат. Средином XVIII столећа искристалисало се било схватање да се трећина иметка којим располаже тестатор има дати на подушје, за душу покојника, а то је мера која потсећа на данашње наследне таксе, јер је ублажавала неједнакост у расподели материјалних добара. Поред тога новци су фонда црквене општине давани на приплод, па зато ове општине можемо назвати и првим нашим штедионицама. И у овом, дакле, погледу принудне организације су замењивале данашње слободне организације.

По нашем знању, прва слободна организација у коју су се грађани уписивали по својој драгој вољи, а нису притом питали, да ли су чланови српске православне или римокатоличке црквене заједнице, прва слободна организација приватне иницијативе јесте и данас постојеће Стрељачко удружење, Societas Jaculatoria, како је оно називано некада званичним латинским језиком.

О Стрељачком удружењу и његову стрелишту се у архиву новосадског магистрата налази мало података. Утешно је ипак што знамо, кад и како је оно основано.

Године 1790, побуђени курзираном препоруком државне власти, тридесетак новосадских грађана се удружило у стрељачко удружење[1]; од Чонгради Пала су за 423 фор. купили његову оронулу кућу, па у њеном пространом дворишту подигли гостионицу и врт у чијем су једном куту удесили све што треба за вежбање у стрељању. На све то су потрошили 2435 фор., тј. толико је износио дуг удру-

[1] 1794 Fasc. 11 Nr. 1192.

жења 20 априла 1794, кад је удружење почело тражити начин, како да се ослободи дуга.[2]

Тада је претседник Стрељачког удружења Јозеф Кербер, апотекар и сенатор. Имамо разлога мислити да су оснивачи удружења били претежно, ако не и искључиво, Немци. Кербер је 20 априла 1794 предложио магистрату да град исплати дугове удружења, зграду да употреби у опште сврхе, али тако да удружење и даље употребљава стрељану. Према дугу од 2435 фор. стоји свота од 3586 фор. колико је удружење уложило у кућу (Domus Jaculatoria), тако да ће град јефтино доћи до куће.[3]

Наравно, такву је трговину морала претходно одобрити Придворна угарска комора у Будиму. Пре него што би донела решење, Комора је заискала мишљење магистрата. 18 јуна 1794, магистрат је дао овако мишљење:

Град има зграду од добра материјала, али у удаљеној уличици, коју употребљава свега три месеца годишње, док траје предење свиле. Међутим, сваке године су потребне оправке, а због удаљености та се зграда не може ни за квартир официра употребити. За град би било врло повољно кад би ту зграду продао на лицитацији, па новцем отуд добивеним исплатио дугове којима је оптерећена гостионица Стрељачког удружења. У зграду те гостионице би се могла сместити свилара; стрељана би и даље онде остала, а грађани који су се у доброј намери удружили, не би посрнули под тешким теретом.[4]

Економски одбор био је другог мишљења; он је једногласно закључио да стање благајне не допушта примање зграде Стрељачког удружења и с таким мишљењем препустио да ствар реши Комора.[5]

Изгледа да је Комора одобрила граду да купи кућу удружења. Градски начелник Јозеф Сопран, 9 јуна 1795, већ је предлагао да град прими и кућу, али предионицу свиле да пренесе из свиларе тек на пролеће. Али, магистрат је

[2] 1794 Fasc. 13 No 1293.
[3] 1794 Fasc. 11 Nr. 1192.
[4] 1794 Fasc. 13 Nr. 1293.
[5] 1794 Fasc. 2 Nr. 190.

нашао да би то било пренагљено, да треба тек преговарати с удружењем о цени те задужене и паду склоне зграде.[6] Према томе, ми не можемо поуздано рећи, да ли је Стрељачко удружење од свог почетка радило на истом месту, на коме је било доскора (Шиштат).

Током времена, наравно, у друштву су се дешавале промене, крупније или ситније. За годину 1822 знамо да је претседник удружења (primarius magister) неки Леополд Rieszenhuber. Када је умро капетан градске полиције Дајмек, по молби Ризенхубера, магистрат је за комесара свог при удружењу изаслао сенатора Јована Миливојина,[7] док је 1823 комесар постао сенатор и капетан градске полиције Јован Камбер.[8] Може бити да се из овога сме извести закључак да су Срби сад већ у већем броју чланови удружења.

Врло вероватно, удружење је већ 1790, приликом оснивања, имало своје статуте. Ако је то тачно, онда смемо рећи да је оно, године 1838, мењало статуте. Комесар магистрата при удружењу био је тада сенатор Карл Грегуш. Преко њега, удружење је поднело магистрату на одобрење ваљда неке нове статуте. Магистрат је, 5 фебруара 1838, изаслао одбор (Кербер, Камбер, Хубер и Илија Стојановић) који ће статуте прегледати и референсати. Одбор је статуте предложио за одобрење, изузев тачку другу која је за удружење тражила право да из крила магистрата оно само себи бира комесара.[9]

Још је поузданија вест о измени статута почетком године 1848. У заседању магистрата од 3 јануара 1848 прочитан је отпис Намесничког већа који враћа статуте Стрељачког удружења да се најпре попуне у њима и неке празнине, а онда да се, заједно са старим статутима, поново поднесу Већу. И овога пута, извршење отписа поверено је сенатору Карлу Грегушу.

Измена статута године 1848 била је, вероватно, изазвана једним крупним догађајем у историји Стрељачког удружења, догађајем који је важан и за историју Новог Сада.

Године 1846 Стрељачко удружење има већ толико чланова Срба да му за претседника буде изабран ћурчија и спекулант Марко Поповић. Изгледа да је у исто време фискал

[6] Прот. 1795 Nr. 953.
[7] Прот. 1822 Nr. 1132
[8] Прот. 1823 Nr. 513.
[9] Ibidem 1838 Прот. 3002.

удружења адвокат Андрија Печеновић, велик националиста, као и Марко Поповић.

Дотле, на згради удружења је био само немачки натпис. Сада је пак удружење подизало нову зграду. Ваљда је на нову зграду, претседник Марко Поповић ставио таблу с натписом у три језика: српски, немачки, мађарски. Новосадски Немци су већ били дирнути идејом мађаризације; скинули су зато тројезичну таблу, и захтевали да на згради буде само „законити" мађарски натпис.

О томе, како су новосадски Срби реагирали на овај поступак Немаца, немамо доста званичних аката. О томе нас више обавештава полемика између пештанских немачких и српских новина. Судећи по тој полемици, као да су односи између Срба и Немаца још пре те афере били јако затровани. Срби су у то време у своје балове уводили коло, а Немци су, каже Марко Поповић, „први пут играно народно коло почестним именом медвеђе игре титулирали, и да се ова игра не повтори свакојаким плетkама издејствовати умели". Сем тога, Немци су „иначе свуда љубезно примљену српску свирку Лепу Мацу, кад је она први пут на јавном месту представљана, са кукањем и звиждањем аплаудирали". Најзад „Немци су се свако вече у једном близу Дунава лежећем гостилнику совјетовали, па су на белом дану, први дан Духова, псујући Раце, скинули таблу на којој има и српски натпис".

Томе насупрот, каже Марко Поповић, Срби су, и поред своје „претежне већине", пристали да у „понајвише од овдашњи Срба основаној стрелници" још једнако „у свима на стрелницу односећим се делима, у протоколима стрелачког дружства, и издавајућим се члановима дипломама, у позивателним цедуљама" немачки језик задржи искључителну владу. Још даље је ишла српска попустљивост. Пошто Немце „и числом, и интелигенцијом и благостојанијем превозходе", то су новосадски Срби „далеко већу част на одржавање немачког театра, музике и другог художества приносили".

Имамо пред собом одговор Марка Поповића на оптужбе пештанских немачких новина, а самих ти оптужаба немамо. Према подацима, којима располажемо, као да се ствар овако даље развијала: Марко Поповић је, као начелник стрелишта (Oberschützmeister) сазвао скупштину удружења на коју је

дошао особито велик број чланова; „по јединодушном закључењу најмногочисленије скупштине стрељачког дружства, скинута табла је опет на своје пређашње место враћена“, а тројица који су се усудили таблу скинути, они су „из дружства, којега су већу част, или цео мирољубиви народ тако пакостно увредили, изкључени.“

Је ли то све?

Према оптужбама Немаца, Срби су се још исто вече, кад је табла враћена, „ради слављења свог триумфа у стрелници совокупили, и ту се до поноћи веселили“. А кад су веселећи се, дознали да се први поджупан Бачке, Антон Кнези, примио за почасна члана Стрељачког удружења, закључили су да му у име друштва захвале, „и њега са барјаком и музиком друштва поздраве, које су одма и извршили, од њега не само најљубазније примљени, него и на његов имендан сви угошћени бивши“.

Вероватно, приликом повратка од Кнезија, Срби су учинили нешто дотле нечувено у Новом Саду. Демонстрирали су против Немаца, изазивали су их на улицу, на борбу, пуцајући из пиштоља. То је била знаменита демонстрација у ноћи 9 јуна. Немачке оптужбе су тврдиле да су Срби том приликом певали поругателне песме против Мађара и Немаца.

Марко Поповић је одговорио само на последњу оптужбу; одговорио је софизмом: „у целом српском језику и стихотворству нема ни једна једина поругателна за Мађаре и Немце песма“. Јер, изгледа да су се Срби ругали немачким стиховима.

Понављамо: у архиву новосадског магистрата не налазе се данас истражни списи о овој афери која је заташкана. Августа 1847, из Новог Сада, дописник Павловићевих новина известио је свет о том да је „парница стрелишта окончана, и сада опет с браћом нашом Немцима у љубови заједно пуцамо, само што више не немачки, него мађарски дела стрелиштна одправљамо, што нам надпис наш остаде, и што сада у сваком објаву наш српски језик употребљавамо, и што је начелник стрелишта Србљин једногласно за таковога, премда противу воље противне партије, потврђен.[10]

[10] Сербске народне новине 1847 год., стр. 254.

Још пре тога у удружењу се преко афере прешло на дневни ред. Већ 16 јануара 1847 г., као да сукоба није ни било, фискал удружења Печеновић извештава магистрат да је зграда удружења готова, а врт за разоноду да је силно похађан. Предлаже зато да се до зграде удружења (Шиштат) подигне алеја која ће посетиоцима олакшати приступ. Удружење већ има у ову сврху до 2000 младица разног дрвећа. Моли сем тога да се у будуће стока не тера у поље кроз футошку, него кроз каменичку капију.

Избрано пак обштество (комунитет), у свом заседању од 5 марта 1847, закључило је препоручити магистрату да унапреди лепоту града тиме што би, на молбу Стрељачког удружења, подигао алеју од Сопронове куће у великој Футошкој улици до футошке капије.[11]

Преко сукоба из године 1846 прешло се, очевидно, на дневни ред. Ипак је демонстрација Срба оставила јак утисак на духове. Још 1869 сећао се Милетић овог сукоба у Стрељачком удружењу и писао је како је то био први сигнал за буђење српског народног духа у Новом Саду: „табла на грађанском стрелишту у Новом Саду, овај символ господства немачког елемента у Новом Саду; донде само немачки наслов, а кад Немци у то време хтедоше и мађарски, а не хтедоше и српски наслов, роди се у Новом Саду одпор противу немачког господства у друштвеном и јавном животу варошком“.[12]

То је скоро све што смо о стрељачком удружењу (Schützengesellschaft) нашли у архиву магистрата. Још смо нашли да је стрељање преко зиме паузирало, а изнова отпочињало тек првог маја. За тај дан, магистрат је из градске благајне асигновао награду од неколико дуката која је издавана најбољем стрелцу (praemium solitum pro 1-a Maji velut initiali die jaculationis exercendae).[13]

Најзад, свему овом што смо сами нашли треба додати оно што је Ердујхељи нашао у Bács Bodrogher Presse из године 1890. кад је ово удружење славило своју прву стогодишњицу. Према овим подацима, зграда је испрва била дашчара, а 1813 г. назидана је кућа; тада је друштво имало

[11] 1847 Fasc. 3 Nr. 2916.
[12] Застава 1869, број 45.
[13] Прот. 1822 Nr. 2916, 1132.

46 чланова. Та кућа је, вели 1849 изгорела, а нова да је подигнута тек 1890, за прославу стогодишњице. Број чланова да је 1890 износио 377, и још увек су већину чинили Немци.[14]

Још и 13 априла 1870, Паул Шулл, manip. Unterschützenmeister, с позивом на наредбу Угарске придворне коморе од 22 јануара 1827, замолио је das erste Beste града, тј. 8 дуката који се обично исплаћују у почетку сезоне. Вучетић је стилизовао решење економског одбора од 13 априла да се Шулу „у име прве награде при свечаном пуцању обична свота од 37.80 фор. изда".

Пред Буну, и поред јаке полицајне стеге коју су у Аустрији, под заштитом свете алиансије, завели цар Франц, и Метерних, духови су се ипак почели будити, а као знак тог буђења стали се јављати покушаји за стварање слободних организација. Само покушаји, већином неуспели, па ипак карактеристични знаци времена.

Тако је у Новом Саду, године 1834, поднесен магистрату нацрт за друштво које би се основало у Новом Саду, а имало би за задатак да помаже сиротињу (Planum coordinationis Societatis ad sublevationem egenorum in gremio constabiliendae). Поднесен од сенатора Ланга, Хергера и Павла Поповића, нацрт је упућен Избраном обштеству на мишљење.[15]

Године 1836, Намесничко веће забрањује, свакако не први пут, удружење калфи, нарочито обућарских у братство са засебним ковчегом. Забрањује и друге злоупотребе које се уводе противно генералним еснафским артикулима и краљевским резолуцијама.[16]

9 фебруара 1837 изишао је пред магистрат избрани грађанин Георгиј Стојковић и пристојно изјавио како сматра за своју дужност пријавити да се у његовој кући под узвом Код зеленог венца (Ad viride sertum) образовало приватно друштво православних хонорациора и грађана које жели да се за православних месојеђа проведе и провесели. Молиоцу је дата дозвола да се то друштво слободно и несметано у његовој кући забавља.

[14] Ердујхељи, српски превод, 432.
[15] 1834 Прот. 1686.
[16] 1836 Прот. 5624.

У ово време се јављају и осигуравајућа друштва. Она се не организују у Новом Саду, него у Бечу и Трсту, али већ имају своје агенте у Новом Саду. Тако знамо да је већ 1833 магистрату одобрена свота од 842 фор. сребра, из домаће благајне, да њом осигура од пожара све зграде општине.[17] Године 1839, агент бечког осигуравајућег друштва у Новом Саду (agens assecuratoriae societatis Viennensis) јесте шпецерајиста Петар Јовановић.[18]

Године 1841, марта 10, известио је капетан полиције, сенатор Карл Грегуш, магистрат да се најугледнији грађани намеравају удружити ради забављања (quod principales Civitatis hujus incolae et cives in Societatem, oblectaminis causa coalescere intendant).[19] По томе што је магистрат овај извештај просто узео на знање, можемо судити да је то удружење, ако је до њега дошло, било сезонско, а не стално.

Оснивање читаонице као да је био одговор Срба на сличне тежње Мађара. Знамо да су у Сенти 1832 адвокат Стефан Рићички и Мојсеј Загорица с неким Мађарима основали Националну читаоницу (Nemzeti olvasó · társaság) у жељи да унапреде национални језик, тј. мађарски (nemzeti nyelv). Али је већ после неколико месеци администратор Коморе, Тома Грегуш затражио да се то као политички опасно растури, па ју је крунски дистрикт и укинуо.[20]

У Новом Саду се тек 3 априла 1841 пред магистратом повела реч о Касини, чији су Статути израђени без учешћа власти, а већ су изнесени на јавност. Истом приликом, међутим, већ се констатује да је то друштво у кризи.[21]

20 децембра 1844 затражили су сенатори Паул Хергер и Гаврил Ползовић дозволу магистрата да смеју разашиљати табаке за уписивање у удружење које мисле организовати за три године дана. Чланови овог удружења имаће платити, једном за свагда, 10 фор. сребра за локал и намештај, а поред тога 12 фор. сребра годишње. Задатак ће удружења бити да се у њему читају мађарске новине и одабране књиге,

[17] 1883 Прот. 4976.
[18] 1839 Прот. 2443.
[19] 1841 Прот. 1260.
[20] Borovsky, Bács Bodrog vármegye II, 192.
[21] 1841 Прот. 1856.

да се мађарски разговара и уопште учи и распростире мађарски језик који је најновијим законима постао тако потребан (Societatem cujus finis sit lectio Ephemeridum hungaricarum et selectorum librorum, conversatio, atque cognitionis linguae patriae nunc jam condita novissima lege nobis summe necessariae propagatio).[22]

За ово удружење, магистрат је дао дозволу, али не знамо да је од њега шта било. Мађарски језик је одиста постао потребан чиновницима магистрата. Почетком године 1845 и у Новом Саду, у магистрату, имао је мађарски језик заменити дотада званични језик латински; адвокатима ће се латински поднесци враћати са захтевом да их поднесу на државном, на отаџбинском језику. Оцу Косте Трифковића наређено је да ни не ексхибира парничне списе који нису мађарски писани. Застрашени брзим напредовањем мађарског званичења, Срби чиновници магистрата селили су се у мађарски крај Новога Сада, да би што пре научили мађарски. У ту сврху, очевидно, покушало се и с оснивањем мађарске читаонице. Ако до ње није дошло, кривица је свакако до Срба.

Гледајући шта раде Мађари за унапређење свог национализма и за пропаганду мађарског језика, Срби су били на све готови, само да одбране своју народност. Зато, ако није успео покушај Хергера и Ползовића (ови су 1844 били посланици Новога Сада на диети у Пожуну, а били су силно импресионирани замахом мађарског шовинизма), успео је српски покушај да се бар постигне једна брана против мађаризације, да се организује Српска Читаоница у Новом Саду.

Прва српска читаоница у Новом Саду је овако изгледала: неки родољуби Новога Сада се договорише и ревеном претплатише Скоротечу и Народне новине из Пеште, и Србске новине из Београда, те их остављаху на јавном месту у гостионици Код зеленог венца (раније Слобода), где је сваком слободно ући и читати. „Ту ти се сад непрестано чита тако, да се ласно увидити може жарка љубав новосађана к народности“, речено је у Скоротечи од 30 августа 1842.

[22] 1844 Прот. 7424.

Свакако с тим у вези, године 1844 приступило се организовању праве српске читаонице у Новом Саду. У ту сврху, августа 1844, у стрелишту, приређен је торжествен бал на који је дошао и енглески конзул из Београда, дошао и уредник Новина Србских из Београда (Милош Поповић, брат Ђуре Даничића), а дошло је било и све тадање српско племство из Бачке.

Један од бачких племића, Радивој Стратимировић, описао је тај бал, у Сербским народним новинама Теодора Павловића, и рекао за њ да је значио „торжество народности". Бал је трајао „до сванућа сљедујућег дана", а завршен је здравицама, па и обећањем Ђорђа Сервијског од Турске Кањиже „да ће Читаоницу Србску, која се жели у Новом Саду подићи, и на коју је цјел увеселеније ово основано било, с великим саучастијем подпорити".[23]

Колико је тај бал дао чиста прихода у корист читаонице; колико је за њу приложио спахија Сервијски, не знамо. Читаоница нема ни архива, нити написане своје историје, па смо у том погледу упућени на новинске вести. Из ових дознајемо да су се млади Срби 1845 непрекидно трудили да би се „дилетантским представљенијама за читаоницу овде се установити имајућу новчана потпора основати могла" (Срб. нар. новине, 1845, страна 197, цитирано у Бранику 1895, број 91); да је и 6 септембра 1845, у корист читаонице приређен „блистајући србски бал", на којем је био и митрополит Рајачић, и на којем су скупљани и прилози за читаоницу, тако да је ова у септембру 1845 већ имала 2000 фор. шајна, и библиотеку од 1000 књига, па је 23 септембра 1845 извршено „светчано заведеније" читаонице (Серб. нар. новине Павловића 1845 број 75, цитирано у Бранику 1895 број 91).

Из архива новосадског магистрата дознајемо друге околности под којима се десило оснивање ове читаонице. Према том архиву, и ова је манифестација српског народног живота у вези с емиграцијом Обреновићеваца из Београда. Од емиграната многи су било по рођењу, било по свом предживоту, били новосађани (Стеван Радичевић, бивши министар, Корнелије Поповић, син формундера Саве, писац стихова, Јован Рајић млађи, Константин Богдановић) па су се

[23] Срб. нар. новине 1844, стр. 286—287.

у Новом Саду и настанили, појачав тиме снагу српске интелигенције у Новом Саду.

Самопоуздање Срба је свакако повећано и тиме што су, који краће, који дуже време, у Новом Саду боравили и чланови династије: Кнез Михаил, Јеврем Обреновић, бивши претседник Сената, господар Јован, дивизиони генерал који је у Новом Саду 1851 и умро и погребен, жена му Ана, кнегиња Љубица, и она је умрла у Новом Саду. За тај је прилив угледних Срба из Београда и у списима магистрата речено: откако су овде Србијанци, може се приметити неко неслагање међу народностима.[24]

Један од чланова те емиграције, Јован Рајић млађи, као привремени претседник Српске читаонице која се налазила у оснивању, и Радивој Стратимировић, привремени секретар исте, обратили су се 5 октобра 1845 магистрату оваквим дописом:

Полазећи од нагона по ком свако жели да сабере средства за своје просвећивање, овдашњи православни Срби су одлучили да оснују Читаоницу. Пошто је пак за оснивање таког удружења неопходно потребно израдити план, а то захтева чешће састајање од више особа, — да то састајање властима не би изгледало противзаконито и сумњиво, то је Јован Рајић, привремени претседник таквих састанака, према мандату датом му од друштва, о њима унапред обавестио градског суца Франца Ланга, и о дозволи коју је од њега добио, известио и друштво. На том основу, састали су се 5 октобра у згради Грчке школе и претресали први нацрт статута, те у њему извршили неке измене. А кад су видели да се удружење може надати добру фонду и цветној будућности, закључили су да статуте поднесу магистрату, како би их овај поднео на одобрење вишем месту. Ово ће и учинити, чим буду статути преведени на мађарски језик.[25]

И учинили су то 24 октобра. У оригиналу и у мађарском преводу Рајић и Стратимировић су поднели статуте и молбеницу којом су од намесничког већа тражили одобрење статута.[26]

[24] 1847 Fasc. 12 No 7690.
[25] 1845 Fasc. 10 No 5511.
[26] 1845 Прот. No 5594.

Из протокола магистратских заседања од 17 децембра 1845 дознајемо да је магистрат као свога комесара при Српској читаоници изаслао сенатора Гаврила Ползовића. Као такав, Ползовић се споменутог дана притужио магистрату да удружење Српске читаонице заказује своје скупштине без његова сутицаја. Ово је доказивао дописом пароха Платона Јевремовића, потпретседника Читаонице, који га је 13 децембра известио да ће 15 децембра држати скупштину. Молио је Ползовић даље упутство, може ли он сутицати у раду тог удружења или не. Магистрат је закључио: ставити до знања претседнику и потпретседнику Читонице да се скупштине удружења, док не стигну статути одобрени од више власти, могу одржавати једино са знањем комесара Ползовића.[27]

Тек 6 октобра 1846 послало је Намесничко веће своје примедбе на поднесене му статуте за Српску читаоницу у Новом Саду. Ваљда ускоро после тога, статути су и одобрени. На Ђурђев-дан 1847 држала је читаоница месечно своје заседање у којем је Јован Рајић млађи дао оставку на положај претседника. Већ тада је речено да ће за претседника бити, по својој прилици, изабран Хаџић-Светић.[28] Из истог заседања је објавио „одборни председатељ“ Читаонице, Радивој Стратимировић, да ће се бал читаонице држати средином месеца јула, када ће се изигравати, у корист читаонице, разни рукотворни предмети што су их новосадске родољубиве Српкиње даровале у вредности преко хиљаде фор. сребра. После ће исте новине објавити да је тај бал знаменито обогатио фонд читаонице.[29]

Одиста, 10 маја 1847 изабран је Јован Хаџић-Светић за претседника читаонице.[30] Ко је пак, и када, изабран за потпретседника, нисмо нашли. Јер први потпретседник, парох саборне цркве Платон Јевремовић, син каменичког свештеника Василија, умро је већ крајем јула 1846, и на погребу му је, од стране читаонице, говорио њен главни бележник, Радивој Стратимировић.[31] Крајем пак године 1847 добила је читаоница и новог главног бележника, адвоката Константина

[27] 1845 Прот. No 6739.
[28] Серб. народне новине 1847, стр. 132.
[29] Сербске нар. новине 1847, стр. 370.
[30] Сербске народне новине 1847, стр. 153.
[31] Ibidem, 1846 стр. 256.

Исаковића.[32] Рестаурација часника је обављена 23 септембра у главној скупштини.[33]

О лепом напредовању читаонице и њеног фонда нашли смо ове податке: 22 јануара 1847, Василије Ракић, свештеник из Петрова Села, послао је магистрату обвезницу на 1000 фор. шајна које је дигао из фонда Читаонице, и молио је да се тај дуг интабулише на осам јутара земље му у Новом Саду.[34]

Из књижевних пак извора знамо да је већ пре 13 децембра 1847 Читаоница закључила „издати на дар родољубивим Српкињама Златну јабуку", збирку песама, новела и чланака, на којој би стајало да је „трошком новосадске Читаонице младеж српска издаје".[35] За њу је млади Милетић већ сакупљао радове своје и омладине, али је Буна онемогућила штампање ове књиге, као и друге свеске Славјанке. Ипак сама одлука Читаонице да књигу изда довољно сведочи да је фонд њен добро стајао.

„До данас бројимо већ 9 оснивателја (са 100 фор. најмање), преко 200 чланова (са 10 фор. годишње најмање), више приложника (с мање од 10 фор.). Новина имамо 18, а књига преко 1500. За куповање нови књига сваке године 250 фор. издајемо. Приход годишњи дружства износи преко 2500 фор. Непокретни капитал, на пупиларну сигурност под лихву издат, износи близу 5000 фор".[36]

Дабогме у Буни је читаоница престала радити. Све до године 1859 о њој се не чује ништа. А те године је молбом заискана дозвола да се Српска читаоница поново отвори. Када на молбу није дошао никакав одговор, септембра 1859, некадашњим члановима је на потпис поднесена молба, упућена земаљској влади у Темишвару, да се одобри уступање капитала Читаонице српској гимназији. До те године, фонд Читаонице је порастао на 3.200 фор. а. вр. Опет један доказ да је Читаоница имала добар фонд.[37]

[32] Ibidem, 1847 стр. 392.
[33] Ibidem, 1847, стр. 292.
[34] Архив новосадског магистрата 1847 Fasc. 1 No 169.
[35] Д-р Милан Савић, Млади Милетић, стр. 26.
[36] Сербске нар. новине 1847, стр. 370.
[37] Српски Дневник 1859, број 76.

У Српском Дневнику Јована Ђорђевића се протестовало против таког решења питања, и тражена је скупштина бивших чланова, којима је довикнуто: Читаоница треба да се отвори у Новом Саду.

Така скупштина је одржана 2 маја 1860. Почетком године 1861, у Српском Дневнику (број 6) је забележено да се осам месеци чекала потврда статута, да је „већ и стан нађен". Статути су потврђени од ц. кр. српско-банатског намесништва у Темишвару, 22 децембра 1860. Зато Дневник пожурује сазив скупштине, „које зависи од претседника бивше читаонице".

Тај претседник је био некада скоро свемоћан Хаџић-Светић, чија звезда је почела бледети, услед дизања звезде пуније сјаја, Светозара Милетића. Зацело, Хаџић-Светић је оклевао са сазивом скупштине, као што је одгађао и реставрацију магистрата. Зато је Емил Чакра и писао: „Ја се надам да нећемо морати још осам месеци изчекивати, као што на потврду штатута изчекивасмо". Хаџић-Светић је нерадо сазивао ту скупштину, јер ће и она за свог претседника изабрати њему тада мрског Милетића. И то неће учинити на своју штету, него на своју дику: прва управа обновљене Српске Читаонице основала је, најпре у свом крилу, а после самостално Друштво за српско народно позориште, а то је била важна културна тековина Милетићева нараштаја.

Даљу историју Српске читаонице у Новом Саду нећемо овде бележити. У новосадским новинама има о њој доста бележака, па их треба покупити. Из тих ће се бележака видети да је једно време, док се у Новом Саду није повећао број државних чиновника, Мађара, и несрпска интелигенција одлазила у српску читаоницу, па суделовала и у њеној управи. (Застава 1877, број 1). Тако је 1877 ова читаоница била у кући Матице Српске, имала 271 члана, а у свом одбору Гавру Белохорског, Ђ. Б. Грозингера и Јована Мужу.

Кратко ћемо овде забележити и оно, што је о прошлости Српске читаонице знао Ердујхељи. Он је знао да су статути њени добили потврду 1846, да је велика дворана Грчке школе закупљена за читаоницу. Није опет тачно његово казивање да је читаоница постала после бала „код фазана" 1845, а још мање да је на првој главној скупштини био њен протектор, митрополит Стратимировић, јер је овај био већ десет година у гробу. Ердујхељи је знао и за везу између

читаонице и Српског друштва за радиност у години 1868; знао је и за нове статуте које је угарска влада потврдила 11 децембра 1875, док ми имамо у рукама само Устав из године 1861. Најзад, Ердујхељи је забележио да је Читаоница око 1894 имала 160 чланова.[38]

Формално неорганизовано, у Новом Саду пре Буне је ипак постојало српско певачко друштво чији је рад везан за доста загонетну појаву учитеља музике Александра Морфидиса. Кад у Павловићевим Сербским народним новинама[39] читамо како је на православну нову годину 1843, пре претставе немачке позоришне трупе, певана песма Д-ра Петра Јовановића, у ноте сложена од Морфидиса, учитеља пјенија при саборној цркви, како је затим отпевано многаја љета, па се тек онда приступило самом претстављању, из тога можда смемо закључити да је српско певачко друштво већ постојало. Четири године касније, то друштво је променило карактер: ушли су у њ грађани. О том има допис у Павловићевим новинама:

„Да је и код нас хармоническо пјеније уведено, то сте отдавно разумети могли; но будући да је то од приморани на то гимназије овдашње питомаца извршивано било, можете мислити, да је доста несовршено било; из тога узрока похвалном ревношћу побуђени гдикоји овдашњи отмени граждани умоле учитеља пјенија, да њи у хармоническом пјенију настави; и заиста побудително је било видети, како опоменути господа Г.Г. граждани, утрућени дневним послом, пред вече, ноте под пазу, у школу прилежно долазише, и ревношћу својом за кратко време целу литургију појати научише".[40]

Понављамо, то друштво није имало ни статута, ни одобрење власти. Али, то је најважније, оно је радило, иако не дуго. Када је градски начелник Григориј Јовшић, 25 фебруара 1852 извештавао земаљску владу Војводства Србије и тамишког Баната у Темишвару о организацијама које су, пре Буне постојале у Новом Саду, он је споменуо и Српску читаоницу, и Стрељачко удружење, и римокатоличко и је-

[38] Ердујхељи, српски превод, 432-3.

[39] 1843 стр. 9.

[40] Серб. народне новине 1847, стр. 255.

врејско погребно подузеће, али српско певачко друштво није споменуо.

Што се тиче погребних удружења, треба приметити да Јовшић није био тачан, кад га је назвао римокатоличким удружењем. Из примерка штампаних статута, који је он приложио свом извештају, лепо се види да се ово удружење звало Прво новосадско погребно удружење. Из §-а 2 се види да му је члан могао бити сваки новосађанин хришћанске вере, који је здрав, навршио 14, а није прешао 55 година; да је број чланова утврђен на 650, као и то да је међу члановима било и Срба. Удружење је организовано 1846.[41] Статуте му је одобрило Намесничко веће из заседања од 27 маја 1847; рад је прекинуло 12 јуна 1849; радило је дакле нешто преко две године. Године 1852, било је у пуном расулу; према изјави бившег му директора, Вилхелма Грозингера, имало је свега 160 фор. капитала.

Јеврејско погребно удружење, Хевра Кадиша, организовано је на основу статута од године 1729[42]; оно постоји и данас.

Знамо још да су се 9 децембра 1845 састали магистрат и избрано грађанство и претресли нацрт статута за организовање грађанске страже у Новом Саду. Да ли је она тада и организована; да ли је то била слободна организација (у нацрту је речено: кога градско поглаварство позове, и који ступи у ову гарду, не мора имати униформу, а имаће неке бенефиције), то не знамо.

Исто тако не знамо, да ли би овде било места да се говори о фонду „удовица свештенически бачке диецезе“ који је био занемарен, а године 1842 васкрсао. Тада, 12 маја 1842, овај фонд је имао код епископа Храниславa 5741 фор. шајна готовине. Тада је констатовано и то да је патронат овог фонда пре жалосна му краја држао десет заседања, али је о њима сачувано само девет протокола, а десети, који је „ваљда гдикому на путу стајао“, да су прогутали „таласи прећашњи времена“.[43]

[41] 1846 Прот. 5508.

[42] Istorija novosadskih Jevreja, 1930, str. 133.

[43] Серб. нар. новине 1842, стр. 238.

Али, не знајући карактер ове организације, не знамо ни колико је она била слободна, а колико принудна.

После Буне, за трајања Бахове диктатуре, слободно удруживање није могло напредовати. Године 1858 има у Новом Саду свега две организације: Стрељачко удружење и Фонд за свештеничке удовице и за њихову сирочад.[44] Још 30 априла 1864, према званичном исказу о удружењима, има Нови Сад свега четири удружења: 1 .Стрељачко удружење код којег је забележено да је 1854 обновљено, да сад има 180 чланова, а претседништво да му чине Франц Горјуп и Вилмош Новак; 2. Српска читаоница, обновљена децембра 1860, са 94 члана, а претседништво чине Светозар Милетић и Димитрије Сарачевић хирург, 3. Друштво за српско народно позориште којем је 18 септембра 1861 дозвољено да ради и пре одобрења статута, има 228 чланова, а на челу му стоји Стефан Брановачки; 4. Штедионица основана априла 1864, има 184 члана; претседник је владика Платон Атанацковић, а директор Вилхелм Грозингер.

Тек после октобарске дипломе 1860 настале су повољније прилике за слободна удружења. Особито Срби, чија се интелигенција у лепом броју нашла у Новом Саду, прионули су сад да и слободним организацијама обезбеде своју народност, изложену прохтевима разних империјализама. Прво су, 1860, обновили читаоницу. О тој читаоници и о стању њеног фонда дао је њен благајник Марко Поповић, 23 фебруара 1852, ово обавештење:

Читаоница постоји, одобрена вишом влашћу, од 1845. Радила је редовно до 1848, кад сам ја, 3 септембра 1848, положио рачуне према којима је друштво имало да ми врати 233 фор. 20 кр. Тај рачун је нађен за исправан, а претседник Јован Хаџић-Светић је асигнирао да ми заменик благајника, Димитрије О. Милутиновић, исплати наведену суму.

Али, пошто су у оно време престали сви приходи, није ми враћено ништа.

Садашње стање чине облигације издане овде у месту, и то:

[44] Боровски, о. с. II, 238.

Петар Трифуновић 500 фор. шајна
Ова је маја 1851 исплаћена, а од тога
пароху Монашу поново издано 200 фор. шајна

Осталих 300 фор. остало је код мене на рачун мог потраживања.

Данас има у капиталима нето:

1. код пароха Монаша	200 фор.
2. код пароха Василија Ракића	1000 фор.
3. код удове Шилић	1000 фор.
4. код Михајла Петровића	1000 фор.
Свега	3200 фор. ш.

О обнављању читаонице нема наш архив скоро никаквих списа. Свега има допис краљ. комесара Пијуковића, дат у Сомбору 20 марта 1862, а упућен градском начелнику Мачванском. С тим дописом вратио је устав, одобрен од Намесништва у Темишвару, а сад га је требало поднети Намесништву у Будиму, те је тражио од Мачванскога да се, иако затрпан пословима, у смислу већ више пута достављене му наредбе, постара за мађарски превод тог устава. Другим дописом, место отсутног Пијуковића, поджупан Ковачић 3 маја 1862 обавештава Мачванскога да му се поднесени устав новосадске Српске читаонице, услед наредбе Угарског краљ. намесништва од 30 априла 1862, ради уручења враћа с том примедбом да у погледу истих није потребан никакав даљи поступак, пошто је тај устав већ одобрен од бившег Намесништва у Темишвару.

У новосадским новинама из године 1876 можда је писано о томе, зашто је Српска читаоница те године мењала своје статуте. О томе, ми смо нашли само толико да је 30 октобра 1876, министарство унутрашњих дела послало своје примедбе на измењени статут читаонице који му је, ради одобрења, поднесен 17 октобра исте године. У примедбама је искало да се одреди, колико чланова мора бити у главној скупштини, да би могла доносити правоваљане одлуке; да се одреди начин оверења записника о скупштинама и одборским седницама; да се прецизирају случајеви у којима чланство престаје драговољним иступањем чланова; да се

непримљеном или искљученом члану призна право да апелира на скупштину против решења одбора; најзад, да се скупштинско решење о друштвеном иметку пре извршења има поднети министарству унутрашњих дела.

Одбор читаонице (претседник Петар Натошевић, перовођа Светозар Савковић) изменио је према тим примедбама „своја новоизмењена правила", и тако измењена поднео магистрату 8 новембра (27 октобра) 1867. Тако је читаоница, решењем министарства унутрашњих дела од 11 децембра 1876, добила нова правила, од којих се један примерак у мађарском преводу још чува у архиву магистрата.

Из те, Милетићеве, читаонице развило се, већ је речено како, Друштво за српско народно позориште.

У Биографијама споменут је неуспео покушај Корнела Јовановића да са стотином младих људи у променади 1864 подигне кров за игранке и забаве.[45]

Године 1864, српски друштвени живот у Новом Саду је знатно унапређен пресељењем Матице српске из Пеште у Нови Сад. Годишње скупштине Матице, држане обично истих дана кад и годишње скупштине Друштва за српско народно позориште, доводиле су у Нови Сад најбољу српску интелигенцију Војводине.

Нових неких података за историју Матице српске у Новом Саду не садржи наш архив. Може бити да је интересантан допис којим је комесар Аст обавестио магистрат о потврди новог претседника Матице, Јована Субботића, после неуспела препада генерала Ђорђа Стратимировића.

Од комесара слоб. крал. града Новог Сада

Екселенција, кр. угар. министар унутрашњих дела, високом наредбом од 9 јануара о. г. узео је с одобрењем на знање избор Д-ра Јована Суботића, учињен у главној скупштини 14 септембра 1868, за председника Матице Српске, књижевног друштва у Новом Саду. О томе обавештавам магистрат с тим да је таким одобрењем одбачена тужба Ђорђа Стратимировића против поступка те скупштине приликом избора председника.

У Сомбору 16 јануара 1869,

Аст Фердинанд

[45] II, 96.

Исто тако може од интереса бити овај акт:

Министарство унутрашњих дела, 20 априла 1870 општинству града Новог Сада:

Према сведочењу списа, достављених од министарства финансија, образован је одбор за решавање рекламација против разрезане порезе на куће. Тај се одбор 19 новембра 1869 упустио у решавање рекламација Матице Српске, иако су му и претседник, и потпретседник и сви чланови било чиновници, било чланови Матице Српске.

Пошто се у тако образованом одбору није могла налазити независност и самосталност коју закон захтева, то овим поништавам, — на основу XXII зак. чланка од 1868, § 46 — решење одбора у ствари Матице, услед молбе претставника фиска, и наређујем да се рекламација Матице Српске поново узме у претрес у одбору образованом од незаинтересованих чланова.

Списи који се тичу расправе ове ствари послани су министарству финансија.

Главна скупштина магистрата и претставништва изабрала је, 4 маја 1870, за овај случај за претседника Павла Баллу, а за потпретседника Андрију Сакача, упутивши их да се ставе у споразум с редовним претседником рекламационог одбора, Д-ром Стеваном Павловићем.

О томе како је зидана зграда у којој ће Матица становати и радити од 1888 до 1929, имамо ове податке.

13 маја 1851 заменик среског суца, Франц Ланг, је посведочио да, судећи по регистру интабулација, Мартин и Јозеф Гилминг нису интабулисани никаквим дугом.

За 16.000 фор. сребра купили су они, сваки половину, 18 марта 1851, кућу бр. 42 која има 617 кв. хвати. Било је то кућиште на којем су до 4 октобра 1851 подигли зграду овако процењену:

1.	Кућа на површини од 145 кв. хв. из добра материјала	19.575 фор.
2.	Кућиште од 145 кв. хв.	13.050 фор.
3.	Зграда у дворишту (штала, ремиза, перионица)	1.080 фор.
4.	Кућиште те зграде	405 фор.

5. Прво двориште 39 кв. хв.	1.170 фор.
6. Друго двориште 108 кв. хв.	1.080 фор.
7. Треће двориште 83 кв. хвати	415 фор.
8. Башта 215 кв. хв.	430 фор.
Свега	37.205 фор.

13 јуна 1851, Гилминзи су затражили од Одбора за расподелу ерарijалног зајма 20.000 фор. сребра, па да на месту зграде, коју су као трошну морали порушити до темеља, подигну, према приложеном плану и предрачуну, нову зграду.

30 јула 1851 претставништво града им је одобрило 20.000 фор. зајма, и они су почели зидати, утрошили 18.000 фор. и већ да је ставе под кров, кад су извештени да се имају задовољити са 9000 фор. зајма, колико им је већ исплаћено.

9 децембра 1851, потужили су се земаљској влади Војводине. Тек сад кажу да је стара зграда изгорела и тако гадно порушена, да су и главне зидове, све до темеља, разнели, те изнова зидали.

А влада им је 13 фебруара 1852 одобрила не 20, него 19.000 фор. зајма.

На ово је пристало и претставништво града у скупштини, 26 јула 1852.

16 октобра 1867 Лаза Костић, као сенатор спровео је министарству унутрашњих дела статуте типографског друштва Гутенберг. Министарство их је 24 децембра 1867 вратило натраг зато што је текст мађарских егземплара неразумљив. Позвало је удружење да их поново редигује.

Прву формалну новосадску женску организацију с одобреним статутима основала је 1867 Марија Томековић рођена Фрадл. Ова је за 16 децембар 1865 сазвала на састанак новосадске госпође без разлике вере и народности и предложила им добротворну организацију која би нарочито помагала децу нижих друштвених редова. Тада је за фонд организације већ било скупљено 378 фор. Госпође су предлог прихватиле, те изабрале и привремену управу, која ће довршити организовање удружења. У ту управу, од десет места, три су дата Српкињама. Статути удружења су изнесени већ пред другу организациону скупштину, одржану 28 децембра 1865. А онда је почело натезање око потврде статута; ово је трајало до марта 1868. Које магистрат, које На-

месничко веће, тражили су приличан број измена у статутима (између осталог, да друштво држи секретара, место секретарице). До 16 септембра 1866, фонд друштва је порастао до 190 фор., а уписано је још 800 фор., што ће бити уплаћено, чим статути буду потврђени.

Већ 1 октобра 1867, Нови Сад је добио завод за чување мале деце који је ваљда основао учитељ забавишта, Давид Сагмајстер, а новчано га помагало прво женско удружење тако да је повећи број, 1874 двадесеторо деце, примано без школарине.

Већ године 1870 има у новосадском Локалблату тужба како само мали број госпођа суделује у раду овог удружења; и спомиње се како је сав рад удружења омогућен знатним жртвама пароха и претседника Бенде, док од чланарине пада свега 280 фор. годишње.[46] Она реч претседник ваљда значи претседник католичке црквено-школске општине. Јер, из каснијих списа видимо да је и 1874 и 1877 претседница Женског удружења Фани Филеши, а 1873 видимо да је секретар удружења Игнац Фукс. А видимо и то да је забавиште, почев од године 1872 прешло у својину римокатоличке црквене општине, да је 1877 поверено дувнама које су те године преузеле римокатоличке женске школе, услед чега је и ово забавиште добило римокатолички карактер. Сад се опат Бенде потписује као протектор забавишта.

Претседница Женског удружења Фани Филеши упутила је 9 децембра 1871 допис Радославу Манојловићу, у којем каже да дечје обданиште његову заузимању захваљује што је прошле године добило помоћ градске општине, те га моли да и ове године употреби свој утицај да би добило помоћ за зиму која је већ ту.

Манојловић је допис ставио ad acta, пошто је општина већ била приложила два хвата дрва.

21 марта 1868, барон Етвеш Јожеф, као министар просвете, у споразуму с министром унутрашњих дела, дао је клаузулу одобрења „Католичком удружењу за народну просвету“, чији би задатак био „да духовно и материјално унапређује католичку народну просвету“, а нарочито рад основ-

[46] Neusatzer Localblatt und Bacskaer Bote од 19 новембра 1870.

них школа и забавишта. Редовни чланови овог удружења би били свештеници и учитељи, који већ по свом позиву раде око народне просвете. Ко се упише за члана, дужан је да буде члан годину дана; после, може иступити.

Да ли се тако удружење могло одржати у Новом Саду, чије је католичко становништво било немачко, мађарско и шокачко, не знамо.

2 јануара 1870 претседник Бенде Имре, потпретседник Кулчар Шандор, реформатски свештеник, и остали чланови привременог одбора (међу њима реформатски учитељ Сарка Амброуш, Хорват Ђерђ, ћурчија Бахман Ласло и столар Хорват Јанош) потписали су статуте Прве новосадске мађарске читаонице који су министарству поднесени тек 29 априла, а 6 маја већ добили клаузулу одобрења. Задатак читаонице, према тим статутима, било би духовно образовање простог народа, унапређење његова домољубља, његове послушности законитим властима, учешће му у општем благостању, а у ту сврху читање и јавно прочитавање новина и књига које томе служе.

Ништа не знамо о томе, да ли је било што од ове читаонице. Видимо само толико да Ердујхељи 1894 већ о њој ништа не зна, и да се 1877 у одбору Српске новосадске читаонице налази и Карл В. Грозингер, којем би више места било у некој мађарској читаоници.

Паја Новић, адвокат, од 7 маја 1867 до 13 маја 1872 био је сенатор, а тада, приликом рестаурације, није изабран. Молио је 2 августа 1873 мађарску сведоџбу о тој служби.

Године 1873 Павле је претседник српског друштва радиности.

За његова претседниковања, 16 маја 1873 дошао је акт: „Пошто Србско друштво радиности наредби министарства од 18 марта 1872 задоста учинило и своје штатуте министарству на одобрење поднело није; пошто услед наредбе министарства унутрашњих дела од 29 априла 1873 никакво друштво којег штатути министарско одобрење получили нису у опсегу варошком постојати не може, то се Србско друштво радиности овим укида.“

14 (2) фебруара 1870, Д-р Стеван Павловић у име одбора, и Александар Сандић као секретар, замолили су градско начелништво да министарству за радиност и трговину поднесу ради одобрења нацрт Српске задруге за

међусобно помагање и штедњу којој ће бити задатак: међусобно помагање радника и потстицање на штедњу потребитијих у народу". У тој молби је истакнуто „да је речена задруга за ову варош, особито за потребитије у народу, од преке потребе због тога, што ће им бити на руци, да у мањим свотама могу зајмове и заштеде чинити, коју потпору дојако од овдашњих већих института не могоше имати."

Магистрат је задругу препоручио министарству пољопривреде, заната и трговине из заседања од 28 марта 1870. Нацрт је имао потписе ових оснивача задруге: Љубомир Стефановић као директор, Стеван Јефтић, Арсеније Ћирић, Петар Маркуш, Петар Натошевић, Никола Форовић, Никола Нецић, Петар Летић, Алекса Алексић, Јован Тобија Лангхофер, Стеван Керчевић, Јован Јовановић, Јован Стефановић, Корнел Јовановић као перовођа.

28 маја 1870, министарство пољопривреде, индустрије и трговине јавило је магистрату да су се против остварења намераване задруге за међусобно помагање испречиле ове примедбе:

Нацрт статута жели овој задрузи дати пословни делокруг штедионице, док се идеја самопомоћи битно разликује од идеје штедионице. Задатак прве установе јесте: извесном броју сиромашнијих чланова омогућити да месечним малим уплатама и давањем ових на приплод створе мали капитал, који при разиласку задруге одједанпут добију у руке: сем тога, да чланови с времена на време добивају јевтин зајам од капитала који сами стварају. Да се постигну ова два задатка, ништа друго није потребно, него да неки број чланова тачно плаћа месечни улог, и да се иметком задруге штедљиво и плодоносно рукује. Као посебна мера се обично додаје: ако чланови траже толико зајма да се из иметка задруге не може подмирити, да ће онда задруга дићи зајам од штедионице или приватних људи уз неограничено јемство чланова и стављање уредних обвезница, и тако ће набавити зајам својим члановима.

Сасвим су друкчији послови штедионице. Штедионица прима улоге не само од својих чланова, него и од широке публике, и дајући ове улоге на приплод, разликом између даног и приманог интереса покрива трошкове и вуче добит. Да би стекла поверење публике, а тиме и улоге, обра-

зује путем деоница велик основни капитал, који гарантује за улоге публике.

Додуше, на више су места чињени покушаји да се измире ова два задатка, али нису могли донети добре резултате, пошто задруга за самопомоћ будући без фонда, није уживала поверење публике онако као штедионица, а и уплаћене чланске улоге је у извесним случајевима требало члановима натраг дати.

Због свега тога, не могу одобрити жељу оснивача новосадске задруге за међусобно помагање, да би завод био позван и без гарантног капитала да прима улоге публике и дозволу за образовање задруге на основу приказаних статута могу дати само под условом, ако се измене, односно сасвим изоставе ове тачке статута:

Одредбе о улозима и исплати истих (од 22 до 27 §-а) имају се сасвим изоставити, те и сама мисао о туђим улозима искључити.

Код §-а 39, последњој алинеји треба додати: изузев малолетне, које заступају тутори им, жене које мужеви, и удружења која заступају њихови шефови.

§ 42 треба употпунити овим речима: али само о предметима који су спадали у дневни ред прве скупштине.

Из § 45, тачке г, треба изоставити алинеју: „задржавши право највишег одобрења“, а на крају јој треба додати: „закључци о измени статута, о преображају задруге у деоничко друштво, о разрешењу, или у поновном организовању задруге имају се приказати министарству пољопривреде, индустрије и трговине.

Најзад, у 76 §-у треба одредити да ће при образовању изборнога суда и при његову раду правац давати LIV зак. чланак од 1868, треће поглавље 9 §.

О свему овоме нека магистрат извести оснивање задруге, и нек их позове да се састану у скупштину која ће коначно израдити статуте и поднети их министарству у три примерка.

20 јуна 1871 министарство пољопривреде, заната и трговине снабдело је статуте клаузулом одобрења. Међутим, већ 3 маја 1872 искан је пристанак министарства за прву измену статута, а 1 августа 1872 Задруга је пријавила магистрату своју намеру да статуте поново мења, и молила је да магистрат заиште одобрење измењених статута од министарства пољопривреде, заната и трговине. Ову измену је министарство одобрило већ 16 августа.

Измена се тицала унутрашњег организовања задруге. Мењани су §§ 10 и 11 који су одређивали казну за чланове који закасне с недељном уплатом од 50 новчића по акцији. И § 20 је добио нову алинеју која говори о томе, под којим условима ће задруга и од нечланова примати новац на интерес. Пошто је задруга већ тада имала 23,916 фор. основног капитала, министарство је одобрило и ову измену, али је искало да се то примање улога од нечланова ограничи, да не надмаши своту основнога капитала.

Четврта главна скупштина Задруге, држана 21 (9) фебруара 1874 закључила је да мења 14 § статута, и министарство пољопривреде, заната и трговине одговорило је, 20 јуна 1874, да против тога нема шта приметити.

20 јануара 1871, Стеван Јефтић као привремени претседник, а Илија Вучетић као перовођа, известили су магистрат да се у Новом Саду оснива Задруга за српску народну штампарију којој је цел оснивање и издржавање једне добро уређене штампарије, и издавање једног политичког листа српског. Поднели су три примерка нацрта за статуте и молили магистрат да им препоручи молбу којом траже клаузулу одобрења.

Магистрат је њихову молбу спровео министарству 23 јануара, а министарство је 11 марта 1871 вратило нацрт статута да се према његовим примедбама измени.

Најважнија примедба министарства је ова: задруга према нацрту статута није акциско, него улагачко друштво; према томе, у статутима не треба говорити о акционарима, него о улагачима.

§ 7 је министарство стилизовало овако: „Задруга се сматра за основану, кад оснивачка скупштина прихвати ове статуте и кад их влада снабде клаузулом одобрења; а рад ће свој отпочети тек онда, када 200 улагача уплате 50% улога, и када се задоста учини IV поглављу XVIII зак. чланка из 1848 који говори о штампаријама.

У § 18 је искало да се означи лист путем кога ће се сазивати скупштина.

2 априла 1871 Стеван Јефтић је известио магистрат да је главна скупштина задруге, држана 26 марта, „усвојила све до једне измене које министарство предлаже“. Према њима измењене статуте подноси у једном српском и три ма-

ћарска примерка с молбом да их поднесе министарству, а ово је 5 маја 1871 дало задрузи клаузулу одобрења. Тај одсбрени статут, у мађарском преводу, сачуван је у архиву магистрата.

Али, већ 11 јануара 1872 држана је ванредна скупштина Задруге која је закључила да статут незнатно измени, т.ј. да избрише из статута закључну ставку 15 §-а, који говори о овоме: фонд задруге, који би преостао после исплате интереса и чланских улога, употребиће се на остварење главнога задатка, ради ког је задруга и основана, на оснивање свакодневног политичког српског слободоумног листа. Тако измењени статути су добили клаузулу одобрења 13 маја 1874. Може се мислити да је брисање ове реченице закључено зато што је већ постојало расположење да се тај фонд уступи Милетићу. Миша Димитријевић је тврдио[47] да се већ при оснивању задруге мислило на обезбеђење Милетића и Заставе, и да је већ у почетку Милетић имао највише деоница, „јер су већ онда многи своје деонице Милетићу и његовој деци поклањали."

Иначе, забележићемо ко је највише радио око ове задруге и њене штампарије: Стеван Јефтић је био њен први претседник, а Змај заменик претседника, а главни им сарадници Миша Димитријевић, Илија Вучетић и Корнел Јовановић; други претседник, 1874, био је Д-р Стеван Павловић; трећи, ваљда до уступања штампарије Милетићу, Миша Димитријевић; а први фактор нове штампарије, кроз неких шест година, био је Арса Пајевић.

И забележићемо садржај још неколиких аката који се тичу ове штампарије. Кад је њена задруга оснивана, за штампарију је још била прописана кауција, па је претседник Стеван Јефтић морао, на име кауције, депоновати уложну књижицу од 2100 фор. у градску домаћу благајну. Позивом на VIII законски чланак од 1872 који је кауцију за штампарију укинуо, Јефтић је већ 20 марта 1872 заискао кауцију натраг.

Други акт говори о српском грбу на печату штампарије. Он је примећен на позивници за Светосавску беседу српске гимназије. На позив великог жупана Флата, градски начелник Мачвански је спровео истрагу и нашао да штампарија

[47] Мало више светлости, стр. 17 и даље.

тај печат није употребљавала, сем у неколико случајева као узорак слова (матрицу), а откад је министарском наредбом од 9 марта 1874 забрањена употреба значака страних држава, печат је стављен ван употребе.

У архиву нисмо ништа нашли о оснивању Српског народног кола. О том имамо само обавештење Милетићеве Заставе. У њој су објављени статути Кола, и чланак у којем се каже да је то „друштво за политични саобраштај, политично образовање и делање слободоумних грађана у Новом Саду и околини.“[48] У одбору су Кола били: Суботић, Милетић, Лаза Костић, Милан Јовановић Морски, Коста Трифковић, Мих. Полит, Миша Димитријевић, Д-р Младен Јојкић, Тоша Бекић, Стеван Јефтић, Д-р Ђорђе Мијатовић, Корнел Јовановић и Арсен Ћирић.[49]

О Колу још имамо белешку да су му статути 8 октобра 1873 добили клаузулу одобрења. „Једва једанпут, писало је тада у Застави, после скоро две године дана, дође од министарства потврђење статута за оснивање политичког друштва у Новоме Саду, под именом: „Новосадско српско коло“ и то кад је одбор ћутуре примио све опазке владине, само да јој одузме сваки изговор даљем протезању.“[50]

15 јуна 1874, велики жупан Андрија Флат упутио је градском начелнику Мачванском допис у којем каже како је обавештен да је Српско коло у својој годишњој скупштини, држаној 14 јуна, закључило да путем новина позове омладину нека се поново организује; сем тога, да сваких 14 дана држи политичке дискусије.

Пошто је Омладина од владе разрешена, а поновно јој организовање без пристанка владе било би незаконито, позива градског начелника да о томе обавести претседника Кола, као и о том да се није слободно организовати у дружине чији статути нису од владе одобрени.

Што се тиче политичких дискусија, потребно је да се у овом погледу строго држи друштвених статута, јер би после сваког прекорачења статута било предложено разрешење друштва.

[48] Застава 1871, бројеви 127 и 129.
[49] Ibidem, број 126.
[50] Застава 1873, број 117.

Иначе је позвао Мачванског да особитом пажњом прати рад локалних организација за време избора посланика за народни сабор у Карловцима, као и за време саборских заседања.

Мачвански је опоменуо начелника Новосадског српског кола, Стевана Павловића, нека пази да се у Колу у будуће не саветује о васпостављању већ забрањеног друштва.

1 јула 1874 вел. жупан Андрија Флат упутио је Мачванском допис овог садржаја: у најновије време спојила се Српска читаоница која постоји већ више од 30 година с новоорганизованим Српским колом; познато је, међутим, да је читаоница имала свој фонд од неколико хиљада форината; нека га извести, колико износи тај фонд и на што се он употребљава. Мачвански се са тим питањима обратио градском претставнику Марку Поповићу, о којем је извештен да је руковао закладом фонда, али одговор Поповића нисмо нашли.

7 јануара 1875, Д-р Стеван Павловић као претседник пријавио је градском начелништву да ће Новосадско српско коло 10 јануара по н. 1875 у три сата пополдне, у дворани Српске читаонице (пређе: српске радиности) држати ванредну скупштину. Градски начелник Стојановић је пријаву узео на знање, и обавестио о томе градског капетана Радослава Манојловића.

18 фебруара 1876, пријавио је Илија Вучетић као потпретседник Новосадског српског кола да ће се, по одлуци Кола, у недељу 20 фебруара, у 3 сата по подне, у позоришној дворани држати договор грађанства на ту цел, да се изабере један одбор који ће за Ђурђев-дан приредити свечаност ради прославе педесетогодишњице од рођења Светозара Милетића.

О том договору референсао је Стојановићу градски капетан Манојловић да је на њему било 45—50 лица, да је договор отпочео Вучетић који је предложио одбор од 24 лица који би руководио Милетићевом прославом, зато што је овај од младости радио у корист народа свог на књижевном, политичком и црквеном пољу. Одбор је изабран и конституисао се под претседништвом Вучетића. Говорило се само о прослави, договор је обављен у најбољем реду „и чланови скупштине достојанствено понашали су се.“

Од ове прославе се одустало по жељи Милетића.

23 јула 1878, Тиса Калман, министар унутрашњих дела, јавља градском начелнику Радовановићу да је у 99 броју Заставе од 9 јула изишао позив српским бирачима за угарски сабор од стране Новосадског српског кола. Услед тога позива Радовановића, нека званично затражи од претседника Кола писмену изјаву о томе, на основу чега је мислио да има право објавити тај позив, и да о успеху свога корака њега што пре извести.

26 јула упутио је Радовановић допис претседнику Кола, Михајлу Политу, иштући да му у року од 24 сата преда тражену писмену изјаву. А већ 29 јула могао је Радовановић да пошље Тиси нама непознату Политову изјаву.

6 августа 1878 позвао је Флат Радовановића нека се званично обавести о раду Кола и нека га информише о резултатима уз подношење списа и статута Кола. Ово зато, што је Коло изабрало одбор од три члана који је у неким срезовима имао водити изборе за државни сабор, чиме је вероватно прекорачило свој делокруг.

8 августа одговорио је Радовановић да је приватним путем, додуше, но ипак веродостојно сазнао да је позив српским бирачима закључен на састанку Кола 7 јула, и да је Коло за спровођење избора именовало одбор од пет чланова. Иначе, већ две године дана се не држе месечни састанци одбора, па ни претседник се не бира, у смислу статута, на годину дана, тако да је сумњива законитост часника у Колу.

Нато је Тиса, 20 августа, наредио Радовановићу нека сместа покрене званичну истрагу о питањима:

1) који су од чланова Кола били присутни при састављању позива српским бирачима;

2) ко су чланови одбора за вођење избора;

3) ако је позив закључен без претходног решења главне скупштине, онда саслушати сваког члана одбора о томе, како је смео радити противно статутима.

Радовановић је прво саслушао Полита који је изјавио да је он, који је већ пет година посланик на државном сабору, послове Кола поверио Вучетићу као потпретседнику. А Вучетић, саслушан, признао је да је под његовим вођством била једна годишња скупштина, и неких шест одборских седница.

У биографији Михаила Полита[51] речено је како је претседник Кола реаговао на Тисине кораке против овог удружења, и како је давао оставку на претседништво. Даљих списа о Колу ми нисмо тражили, зато не можемо ни рећи како се оно разишло.

У другој свесци Новосадских биографија, у биографији Лазе Костића, речено је да у архиву новосадског магистрата није сачуван ниједан примерак устава „јачачке, веслачке и ватрогáсачке задруге" коју је 1872-75 у Новом Саду оснивао Лаза Костић.[52] Међутим, накнадно, нашли смо допис министарства унутрашњих дела у Будимпешти, датиран 3 децембра 1873, којим даје клаузулу одобрења поновно подастртим статутима ове задруге, и шаље два примерка тих статута: један примерак да магистрат задржи за свој архив, а други да уручи задрузи. Нашли смо и концепт Илије Вучетића од 12 новембра 1873, којим је попратио три примерка нових статута, потпуно измењених према примедбама министарства од 11 септембра 1872.

Примерак статута, нађен у архиву магистрата, има само мађарски текст. То је свакако штета: српски текст, у редакцији онаквих филолога, какви су били Лаза Костић и Александар Сандић, био би врло интересантан. И овако, у преводу, статути су ипак значајан документат за историју нашег националног спорта, зато ћемо свој превод објавити и сачувати га за ту историју.

Статути

Прве новосадске јачачке (гимнастичке), ватрогасачке и веслачке задруге

1 §. У Новом Саду се оснива јачачка, ватрогасачка и веслачка задруга.

I Задатак задруге

2 §. Задруга се оснива:

1) да би јој сваки члан, систематски развијајући телесну своју снагу, унапређивао здравље, уздање у рад, и привредну снагу народа и грађанства;

[51] Новосадске биографије IV, 123.
[52] Новосадске биографије II, 287.

2) да би задруга, на тај начин настала и организована, гашењем пожара штитила иметак и живот грађана овог места;

3) да би корисним и пријатним вежбањем у веслању унапредила општу мисао задруге.

3 §. Чланови задруге, да би постигли ове сврхе, могу ступити у сарадњу са другим задругама, основаним са сличним тежњама.

4 §. Члан задруге може бити сваки самосталан, беспрекоран држављанин, ако прими на себе обавезе прописане овим статутима.

Малолетни могу бити примљени само уз одобрење оца или законитог тутора, а уколико походе неку школу, онда у смислу школских прописа.

II Чланови задруге и њихове дужности

5 §. Три су врсте чланова: редовни, потпомагачи и почасни.

6 §. Редован члан може бити, у границама 5 §-а, кад уплати 50 крајцара уписнине и месечно 30 крајцара чланарине.

7 §. Од члана потпомагача се жели да на име уписнине уплати 5 фор., а на име чланарине 1 фор. месечно.

8 §. Редовни чланови имају право и дужности доћи на свако вежбање задруге. Ко трипут узастопце без оправдања изостане од вежбања, неће више бити сматран за редовног члана.

9 §. Чланови потпомагачи имају право да дођу у скупштину задруге, имају право саветодавнога гласа, могу бити бирани и у одбор. Бесплатно учествују у свим веселим приредбама задруге.

10 §. Чланови потпомагачи нису обавезни да узму учешћа у гимнастици задруге, али, ако хоће да гимнастишу, дужни су и они подвргавати се реду одељења. У случајевима пожара, дужни су и потпомагачи, ако су на лицу места, помагати, али само у одржавању поретка и у чувању спасених покретности, па зато при случајевима пожара потпадају под команду воће ватрогасаца.

11 §. Ако благајна задруге омогући набавку свих реквизита потребних за веслање, онда право на такмичење и на веселе приредбе имају у првом реду они чланови, који су својим прилозима олакшали ту набавку, а тек потом потпомагачи и редовни чланови.

12 §. Почасни чланови имају сва права у задрузи, без дужности.

13 §. О примању и непримању чланова решава одобр, и није дужан мотивисати своја решења у овом погледу. Непримљени члан има право призива на скупштину.

14 §. Сваки члан може у свако доба иступити из задруге, али је дужан пријавити то претседнику писмено. Одбор може искључити из задруге члана који се огреши о чланске своје дужности или се уоп-

ште непристојно влада. Ако искључени учини призив на скупштину, одбор је дужан најдаље кроз недељу дана сазвати скупштину, макар само због овога.

У међувремену, искључени не ужива чланска права.

III Скупштина

15 §. Скупштина задруге се држи редовно двапут годишње; ванредно према приликама. Скупштину сазива претседник путем јавних листова, редовну 18, а ванредну 8 дана пре отварања. У позиву се имају набројати и предмети саветовања.

16 §. Решења скупштине обавезна су за сваког члана, ако је у њој било бар 30 чланова. Ако их се толико не искупи, одбор има право заказати кроз осам дана нову скупштину која, без обзира на број чланова, правоваљано решава, али само о питањима истакнутим приликом сазива прве скупштине.

17 §. Скупштина бира на годину дана претседника, потпретседника и перовођу, саветује се према правилнику о истакнутим предметима и предлозима, а одлучују гласови опште већине присутних чланова.

Избор претседника се дешава под претседавањем најстаријег члана.

18 §. У делокруг скупштине спада:

а. модификација и измена статута;

б. избор часника и годишњег одбора;

в. преглед годишњих рачуна и издавање разрешнице;

г. коначно искључење члана из задруге;

д. закључак о распуштању задруге;

Закључци под а) и д) имају се пре извршења увек подастрти крал. угарском министарству унутрашњих дела.

ђ. решава о томе, на што да се употреби евентуални годишњи чисти приход;

ж. решава о свим оним пословима који захтевају да се њима бави цела задруга, као и о свим предлозима које поднесу или одбор или поједини чланови;

19 §. Ради оверења записника изашиље скупштина одбор од најмање осам чланова чији претседник и перовођа ће бити исти који су то били и у скупштини.

20 §. За измену или допуну ових статута тражи се пристанак две трећине присутних чланова.

21 §. Скупштина тајним гласањем бира годишњи одбор од најмање пет чланова а сем тога благајника, професора гимнастике, леч-

ника и надзорника задружног инвентара, одређује овима плате и веће наруџбине.

IV Годишњи одбор

22 §. Претседник скупштине је у исто време и претседник одбора.

23 §. Одбор се, према задацима задруге, дели у три самостална одељења: ватрогасачко, гимнастичко и веслачко.

24 §. Сваки пододбор бира себи претседника и перовођу.

25 §. Сваки пододбор има право да ступи у сарадњу с другим удружењима у сврхе наведене у 1 §-у. Међутим, о начинима такве радне заједнице решава само целокупни одбор.

26 §. Претседник или потпретседник сазива одбор или пододбор у седницу према потреби. За доношење правоваљаних закључака потребно је присуство пет чланова у одбору, а у пододбору трију чланова; за оверење се тражи потпис претседника и перовође.

27 §. Чланови задруге могу присуствовати седницама одбора или пододбора, али само као слушаоци.

28 §. Одбор: а) извршује закључке скупштине. б) одређује у споразуму с учитељем гимнастике, који зато може присуствовати седницама, ред вежбања у одељењу (:Kiezenordnung:) (!?) в) надзирава рад часника изабраних од скупштине; г) привремено одређује заменика учитељу гимнастике; д) прима и отпушта послугу и одређује јој плату; ђ) убире чланарину и ослобађа од ње; е) наређује потребне мање справке и набавке; ж) решава о примању и искључењу чланова, при чему непримљеним и искљученим члановима остаје право призива на скупштину.

29 §. Све ове агенде може одбор да пренесе на пододборе, делећи их међу ове према струци.

30 §. Одбор рукује благајном преко благајника који је дужан водити три дневника примања и издавања, према одборовој расподели; рачуне пак благајне подноси редовној скупштини.

31 §. Одбор рукује иметком задруге — који се може састојати из новца сакупљеног од чланарине или набављеног на други који начин, из покретних или непокретних добара која задрузи припадну којим било путем — преко свог органа, о чему подноси скупштини исцрпан извештај ради контроле.

32 §. Издатке упућује на исплату претседник или потпретседници, али после закључка одбора или пододбора; до 10 фор. међутим и пре закључка.

33 §. Ако би члан одбора иступио из одбора, одбор му може одредити заменика, али само до прве наредне скупштине.

34 §. Ради специјалних вежбања ватрогасних чета, одбор је дужан издати посебан правилник, који ће сваке године прегледати и исправити у интересу напретка гашења ватре. Засад се за ватрогасачко одељење утврђују правилници: о организовању, о руковању и о поступку.

V Часници

а) претседник и потпретседници

35 §. Претседника и потпретседника бира само редовна скупштина на годину дана. Претседник претседава свакој скупштини која се у дотичној години састане, као и свим седницама годишњег одбора.

36 §. Дужност му је и право да у седницама одржава ред, да води расправу, да изриче закључке, да поједине говорнике опомене, упути на ред, па чак и да одузме реч, уз пристанак опште већине присутних чланова.

37 §. Претседник заступа, уз одговорност, задругу пред властима и пред трећим лицима.

38 §. Претседник може упућивати новац на исплату у смислу 32 §-а.

39 §. Сва ова права и дужности припадају претседницима пододбора, изузев случајева из 37 §-а.

б) Перовођа.

40 §. Перовођа скупштине, у исто време и перовођа и годишњег одбора, дужан је састављати записнике скупштине и одборских седница, — кад је то потребно, још за трајања седница — и код себе их чувати. — Он бележи оне који се пријаве као говорници, и читајући име пријављеног говорника изјављује да исти може говорити. Перовођа је дужан да писмени део закључака скупштине и одбора изведе под надзором и контролом претседника.

41 §. Плату перовођи одређује скупштина.

42 §. Дужности пододборских перовођа према њиховим пододборима исте су као оне побројане у 40 §-у. Ови немају плате.

в) Чувари справа.

43 §. Годишњи одбор бира три чувара справа, по једног за сваки пододбор.

44 §. Њихова је дужност: бринути се о одржању у реду задружних справа као што су: ватрогасачке машине и справе, кола и коњи; гимнастичке справе, зграде и места; чамци, справе за веслање

и пристаништа; предлагати, или односном потпретседнику пријавити оправке или набавке које се покажу потребне.

45 §. Звање чувара справа је почасно.

Дужности рачуновође

46 §. Рачуновођа води рачун о приходима и расходима задруге, као и о инвентару у справама.

Дужан је књижити упутства на исплату, и књижења снабдети клаузулом. Према томе, ниједно упућивање без његова контрасигнирања не вреди.

Благајник

47 §. Благајник задруге се стара о примањима и издацима; дужан је иставити признаницу о сваком примању и издатку, и бринути се о тачној и редовној уплати чланова помагача.

Без претседникова упутства неће вршити исплате, као ни без контрасигнирања рачуновође. — Своте које би остале после издатака, уз пристанак одбора, може дати на приплод.

48 §. О свим примањима и издацима води дневник и главну књигу.

Закључни рачун

49 §. Рачуновођа, благајник и чувар справа дужни су сваке године 31 децембра закључити рачуне и до 15 јануара их поднети одбору заједно са прилозима.

Надзор

50 §. Кад су књиге и рачуни поднесени, изашиље одбор два члана помагача и једног редовног члана да прouче рачуне, преосталу своту и уопште цело руковање приходима, па да реферишу одбору.

г) Учитељ

51 §. Учитељ гимнастике и гашења ватре води сваку вежбу задруге, и сам показује сваком члану сваку поједину кретњу, по потреби могу, да га замене воће одељења, у смислу правилника одељења.

52 §. Учитељ с пажњом прати развијање сваког појединог члана, и сваку неповољну примедбу саопштава лечнику задруге, а изостанке чланова претседнику одбора.

53 §. Учитељ надзирава чување справа и извештава одбор о потреби оправака или набавака.

54 §. Учитељ руководи сваким гашењем пожара, сем ако би одбор за ово изабрао нарочитог вођу.

55 §. Плату учитеља одређује скупштина (21 §.).

VI Дисциплински поступак

56 § Сваком редовном члану има се при ступању му у друштво предати по један примерак статута и правилника; зато ако прекрши њихове одредбе, казниће се зато, и то:

а) приликом вежбања без икакве истраге може га вођа одељења осудити да први пут 10, а у поновном случају 20 крајцара уплати у фонд за неговање болесника;

б) за кривице учињене на месту где задруга гаси пожар казниће члана дисциплински суд, и то за мању кривицу глобом од 50 крајцара; ако ли је кривица већа, те је повредила достојанство задруге, предложиће искључење из задруге, а одлука о искључењу има се објавити и у дневним листовима.

57 §. Ко глобу не плати, сматра се као да је без пријаве иступио из друштва.

58 §. Дисциплински суд именује се из оног одељења у које оптужени спада; бирају се већином гласова три члана који ће оптуженог саслушати и судити.

Ако пресуда гласи на искључење, осуђени се може пред одбором бранити.

VII Јемство појединаца

59 §. Сваки редован члан јемчи за предане му справе и предмете, који се употребљавају при пожару или при вежби. Дужан је надокнадити сваку штету или губитак, проузрокован небригом или злонамерно.

VIII Правилник о раду

60 §. Сачиниће се посебно упутство о правилнику рада, који ће, ради одобрења, бити поднесено скупштини. Редовни чланови су дужни тачно извршавати сваку му тачку.

IX Значке чланова

61 §. Сваки члан има право да носи задружну униформу и значку.

62 §. Свако сам себи набавља и одело и значку.

X Избрани суд

63 §. За образовање изабраног суда и за његов поступак примениће се одредбе садржане у LIV зак. чланку од 1868, 9 отсек, глава III.

XI Престанак задруге

64 §. Задругу може распустити само скупштина, у присуству две трећине чланова; али се 14 дана раније има објавити да је предложено распуштање. Ако се чланови не искупе у потребном броју, сазваће се за 14 дана касније опет скупштина, која ће одлучити без обзира на број присутних. У оба пак случаја је потребно да две трећине присутних чланова буду за предлог. Иста скупштина решава и о томе, на што да се употреби имаовина задруге.

А. Сандић,
привр. тајник

Д-р Лазар Костић,
привр. претседник

Бр. 51507.

Видео крал. угарски министар унутрашњих дела.

У Будимпешти 3 децембра 1873,

за министра
Grois Gusztáv
мин. саветник

Ердујхељи каже да је 1872 основано добровољно удружење ватрогасаца. Ми смо нашли допис његова директора, К. Б. Грозингера, којим 26 новембра 1873 јавља да ће удружење преко зиме поставити такозвани Feuer Piquet, да би у случају пожара одмах могло изићи на место опасности. У ову сврху је молио известан квантум дрва за огрев, и магистрат му је даровао два хвата.

7 новембра 1872, Милутин Маленчић као привремени претседник, Јован Јорговић као перовођа, Д. Каролји као благајник, поднели су молбу ради одобрења статута Новосадског типографског удружења. (Neusatzer Typografen Verein). То је имало бити удружење слагача и словоливаца који се у Новом Саду налазе у послу, а имало би својим члановима давати помоћ у случају болести, допринети за потребне трошкове умрлих чланова удружења, давати им и viaticum (помоћ за путовање) кад нису запослени. Власници штампарија и фактори могли су бити само чланови помагачи. 13 августа 1873 добили су статути клаузулу одобрења, али је министарство препоручило удружењу да се организује као погребно подузеће, јер би му опстанак на тај начин боље био обезбеђен.

14 маја 1873, Аугуст Циглер, привремени директор радничког удружења које се имало основати, поднео је, путем магистрата, угарском министарству трговине и заната статуте тог удружења (Arbeiter-Verein) уједно, пошто нацрт статута потпуно одговара одредбама закона, пријављује да ће удружење отпочети свој рад после 30 дана и без клаузуле одобрења.

16 маја 1873 поднео је магистрат на одобрење министарству нацрт статута Arbeiter-Verein у Новом Саду.

12 јула 1873, министарство је нацрт вратило да се измени у смислу његових примедаба. Из тих примедаба видимо да је члан удружења могао постати сваки самосталан држављанин Угарске који припада радничкој класи; да је сврха удружења била заштита материјалних интереса радника, и издавање помоћи члановима; да се и ово удружење желело ставити под заштиту Новосадског занатског удружења (Ujvidéki iparegylet). Провизорни директор овог удружења био је Аугуст Циглер, па су примедбе министарства њему и уручене.

22 (10) августа 1875, Гедеон Косановић, привремени старешина, и Ђорђе Павловић, привремени перовођа, овлашћени на то, поднели су магистрату правила С л о г е, задруге занатских радника која је „у споразумљењу са Задругом Срба занатлија Новосађана“, основана у Новом Саду, молећи магистрат да иста правила поднесе ради потврдне клаузуле министарству земљорадње, заната и трговине. Акт којим су правила спроведена магистрату писан је руком Александра Сандића.

Магистрат је правила послао министарству 11 септембра, а 12 новембра је министарство заискало од магистрата, нек од Задруге Срба занатлија изиште подробну изјаву о односу у ком би С л о г а стајала према Задрузи.

Међутим, Задруга Срба занатлија, којој је тада на челу био Ђорђе Јасниħ, из одборске седнице држане 23 јануара 1876 донела је закључак да откаже сваку везу с удружењем С л о г е. Зато је министарство вратило правила С л о г е, да би се из њих изоставиле све тачке које се односе на везу са Задругом.

Поред тога, министарство је С л о г у упозорило на своју наредбу од 2 маја 1875, по којој исто удружење не може имати сврхе које се међу собом битно разликују, и по-

звало је оснивaче да, према томе до чега им је више стало, из нацрта својих правила, изоставе или програм помагања чланова или програм самообразовања. Ако се удружење не ограничи на помагање чланова, онда треба изрећи да му члан може бити само угарски држављанин. У сваком пак случају треба изрећи да члан Слоге може бити само особа која у Новом Саду ради неки занат било самостално или као помоћник односно радник.

Међутим, Задруга је 1878 променила своје држање према Слози. Јер видимо да је 7 априла 1878 сенат града поднео министарству унутрашњих дела између осталог и изјаву Задруге на наредбу министарства од 12 новембра 1875 у ствари односа који треба установити између ње (Задруге) и радничке задруге Слоге.

3 маја 1878 министарство отписује да је Задруга, тако изгледа, заборавила решење свог одбора из седнице 23 јануара 1876, којим је изјавила да протестује против сваке везе са радничким друштвом које се намеравало основати, и отказала сваку сарадњу, услед чега је поднесени нацрт статута 26 априла 1876 враћен да се битно преради.

Зато сад министарство позива задругу да се у нацрту статута јасно изјасни о правима и теретима које је вољна примити.

Илија Ползовић је то овако стилизовао: да Задруга „од себе одлучну изјаву даде, да ли прима на себе она права и оне дужности које су њој у поднесеном нацрту штатута осигуране".

Неће бити да је Задруга заборавила решење из године 1876, пре ће бити да га је изменила. Ново њено решење у питању Слоге послао је магистрат министарству унутрашњих дела 8 јуна 1878. А 19 августа 1878, претседник Задруге Срба занатлија Лазар Стојковић (и секретар Мита Михајловић) пријавио је магистрату да Слога, — у смислу уредбе по којој примедбе министарства на поднесене статуте треба чекати 40 дана, — намерава да се конституише и рад отпочне.

17 октобра 1878 министарство је послало своје примедбе на статут Слоге. Прва је примедба: „место Новосадска српска занатлијска задруга треба свуда, према закону о занатима, да стоји: Занатлијско удружење. Иначе из тих при-

медаба дознајемо штошта и о карактеру ове организације. Она је у програму свом имала и посредовање при тражењу посла. Министарство је само исказало да се јасно изрече да ће то посредовање бити бесплатно и не принудно; затим, да се установи и начин на који ће се вршити смештање у посао. Искало је да се поближе означи помоћ радницима који без своје кривице постану неспособни за посао или који дођу из околине. Затим, да се поближе одреди, каква ће бити књижица удружења.

Остале се примедбе понајчешће тичу односа Слоге према Задрузи новосадских Срба занатлија, али не знамо ни да ли је дошло до те сарадње. Споменућемо само још толико, да су примедбе министарства достављене Драгутину Адамовићу, привременом претседнику радничке задруге Слоге.

У Биографијама[53] забележено је како је Јован Бошковић 1874, за свог бављења у Новом Саду, као привремени претседник Српског певачког друштва, радио око његова организовања, и шта је министарство унутрашњих дела замерило поднесеним статутима. Али, то је и све што смо о том друштву нашли.

Од слободних организација које Ердујхељи у својој Историји Новог Сада спомиње само са неколико речи, споменућемо Болничку задругу трговачке омладине у Новом Саду. Ова је основана на скупштини одржаној 24 јануара 1875. Месец дана касније, Јован Ђурчић, привремени претседник, и Светозар Поповић, привремени перовођа, поднели су магистрату статуте ове задруге с молбом да их препоручи министарству. „Овдашњи трговачки спомоћници, каже се у пропратном акту, без разлике вере и народности, да би својим друговима у случају болести помоћи могли, донеше основна правила својој задрузи".

12 маја 1875 послало је министарство унутрашњих дела своје примедбе на статуте, а задруга их је у главној скупштини од 20 јуна уважила, те своја правила прерадила. На то је дошла нова примедба министарства, од 21 октобра, после чега су правила добила клаузулу одобрења 21 јула 1876

[53] I, 94.

Две године после тога, 6 августа 1878, Болничка задруга трговачке омладине „опетовано подноси у три једнака примерка измењена правила“ ради потврде. Била је то напредна задруга. Кад је, на дан св. Саве 1879, држала трећу своју главну скупштину, исказала је 1707 фор. готовине. Тада јој је претседник био Љуба Стефановић, а лечник задруге Д-р Илија Огњановић.[54] Из статута видимо да су редовни чланови уплаћивали у благајну 1 фор. уписнине и 6 фор. годишње чланарине. А добивали су, били у служби или не, у лакшим случајевима, лечничку помоћ и лекове, а у тежим случајевима још и стан (изван болнице) и послугу, а у случају сиромаштва и исхрану. Поред тога управа се старала и о упослењу незапослених чланова.

Ова је задруга постојала до године 1907, кад је разрешена на основу законског чланка XIX од 1907 о болничким благајнама.[55]

9 фебруара 1876 министар унутрашњих дела јавља општини: Ђорђе Јовановић као велики мештар угарске слободно-зидарске ложе Nagy Orient, пријавио је организацију нове ложе у Новом Саду Libertas под претседништвом Карла Грозингера.

Ако општина то већ није учинила, нек упути ложу да пријави свој локал, према 4 §-у свог статута, и нека пази да се рад ложе креће у оквиру њених статута.

23 марта 1876, министар унутрашњих дела је послао магистрату клаузулом одобрења снабдевене статуте Ujvidéki Casino. Задатак те касине је био да окупи оне елементе који желе унапредити друштвени живот и неговати општу просвету. Дакле, ништа нарочито нема у статутима ове касине, чији је први претседник био Бала Пал, а тајник Seifert.

Да ли ова касина има везе с Новосадском мађарском касином за коју Ердујхељи каже да је 1875 имала име „друштвено коло“ (Társas kör), није нам познато.

Новосадско добротворно јеврејско женско удружење (прва претседница Цецилија Цвибах, друга претседница Jo-

[54] Јавор 1879, стр. 126.

[55] Браник 1907, број 117

хана Шварц) пријавило је, 15 децембра 1876, магистрату да се конституисало и замолило га да му статуте поднесе с препоруком министарству унутрашњих дела. Магистрат је статуте поднео 19 децембра 1876. У архиву магистрата се чува допис министарстава од 8 јануара 1877 који садржи примедбе на поднесени нацрт статута. Према тим примедбама нацрт статута је допуњен и, 15 априла 1877, госпођа Саламона Цвибаха, привремена претседница, поднела је магистрату три примерка измењених и допуњених статута. Магистрат је све то послао министарству 22 априла 1877, па је 4 маја 1877 статутима дата клаузула одобрења. Те године, печат овог удружења има натпис Israelitischer Frauenverein Neusatz.

26 јануара 1877 управни одбор Новосадских друштава за тоцињање замолио је магистрат да поднесене му статуте друштва препоручи министарству унутрашњих дела. Одбор је овом приликом заступао К. В. Грозингер, а допис је писан немачки. Министарство унутрашњих дела је међутим имало више примедаба на те статуте des Neusatzer Eislaufvereines.

Ове белешке о слободним организацијама у Новом Саду завршићемо белешком о једној задрузи која је формално, додуше, организована тек 1880, па о њој ни немамо података из нашег архива. Али је de facto много старијег датума. То је Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња. Да о њој говоримо овде, где је реч само о Новом Саду до 1880 ексклузиве, даје нам право један допис магистрата 29 октобра 1879 упућен „Ани Натошевић, као претседници добротворне задруге српских госпођа". Дописом се задрузи саопштава отпис угарског министарства унутрашњих дела којим задрузи изриче „своју најтоплију захвалност на ревностном и успешном заузимању приликом купљења патриотичних прилога за сиромашне породице наших измашираних резервиста".

Завршићемо наше белешке констатовањем да је Нови Сад и на пољу организовања приватне иницијативе показао способност да води своју ширу или ужу околину. Из Новог Сада је та околина чула прве предлоге о оснивању земљорадничких задруга. Додуше, овај назив још није продро. али ништа не смета што се у Застави 1883 једанпут бе-

лежи „договор за оснивање баштованско-пчеларско-свилар-ске задруге“,[56] а други пут Јован Форовић у њој износи Предлог о састављању орачких задруга са штедионицама у Србаља.[57]

[56] Застава 1883, број 15
[57] Ibidem, број 177.

ORATIO

PAULI JOSEPHI SCHAFFARIK
PHILOS. DOCT. ART. LIBER. MAGISTRI POESEOS PROFESS.
AC GYMNASII DIRECTORIS ERUDITAE SOCIETATIS
LATINAE JENENSIS SODALIS

De
quibusdam rei scholasticae
impedimentis in seculo
et patria.

Instituenti mihi AA. in ipso huius publica auctoritate suscepti muneris aditu patefactum loquendi studium ad hodiernae diei celebritatem referre, adeo plenus est animus redundansque variis sensibus, ut quo potissimum argumento dicendi faciam initium, vix inveniam. Quam animi permotionem, etsi forte in se non inverecundam, tamen neque hac loci severitate dignam, et a consiliis meis alienam, quo magis effugere laboro, tanto magis impedior omnibus, quae me circumstant, et vel praesentia oculis, vel praeterita menti observantur. Nam ut omittam vetera illa, quorum grata solet esse homini cuique recordatio, mihi vero etiam in summa iucunditate nonnihil doloris adspergit; omittam percursum illud ante actae vitae spatium, quo mihi nihil ad memoriam neque firmius, neque dulcius accidere potest, cui virentibus annis, nullo ambitionis labore, privatis solum officiis flagrantisque ingenii nisu ad popularium laudem, bonorum etiam amorem efflorescenti, nunc miro providentiae divinae concessu, pristina spe in medio spatio, in ipso cursu deposita,[1] ad horum honorum perfunctionem

[1] Hoc iis, qui magnam partem earum rerum tenent, dictum esto. In eorum conscietia acquiscere licebit recrudescenti etiamnum dolori. Alios scire iuvabit oratorem, obsolutis in patria litteris, studuisse IENAE, reversum educatoni nobilis iuvenis LADISLAI KUBINYI DE F. KUBIN aliquamdiu praefuisse. Idem anno MDCCCXIV Leutschoviae carminum

pervenire licuit; ut omittam huius loci insolentiam, neque tam huius consessus dignitate terrear, ut in re optima non optime verser, quam potius facilitate et indulgentia eo adducar, ut quaecunque animo penitius insederint, sine metu ac dubitatione promam; quid tandem censetis esse posse ad permovendum animum fortius, aut ad infalmmandum complendumque pectus variis sensibus accomodatius, quam habere sibi demandatam praefacturam navigi, in quo salus multorum periclitaretur, et cuius incertum quibus fluctibus agitati et deductio in portum laeta multis, et multiplex error uni facile tribueretur?

Ac fuit quidem, quum ad haec studia doctrinasque, quibus politior humanitas continetur, mirifico quodam naturae impetu latus vixdum etiamscholis egressus atque exterorum oras peragrans diu multumque de collocando vitae genere atque animo ad has artes, in quibus natus educatusve essem, referendo ancipiti cura distinerer. Quam consiliorum meorum dubitationem multum etiam postea aluerunt auxeruntque voces illorum, qui me non solum privatis monitionibus, verum etiam publicis provocationibus, iisque honoroficis, scholis praeesse voluerunt. Atque his vel meis studiis, vel amicorum votis, vel etiam patronorum invitationibus quominus continuo assurgerem, me non deterruit pervulgatum illud muneris scholastici onus atque vita molestiarum plenissima, praesertim qui probe cognitum haberem nihil omnino in omni vita magnum sine magno labore umquam partum esse, et iam ab ineunte aetate pretium vitae non sacrificii, sed officii magnitudine metiri consuescerem; sed tardiorem fecit tandemque animum fere prorsus avocavit infinita quaedam rei ipsius difficultas. Ego enim, ut quod sentio fatear, neque esse quicquam in rebus humanis maius aut praestabilius educatione iuventutis omnibusque institutis, quae id sibi propositum habent, ut homines humanitate imbuant, neque tamen ullam aliam rem tantis difficultatibus, atque hanc, premi existimo. Nam ut quaeramus, in quo tandem sita sit praecellentia hominis; nisi in animo ad humanitatem composito, quod ipsum educatione obtinetur; ut quaeramus, cui rei praestantissimi quique omnium temporum acerrimis studiis, conatu autem dubio, magis, quam rei scholasticae, dediti fuerint, profecto nihil reperiemus. Ac ne quis haec alia, quam volumus, esse arbitretur, non iam hic loquimur de quotidianis

collectionem edidit; postaea in scribendis ephemeridibus litteraris Bohemicis aliis socius fuit; artem metricam apud Bohemos edito MDCCCXVIII libro restauravit; SCHILLERI drama, cui titulus est MARIA STUART, et ARISTOPHANIS NUBES vertit; historiam linquae et litteraturae Slavicae omnium dialectorum scripsit, quae postrema lucem necdum videre publicam

et omnium ore atque sermone pervulgatis difficultatibus, non de impedimentis, quae paucis et locis et hominibus atque exigui temporis decursu conclusa sunt: ut dum ii, qui rei praefecti sunt, quosve Atlanteis humeris haecce seminaria humanitatis ferre oporteret, haec aut non curant, aut non bene curant; ut dum ii, qui artium magistri sunt, quive iuventutis doctores esse deberent, ipsi ea quae, ut aliis tradant sibi credita habent, ne primoribus quidem labris degustarunt, non dicam scientiam, non vitae cultum, non virtutem, sed dicam omnia; ut dum ii, qui iuventutem ad scholas dimittunt, quosve sementem a magistro factam alere fas esset, parentes, quod dextra manu insitum est, sinistra evellunt, atqae tum demum ex hoc agro sterili cumulatos fructus deposcunt: haec, ut scitum est, etsi et magna, et multa, et multiplicia, tamen neque virtuti insuperabilia, neque diuturna sunt: alia, eaque grandiora, quae seculorum fluxu et refluxu crescunt atque decrescunt, mala reddunt rem hanc nostram scholasticam valde impeditam. Atque haec non ut explanem, quod neque est temporis, neque huius institutae dictionis, sed ut commonstrem meaeque dubittaionis rationem quandam afferam, VESTRA, PATRES, indulgentia adiutus, amplius iam repetam atque profitebor.

Ac rationem educationis eam demum esse omnibus numeris absolutam, quae hominem ad humanitatem formet, ex scitum et iam supra a me tactum est. Vera autem humanitas in quo consistat, nec quaeri diu potest, neque dubitari. Nam omnia, quaecunque hominis sunt propria, et quorum facultas ipsi a natura est tributa, humanitatem eius constituunt. Horum alia terram spectant, et sunt mere corporis; alia animum cum corpore iunctum, suntque sensu strictissimo humana in homine; alia limites huius vitae transgrediuntur, atque ad animan referenda sunt. Ac ut iam illa, quae corporis sunt propria, non multum commemorem, nam horum etiam facultatem natura nobis indi, arte percoli videmus, ut iam non necesse sit mihi dicere, corporis parem ac animi curam esse habendam, viresque eius in omni ratione temperantiae, habilitatis, puritatis atque aptitudinis exercendas, neque animum sine corporis integritate integrum esse, neque iacturam corporis animi praepotentia compensari; ut etiam ea omittam, quae ad animum spectant atque coelestis sunt originis, divina profecto in homine, non humana, quae etiam sepulta iacent atque obscurata, nisi sapientis educationis luce collustrentur, religionem puta, sine cuius complexu inanis mihi esse videtur atque miseranda hominis vita: clarius iam, quae sint illa, veluti in medio posita, in quibus mea quidem sententia humanitas residet, patefaciam. Atque horum triplex est in homine facultas; triplex, in quo quaeque dominatur, regnum; triplex,

ad quem singulae tendunt, scopus atque finis. Nam alia est in homine cognoscendi vis, alia sentiendi, alia denique appetendi atque agendi: quarum altera in anuqirendo vero versatur, eaque ad ideam veri sese attolit, altera in percipiendo pulchro, eaque idea pulchri ducitur, altera in exercendo bono, eaque ideae boni, iusti atque honesti sunexa est. In hosce rivos diductus est unus ille humanitatis fons, ex quo doctrinarum maria profluxerunt, ex quo artium momumenta exstiterunt, ex quo omnis vitae cultus morumque probitatis radii manarunt. Qua enim alia, nisi veri idea lati homines ad hanc, quam habent de se et rebus, quae sese circumdant, cognitionem pervenerunt? ut iam non de plantarum infinita serie, non de animantium innumeris formis anquirant, non maria emetiantur, non terrae viscera pervolutent, sed terram coelumque, sed siderum cursus praefiniant, sed naturam doctrina superare, scientia vincere, arte loco movere velle videantur? unde, nisi ex hac facultate cognoscendi ad ideam veri elata, datus est veteri Graeciae Plato, Angliae Baco et Newtonius, Germaniae Kantius, atque cuivis genti praestantissimi quique sui, qui hos aut assequuti sunt, aut etiam superarunt? Quid? artium infinita opera, artesque ipsas unde, nisi ex facultate sersionum ad ideam pulchri efflorescente proseminatas esse dicemus? unde invictam illam musices, unde graphidis, unde colorum, unde carminis, unde stili, unde architectonicae, unde scenicae, unde statuariae vim et varietatem atque copiam? unde Indorum collapsa templa, unde Aegyptiorum pyramides, unde colosseum Romanum, unde Graecorum Homerum, Italorum Raphaelem, Germanorum Mozartium, unde cetera illa omnium gentium atque populorum, quae cum his vel ingeniis, vel operibus comparanda, aut etiam iis anteponenda sunt? Quid? genera omnia virtutum ipsaque virtus, quae semper una est atque stabilis, unde nisi ex animo idea boni, iusti atque honesti accenso, explenduit? unde amor illae humanae naturae proprius, unde amicitia, unde benignitas, unde temperantia, unde beneficentia, unde fides, unde fortitudo, unde iustitia, unde virtus Socratis, unde Epaminondae, unde virtus illorum, quorum aeterna memoria apud gentes colitur, quique quum aequalibus suis admirabiles exstitissent, posteris etiam ut simulacra virtutis imitatione dignissima sunt propositi?

Atque si hac triplici facultate politiorem humanitaten idque ipsum, quod hominem a ceteris animantibus cummaxime distinguit, absolvi certum est; si etiam magnum inter hominem rudem atque aruditum, cultum atque incultum, bonum atque flagitiosum discrimen intercedere; si denique omnes has facultates educatione et excitari, et evolvi, et perfici, eamque demum rationem ceteris praestantia antecellere, quae

neutram illarum facultatum horrescere sinat, verum omnes aequabiliter percolat: nunc quemadmodum huic rei in his, quae in hoc seculo sunt, publicis institutis satisfiat, videndum est. Ac ut breviter, quae tamen dicenda sunt, dicam: in doctrina elaboramus multum, in artibus nihil, in moribus perpaululum. Hoc ego vix auderem profiteri, gravem fortasse multorum invidiam veritus, nisi excusatio parata esset in consimili professione celeberrimorum virorum, qui alia eaque maiora instituta doctrina sua meritisque illustrant, nisi etiam res ipsa pro se loqueretur. Nam illa quidem, quae in arte gymnastica consistunt, non nimis iam urgeo, quippe qui videam ingenium seculi tantopere ab illis abhorrere, ut quum etiamdum exterinovum gentis robur in scholis alere voluissent, praeclarissimi eorum conatus prius, quam vel vivere coepissent, miserando sane, sed ineluctabili invidiae fluctu opprimerentur. Sed si maius est damnum perdere animam quam corpus: gustum atquae culturam aestheticam, quam vocant, denique etiam ipsam voluntatem, hunc vitae morumque honestatis fontem, aut non magni, aut omnino parvi facere profecto est maximum. O beatam Graeciam, quae nobis gymnasiorum nomen reliquit; gymnasia ipsa non reliquit! Aspicite eorum pueros, ut in omni corporis habitu ad decus usque exerciti, ut indomitam cupidinem voluntatis imperio frangere docti, ut politioribus litteris tincti omnesque artes ingenuas professi in medio gumnasiorum pulvere ad gloriam gentis efflorescunt.[2] Aspicite iam nostros iuvenes, aut etiam, quod est maximum, homines non leviter doctos, tamen omnibus his vitae praesidiis nudatos, ut saepe culti horrent, voluntate fluctuant. Quid est enim? si doctrinae solae per sese ad humanitaten sufficiunt, unde in scientia maximarum rerum aut squalor ille, aut quam dicere horreo, improbitas? Scilicet hoc, ut sit pectus humanitate completum, et gustus est, et virtutis, harum autem facultatum quae sunt, non est satis scire, sentire fas, velle necesse est. Neque vero mihi iam dici patiar, et elaborare nos tamen in utroque genere aliquid, et

[2] Egregie GURLITTUS ad Pind. Pyth. VI (Hamb. 1816. 4) p. 15: Der Geist der griechischen Erziehung war, durch körperliche Uebungen dem Jüngling Staerke des Körpers und durch diese auch etwas Bestimmtes und Festes im Charakter zu geben, damit aber beide Vorzüge nicht in wilde Rauhheit und Troz ausarteten, ihn zugleich im Studium der Philosophie, der schönen Redekünste, der Zeichenkunst und Musik zur Harmonie auszubilden.

vero omnes cum Raphaele pingere, aut cum Chrysostomo orare non posse. Non enim ego tam sum impudens, ut aut artium, aut morum disciplinae plus deberi arbiter, quam quantum satis est. Ut non possumus, qui studemus, omnes esse Cicerones, sic neque qui columus artes, Mozartii: ad humanitatem efficti omnes et drbemus, et si modo volumus ipsi, possumus. Sed accidit seculorum iniuria, ut triplex ille humanitatis rivus confunderetur, atque id ipsum, quod sentire aut velle necesse esset, scire satis esse putaremus.[3] Praeiudicum, quo scholae nostrae resonant, quo gymnasia, quo academiae, non est praeiudicium paucorum; aetatis illud est ingenium. At neglectae facultates, a natura insitae, suapte prorompunt vagae. Hinc illa virtutis ad sui studium, egoismum vocant, deflexio, quo iam non singuli quique, sed gentes tenentur, ut vitae usum in metallorum usu collocent; hinc illa artium liberalium ad artificium quoddam illiberale aberratio, ut artium opera non amplius praesidia, sed insidiae humanitatis esse videantur. Haec qui loco moveat, aetatem, qua vivit, loco moveat, necesse est.

Alio, etsi forte angustiore spatio concluso, tamen neque facile, neque brevi tempore superabili malo premitur res nostra scholastica. Hoc brevibus sic complectar, ut illud in neglectu sermonis patrii, adoptione linguarum peregrinarum[4], et cum his coniuncta confusione educationis, quae popularibus civibus, et quae proprie eruditis debetur, positum esse dicam. Nullam enim gentem, neque earum, quae prisca aetate ad indelebilem etiam apud postegloriam exsplenduerunt, neque quibus hodie primas in cultura partes deberi videmus, nullum denique hominen singulum, qui divino ingenio ad immortalitatem nominis sui enisus est, sine sermone patrio fastigium attigisse historia docet. Tantum est in illo ad animum percolendum praesidium, tantus ad ingenium subigendum usus, tanta ad virtutem amplectendam vis, ut sepulto sermone patrio nationes sepeliantur, excito et efflorescente excitentur et efflorescant. Quod quum providentiae sit consilium, qui in pervertunt, providentiae consilium pervertunt. Quis autem cuiuspiam gentis aut hominis sermo sit patrius, quis tam est hebes, aut obstinatus, aut angusti pectoris, quin plane pervideat patriae limites non praefiniri pigmentis chartae illitis, neque obsoleta historiae quamvis inveteratae recordatione, sed natione ipsa, cuius natura in origine, lingua, moribus

[3] Dignus est ea de re qui audiatur ESCHENMAYERUS in psychologia (Stutgard. et Tubing. 1817. 8.) p. 482 et alias passim.

[4] Divine RICHTERUS, scriptor acutissimus, in libro, quem de educatione scripsit (Levana, Studgard, et Tubing. 1814. 8. III. Tom.) p. 693 sqq. p. 767 sqq.

consistit. At nobis non hoc datum est, quod datum fuit veteri Graeciae, quod Romae, quod datum est hodiedum Germaniae, quod Angliae, quod Galiae, quod Russiae, ut sermone patrio erudiamur, ut patriam atque gentis nostrae propriam culturam nobis adsciscamus, neque tam necessitate, quam potius, ut ceterae gentes, arbitratu illa peregrina degustemus; a pueris in peregrinis linguis callescere soacti florentissimam aetatem illis impendimus studiis, ad quorum perfectum culmen atque absolutum nunquam sumus perventuri. Eo fit, ut, quia plurimum temporis illis impertimus, quae viae solum sunt ad rerum scientiam, neque illarum, quum sint alinae, linguarum, neque harum, quum illis parum tribuamus, rerum perfectam cognitionem consequamur; eo etiam educationem popularem cum erudita in scholis confundendi oritur necessitas, quam tamen, si utraque perfecta esse debeat, seiunctam esse oportet. Quod etsi permagnum perfectioni scholarum afferat detrimentum, tamen cuius iniuria, cuius culpa acciderit, quave ratione levari possit, non est mei neque dicere, neque iudicare: itaque iam contraham vela.

Atque haec, PATRES, non ut VOS incensos rectissimo studio atque optimo deterrerem, neque ut excitarem dormientes, sed ut incitarem currentes, commemoravi, et ut dicunt, digitum ad fontes, quo pervenire fas est, intendi. Nam si aut ingenium seculi a recto tramite ad pravum deflectit, aut nationes integrae in artibus et virtute elanguescunt, est boni cuiusque illud inflectere, has ad decus gliriamve inflammare velle. VOS in hoc studio omnium praeclarissimo versari, et cum fructu versari, gaudete, quo nisi VOS flagrare viderem, ardentissimas VOBIS verborum faces admoveren; provocarem VOS per salutem liberorum VESTRORUM, per gloriam gentis Serbicae, per aras denique VESTRAS; ostenderem VOBIS decus etiam exterarum nationum, ostenderem ardorem illum, flammas illas RUSSIAE, quae tamen VOS accendere deberent. Sed non est VOBIS animus horum egens, neque mihi ea propalandi voluntas: adapertae sunt VOBIS scholae, patefactum Musarum sacrarium, stabilitum religionis fulcrum, constructum alterum gentis Serbicae decus; liberata est dubitatione spes VESTRA, laxatus cura animus; omnia, omnia quae cupivistis, quae proposuistis, quae moliti, quae conati estis, in integro, in tuto VOBIS sunt. Felices VOS, qui hoc perenne virtutis VESTRAE, TERRAE autem PRINCIPIS summi erga VOS amoris monumentum, in tanto conflictu, quantus est huius seculi, exegistis; felices VOS, qui gloriam nominis VESTRI etiam posteris tradidistis! Animus sensuum mole succumbit; unum est, quod prius quam conticescam, VOS monitos esse volui. Nolite putare, aut his, quas condidistis, scholis apertis, aut me hoc loco constituto, rem esse confectam atque absolutam. Novus dies no-

vas afferet curas: neque VOBIS solis omnia peracta sunt, neque nobis solis absolventur omnia. Nam ego quidem pro eo, quo in rem scholasticam, quo in gentem Serbicam feror amore, proque tranquilitate conscientiae meae, qua mihi nihil maius esse potest, creditam mihi gymnasii praefecturam sic administrabo, ut nunquam sciens voiensque partibus meis deesse velim. Sed VESTRO scholae nostrae, VESTRO etiam mihi praesidio opus est, quo si me destitui contingat, inanes erunt mei labores meique conatus. Spero autem planeque confido, facturos VOS quod mihi solenni stipulatione polliciti estis. Tun iactis bene his fundamentis poterit iis per seculorum decursum superstrui, quicquid aut dies melius tulerit, aut hominum solertia salutarius invenerit.

VESTRAM denique, VIRI clarissimi, quibus in eadem mecum provincia versandum est, fidem interpello. VOS qua estis prudentia, praeparato pectore magnitudinem rei complectamini, neque VOS pergravis muneris mole velut fluctibus patiamini obrui. In magnis enim elaborare pulchrum est; ad virtutem autem confragosa est via. Scitum est VOBIS, conversos esse in nos oculos omnium; in honore instituti nostrum positum esse honorem. Neque enim aut populares amici, aut inimici, aut etiam exteri, tam sunt harum rerum incuriosi, tam ignari, quin quae apud nos fiant, penitus pernoscant. Tum, si concordia nostra, laboribus vigiliisque nostris institutum creverit, longe lateque honorificum explendescet Serborum nomen. Me quidem semper amicissimum VOBIS experiemini.

VOBIS, florentissimi iuvènes, cura nostra, VOBIS patefacta sunt scholarum limina. Ea sic digne intrabitis, si studiorum assiduitate vitaeque sanctimonia parentum amorem, docentum laudem, patronorum gratiam merebimini. Necessitudo, quae inter nos intercedit, plura mihi, quan hodierna dictione complecti possum, imponit; de quibus singulis propediem ad VOS uberius loquar. »Quamobrem, utar enim verbis. Ciceronis, pergite, ut facitis, adolescentes, atque in id studium, in quo estis, incumbite, ut et VOBIS honori, et amicis utilitati, et rei publicae emolumento esse possitis.“

ПРЕВОД

Док се, слушаоци, на самом прагу ове опћим повереньем поверене ми дужности спремам да одржим свечани повор у славу данашњег дана, душа ми је пуна и препуна свакојаких осећања, те ми је тешко наћи згодну мисао, којом бих могао отпочети свој повор. И уколико се већма желим ослободити узрујаности — ма да се ње саме по себи не бих требао стидети, али она ипак с једне стране не стоји у складу с озбиљношћу овог места, а с друге, не слажу се ни с мојим схватањима — утолико ме све више збуњује све што се налази около мене, па било да то очима гледам као садашњицу, било да ми у свести ускрсава као успомена на прошлост. Али прећутаћу оно што је прошло, а чега се обично сваки човек сећа с уживањем, а међутим код мене се притом и највећа радост меша с понеколико капи бола; па да пређем ћутке и преко прохујалог периода свог ранијег живота, ма да ми се ни касније неће моћи ништа догодити, што ће ми у сећању остати трајније, и милије, јер мени је у цвету младости, без икакве трке изазване славољубљем, искључиво због вршења својих личних дужности, због чежње одушевљене ми душе да стекнем признање својих сународника, што ми је и прибавило љубав родољуба, чудним даром божанског промисла, који ми је оно о чему сам само сањао, ставио пред сам ток мог живота, покрај пута мог живота,[1] било омогућено да се уздигнем до вршења ових дужности, пуних почасти; пређи ћу и преко тога што се на ово место нисам навикао, јер достојанственост овог

[1] То буди речено онима којима су те ствари углавном познате. У њихову разумевању моћи ћу наћи утехе болу који се поново појављају у мени. Другима ће потребно бити да дознају да је говорник, свршивши науке у домовини, студирао у Јени, а по повратку неко време надзиравао васпитавање младог племића ЛАДИСЛАВА КУБИЊИ ДЕ Ф. КУБИН. Уједно је године 1814 издао у Левочи збирку песама; затим је био сарадник недељног књижевног часописа чешког; метрику код Чеха је пак обрадио у књизи издатој 1818 године; превео је ШИЛЕРОВУ драму МАРИЈУ СТУАРТ и АРИСТОФАНОВЕ ОБЛАКЕ; написао историју словенског језика и књижевности свих наречја, али ово последње још није угледало света.

скупа не страши ме у толикој мери да се у најбољој ствари не бих умео најбоље снаћи, у коликој ме мери ваша љубазност и наклоност соколе да без страха и колебања изнесем све што ми се дубоко у срцу накупило; јер најзад шта мислите, шта може силније потрести душу, и шта може силније одушевити срце и испунити га разним осећањима, него помисао да човек има у рукама себи поверену крму над бродом од кога зависи спас многих, а чији би се како од многих радосно поздрављени долазак у пристаниште, после бацања незнано каквим таласима, тако и далека му лутања лако могли приписати једном човеку?

Било је додуше време када сам, одмах по изласку из школе, а бавећи се у страним земљама, приликом бирања свог животног позива и размишљајући о наукама у којима сам рођен и васпитан, а одушевљавајући се неким чудним урођеним заносом за студије и науке које чине садржину углађеније образованости, био растрзан двојаком бригом. А ту колебљивост мојих намера још су касније у великој мери појачавале и увеличавале речи оних који су не само својим приватним саветима, него и јавним, а по мене ласкавим, позивима изражавали мишљење да треба да постанем управником школа. А што се ни својим жељама, ни саветима пријатеља, ни позиву патрона нисам сместа одазвао, томе није узрок ни укорењено уверење о тешкоћама наставничког позива ни живот препун тегоба, и то у првом реду због тога што сам уверен да се ни у чијем животу никад ништа велико није створило без великог труда, а нарочито кад сам већ од ране младости навикао да вредност живота ценим не по величини положаја, него по величини дужности; али ме ипак поколебала, па и скоро сасвим одвратила нека безгранична тешкоћа скопчана с тим позивом. Јер ја, да бих искрено признао што осећам, мислим да на овом свету нема ништа веће ни узвишеније од васпитавања омладине и од оних установа којима је сврха да васпитавањем оплемене људе, али ипак ни један други позив није оптерећен толиким тешкоћама као овај. Јер потражимо ли у чему се састоји савршенство човекова бића, ако се не састоји у души способној за људске знаности, а баш то чини суштину васпитавања; потражимо ли чему се најодличнији умови свих времена одавали с најодушевљенијим напорима, а са сумњивим успехом, у већој мери неголи школском раду, заиста нећемо наћи ништа слично. А да нас не би ко криво разумео, овде не говоримо више о свакидашњим тешкоћама, добро познатим из причања и изјава свих људи; не говоримо о препрекама које су ограничене на мален број места и људи, као и на ограничен период времена: како се они који су постављени на чело школа и који би на својим атлантским раменима требало да носе расад-

нике хуманитета, или не старају о њима, или се не старају добро, или се старају сасвим наопако; како они који предају школске предмете и који би требало да буду учитељи омладине, ни сами нису ни врхом језика окусили оно што им је поверено да предају другима, да не рећам знање, углађеност у понашању, честитост, рећи ћу укратко: ништа; како они који шаљу децу у школу и који би требало да негују од учитеља бачено семе, дакле родитељи, што је десном руком засејано, то левом ишчупавају, па онда из те јалове њиве траже обилне плодове; ма да су све те ствари као што је познато, и велике, и многобројне, и разноврсне, ипак дораслим снагама нису несавладиве, а ни не трају дуго: друге, и то веће невоље, које с плимом и осеком столећа расту и опадају, чине овај наш школски позив необично тегобним. А да бих то питање не објаснио, јер за то немам ни времена, а то није ни сврха моје пригодне беседе, него да бих га само додирнуо и да бих некако образложио своје колебање, потпомогнут ВАШОМ стрпљивошћу, ОЦЕВИ, захватићу уназад и дати своје исповести опширније.

Међутим познато је, а и ја сам горе споменуо, да је онај начин васпитавања у сваком погледу савршен који формира човека за хуманитет. У чему се пак састоји прави хуманитет, то не треба дуго истраживати, и о том не може бити никакве сумње. Јер све што је човеку својствено и за што му је природа дала способности, све то карактерише његов хуманитет. А међу њима једне су његове особине везане за земљу, те припадају телу; друге су везане за душу у вези с телом, а то је оно што је у најстрожијем значењу у човеку људско; треће пак прелазе границе овог живота, те их треба приписати души. Нећу опширно расправљати о особинама које су нам везане за тело, јер видимо да природа усађује у нас телесне способности и да се оне вежбањем усавршавају, тако да ми није потребно наглашавати како нам се подједнако ваља бринути и о телу као и о души, и да нам његову снагу ваља јачати свим облицима умерености, окретности, чистоте и способности, те да нема здраве душе без телесног здравља и да се губитак тела не може надокнадити надмоћношћу душе; нећу говорити ни о оном што је у вези с душом и што је небеског порекла, што је у човеку заиста божанско, а не људско, те како и те особине такође леже погребене и сахрањене, ако се не обасјају светлошћу мудрог васпитања, без чијег је загрљаја, чини ми се, човеков живот празан и бедан: јасније ћу изложити шта је оно, тако да кажем, централно, а у чему влада хуманитет. А у том погледу у човека има три врсте способности: тројако је царство у ком свака од њих влада, тројака је сврха и крајња мета којој свака од њих тежи. Јер једно је у човеку моћ сазнања, а друго моћ осећања, а опет нешто друго моћ

жеље и делања. Прва се од тих бави истраживањем истине и она стреми ка појму истине; друга се бави тражењем лепог, и њу води појам лепог; а трећа се бави вршењем добрих дела, и она зависи од идеје доброг, правичног и поштеног. У ове се потоке рачва онај извор хуманитета од ког су набујала мора наука, од ког су постали уметнички споменици, од ког су синули добротворни зраци цивилизације и морала сваком животу. Јер којом су се другом идејом људи заносили, ако се нису заносили идејом истине, те дошли до сазнања која су стекли о себи и стварима која их опкољавају? тако да већ не истражују само бескрајне врсте биља, небројене родове животиња, не истражују само утробу земље, него крстаре по земљи и небу, унапред одређују кретање небеских тела, те изгледа као да желе да саму природу ученошћу надмаше, да је знањем победе, да је својом вештином покрену с њена места. Одакле је, ако није од ове ко сазнању истине усмерене способности стара Грчка добила Платона, Енглеска Бекона и Њутна, Германија Канта и које му драго племе своје најславније људе који су ове или достигли или их чак и превазишли? Шта? А шта да кажемо, одакле потичу уметничка дела, па и саме уметности, ако нису изникли из способности, која ствара у нама осећање за идеју лепог? Одакле она непобедива моћ музике, одакле моћ сликања, одакле моћ боја, одакле моћ песме, одакле стила, одакле моћ архитектуре, одакле позоришне уметности, одакле моћ, разноликост и мноштво вајарских дела? Одакле порушени храмови Инда, одакле пирамиде Египћана, одакле римски колосеум, одакле Грцима Хомер, Италијанима Рафаило, Германима Моцарт, одакле оне остале творевине код свих племена и народа, које се с овим умовима и делима могу упоредити и који их чак и надмашавају? Па онда? Сви облици врлина, па и сама врлина, која је увек једна и стална, одакле је засјала, већ ако не из душе занесене идејом доброг, правичног и поштеног? одакле љубав која лежи у човековој природи, одакле пријатељство, одакле умиљатост, одакле обуздавање себе самог, одакле доброчинства, одакле верност, одакле храброст, одакле правичност, одакле врлина једног Сократа, одакле Епаминонде, одакле врлина оних чија се вечна успомена чува код свих племена, који су живели не само као идеали својих савременика, него су и потомцима прдочавани као угледања најдостојнији узори врлине?

Па кад знамо да се тим трима способностима усавршава углађенији облик хуманитета, а то је оно чим се човек највише разликује од осталих живих бића; кад знамо да је велика разлика између човека сирова и углађена, између образована и необразована, између праведника и грешника; кад најзад знамо да се све те способности

васпитањем и буде, и развијају, и усавршавају, и да се савршенством својим над осталима уздиже онај начин васпитања који ни једној од тих способности не дозвољава да се запарложи, него их све негује подједнако: то нам сада ваља размотрити у којој се мери том захтеву удовољава у јавним заводима који у данашње доба постоје. Рећи ћу укратко што ми ипак ваља рећи: око научних предмета улажемо много труда, око лепих вештина нимало, а око моралног васпитања врло мало. Једва бих имао смелости да јавно дадем овакву изјаву, можда се бојећи тешких замерака многих, кад не бих имао спремљену одбрану у сличним изјавама најславнијих људи, који су својом ученошћу и заслугама прославили друге, и то веће заводе, и к томе, кад ствар сама по себи не би била јасна. Међутим ја се нећу нарочито заузимати за оно што се подразумева под гимнастичком вештином, јер наравно видим како се дух времена окренуо против ње у толикој мери, да су најславнији покушаји у страним земљама, кад су народи желели да у школама развију своју телесну снагу, још пре него што се отпочело с њиховим спровођењем, пропали услед бедне, али несавладиве бујице отпора. Али већа је штета упропастити душу него тело: а свакако највећа је штета не ценити, или чак и презирати укус и, како је називамо, естетску културу, па најзад и саму вољу, овај извор честитости живота и морала. О, да срећне Грчке, која нам је оставила име гимназија, али нам саме гимназије није оставила! Погледајте само њихове дечаке: увежбавши се у свим телесним покретима до савршене лепоте, навикнувши се да неутољиве страсти савлађују гвозденом вољом, вешти савршенијој књижевности и упознавши се са свим наукама и уметностима достојним слободна човека, они се усред прашине гимназија развијају на славу свог народа.[2] Погледајте сад наше младиће, па што је још много значајније, чак и наше људе, доста учене, па ипак без тих ослонаца у животу, како су у понашању сирови, а у оном што желе колебљиви. А шта значи то? Да је знање само собом довољно да се постигне хуманитет, откуда и покрај знања најважнијих предмета она прљавштина или онај, грозим се да изрекнем, морални гадлук? Јер да нам се груди испуне хуманитетом, то у исти мах зависи и од укуса и од врлине, а оно што чини суштину ових наших способности, то није довољно знати, то треба осетити, то треба хтети.

[2] Одлично вели GURLITTUS ad Pind. Pyth. VI (Hamb. 1816. 4) p. 15; Дух грчког васпитања беше да телесним вежбама да младићу телесну снагу, а посредством њеним и нешто одређено и чврсто у карактеру, а да се ове добре особине не би извргле у грубост и пркос, да му студијама филозофије, уметничког беседништва, сликарства и музике пружи хармонично образовање.

И ја сам врло добро знам да ми и на једном и на другом пољу можемо нешто постићи, али да не можемо сви сликати као Рафаило ни држати беседе као Златоусти. Јер нисам тако малоуман да бих мислио да предавању уметности и морала треба посветити више пажње, него што би то било потребно. Као што не можемо сви који се бавимо наукама постати Цицерони, исто тако не можемо ни ми који учимо уметности постати Моцарти: али образовањем тежити за хуманитетом сви смо дужни, и само ако хоћемо, можемо. Али се грешком векова догађа да се онај трокраки поток хуманитета помеша, те оно што је потребно осећати и хтети, мислимо да је довољно знати.[3] Али већ унапред заузето становиште, којим брује наше школе, наше гимназије, наше академије, није унапред створено мишљење неколицине: то је дух времена. Међутим од природе дароване способчости, ако их занемаримо, саме од себе избијају и лутају. Отуда оно скретање врлине ка самољубљу, што називамо егоизмом, а тиме нису заражени само појединци, него и читава племена, тако да службу животу гледају у служби новцу; отуда оно застрањивање слободна човека достојних наука и уметности до слободна човека недостојног занатства, тако да уметничка дела, као што изгледа, нису више потпора него опасности хуманитета. Ко би то покренуо с места, морао би покренути с места доба у ком живи.

Наше школство притискује и друга невоља, која је можда скучена на ужи простор, али која се не може савладати ни лако ни за кратко време. Укратко бих то могао изразити тако, ако бих рекао да та невоља лежи у занемаривању матерњег језика тиме што је матерњи језик замењен страним језицима[4], а с тим у вези настала је у настави пометња око тога, шта ваља пружити обичним грађанима, а шта нарочито образованима. Јер историја нас учи да ни један народ, било од оних који су у старом веку засјали и код потомства неугасивом славом, било од ових који у култури данас играју највиднију улогу, па да најзад ни један једини појединац који се божанским духом попео до бесмртности свог имена, није достигао ту славу без матерњег језика. У њему се налазе толика помоћна средства за усавршавање душе, толике користи за увежбавање духа, толико снаге за јачање храбрости, да се с његовом сахраном сахрањују и народи, а с његових издизањем и процватом уздижу се и цвате и они. А кад је то промисао тако одредио, онда они који раде против тога, раде против оног што је про-

[3] Вредно је сазнати шта мисли о томе ЕШЕНМАЈЕР у својој психологији (Штутгарт и Тибинг. 1817. 8.) стр. 482 и на другим местима.

[4] О томе говори духовити писац РИХТЕР у књизи коју је написао о васпитању.

мисао одредио. Који је пак језик ма ком било народу или човеку матерњи, има ли тога који би био толико глуп, толико настран, толико ускогруд, а да не би притом јасно увидео да се границе домовине не одређују границама које су бојама убележене у географске мапе, ни извештаним успоменама на ма колико било стару историску прошлост, него их одређује сам народ, чија се карактеристика налази у пореклу, језику и обичајима. Али нама није дато што је било дато старој Грчкој, што Риму, а што је данас дано Немачкој, што Енглеској, Француској, што Русији, да се васпитавамо на свом матерњем језику, да се учимо прадедовској и нашем народу својственој култури, и да оно што је туђе не упознајемо под притиском силе прилика, него више по свом слободном нахођењу, као и остали народи; од детињства приморани да се усавршавамо на страним језицима, најбујније доба посвећујемо њихову проучавању, а у њима до перфектног и апсолутног савршенства никад доћи нећемо. Последица је тога: будући да највише времена посвећујемо оним језицима који су само средство да дођемо до знања, то не долазимо до савршеног знања ствари ни на оним језицима, зато што су нам туђи, ни на овим, зато што се њима мало бавимо; то неминовно доводи у школама до стапања националног васпитања с научним, а међутим, ако оба треба да буду савршена, морају бити одвојена једно од другога. Ма да је огромна штета коју због тог усавршавања школа трпи, ипак не намеравам ни говорити ни расправљати о том, с чијом се одговорношћу и кривицом све то догађа, и на који би се начин томе могло помоћи те ћу због тог скупити своја једра.

А све то, ОЦЕВИ, нисам споменуо тога ради, да бих ВАС у најоправданијем и најлепшем одушевљењу обесхрабрио, а ни да бих вас задремале разбудио, него да бих вас, кад сте већ отпочели трку, осоколио, те вам, што но веле, простом указујем на извор на који треба да стигнете. Јер ако дух времена с правог пута скреће стрампутицом, или ако млади народи у наукама и врлинама попусте, дужност, је сваког појединог родољуба да их упућује на прави пут, и да зажели да пробуди у њима одушевљење за чашћу и славом. ВИ се пак поносите што радите на овом, од свих најславнијем, подухвату, и што радите на њему с успехом; а да не гледам како пламтите тим одушевљењем, ја бих вам се приближио најпламенијим речима, преклињао бих ВАС срећом ВАШЕ деце, славом српског народа, те најзад ВАШИМ олтарима; указао бих ВАМ и на славу страних народа, указао бих ВАМ на онај жар, на оно пламено одушевљење РУСИЈЕ које би ВАС ипак морало одушевити. Али све је то за ВАС непотребно, а ја немам воље да говорим у ветар: подигли сте школе, отворили светилиште Муза,

утврдили темеље вери; изграђен је и други понос српског народа, ВАША је нада ослобођена сумње; све, све што сте желели, што сте наумили, што сте смишљали, што покушавали, све ВАМ је то неоштећено, све чврсто у рукама. Да срећни ли сте ВИ, који сте усред овог тако великог сукоба, какав је овај у нашем столећу, подигли овај трајни споменик своје врлине, споменик љубави ЗЕМЉЕ ГОСПОДАРА према ВАМА; да срећни ли сте, што сте славу свог имена предали и потомцима својим. Душа ми клеца под теретом осећање; међутим има још нешто на што бих желео да ВАС упозорим, пре него што бих завршио са својим говором. Немојте мислити да је с отварањем ове школе коју сте основали или мојим постављењем на ово место ствар готова и завршена. Нови дани донеће нове бриге: ни ВИ сами нисте довршили све, а ни ми не можемо урадити све сами. Ја ћу додуше из љубави коју осећам према школском позиву и коју осећам према српском народу, а најзад и ради умирења своје савести, од које за мене не може бити ништа важније, повереном ми гимназијом управљати тако, да против својих дужности никад нећу грешити свесно ни хотимице. Али и школа и ја требамо ВАШУ заштиту, а догоди ли се да ме она изневери, моји напори биће узалудни. Али ја се надам и чврсто уздам да ћете учинити све што сте ми приликом свечаног уговарања обећали. Тад ће се на овим добро положеним темељима током векова моћи изградити све оно боље што будућност буде донела или оно здравије до чега буде дошла људска умешност.

Најзад се обраћам ВАШЕМ поуздању, уважени ДРУГОВИ, који са мном заједно треба да радите на истом послу. ВИ, како сте људи мудри, одважна срца уочите сву величину свог потхвата, те немојте дозволите да ВАС терети ове дужности затрпају као таласи. Лепо је трошити снагу на велика дела, а пут је до врлине трновит. ВИ сте већ искусили да су погледи свих на вас управљени: наша слава лежи у слави нашег завода. Јер ни наши пријатељи из народа, ни наши непријатељи, па ни туђини нису равнодушни према овим питањима, нису такве незналице, а да не прозиру оно што се код нас догађа. Ако нашом слогом, нашим напорима и будношћу овај наш завод буде на предовао, широм света поносно ће засјати славно име српског народа. У мени ћете пак имати увек свог највећег пријатеља.

ВАМА пак, најкраснија омладино, бриго наша, ВАМА су школска врата отворена. На њих ћете ући онако како приличи, ако истрајним радом и неокаљаним животом заслужите љубав родитеља, похвалу наставника и признање патрона. Везе које нас узајамно везују стављају ми у дужност да ВАМ говорим више него што бих могао

обухватити данашњим говором; али о свим овим појединачним питањима говорићу ВАМ ових дана опширније. „Зато — послужићу се наиме Цицероновим речима — радите и даље, младићи, као што радите и приионите око студија којим се занимате, да бисте могли служити себи на част, пријатељима на корист, а држави на процват.“

БИБЛИОТЕКА
МАТИЦЕ СРПСКЕ

САДРЖАЈ

I ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА — — — — — — 5

Болнице, 5 — Убоги домови и болнице, 5 — Новосадски хирурзи и лечници, 25 — Апотеке, 60 — Бабице, 65 — Купатило на Дунаву и у граду, 70 — Епидемије и борба против њих, 73

II ШКОЛЕ — — — — — — — — — — 99

Основне школе и учитељи, 99 — Школа цртања — Schola graphidis, 166 — Реалка после Буне, 173 — Приватне школе, 187

III КЊИГЕ — — — — — — — — — — 193

Књижаре и штампарије, 193 — Књиге у кућама Новосађана, 243

IV УМЕТНОСТИ — — — — — — — — 261

Позориште, 261 — Музика, 304 — Сликари и дрворезбари, 309

V ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ — — — — — — — 319

Друштвени живот, 319

Oratio Pauli Josephi Schafarik de quibusdam rei scholacticae impedimentis in semlo et patria — — — — — 365

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ИН
II 42449
000333630
COBISS